

Χρήστου Γιανναρά
ΜΕΤΑ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ
ΜΕΤΑ-ΦΥΣΙΚΗ

Ἑκδόσεις Δόμος

Χρήστου Γιανναρά
Μετα-νεωτερική μετα-φυσική

Πρώτη έκδοση, Δεκέμβριος 1993

ISBN 960-7217-83-7

© Christos Yannaras, 84 Plastira St.,
17121 Nea Smyrni - Athens, Greece
© Για την ελληνική γλώσσα: Έκδόσεις Δόμος

Στοιχειοθεσία - έκτύπωση:
Τυπογραφικό εργαστήριο «Δόμος»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ, Μαυρομιχάλη 16, 10680 Αθήνα
Τηλ. 3605532, Fax 3637304

Yannaras
Χρήστου Γιανναρά

ΜΕΤΑ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΜΕΤΑ-ΦΥΣΙΚΗ

Έκδόσεις Δόμος

QC6
.G536
1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα 1.	Τὸ νεωτερικό «παράδειγμα»	9
α.	Ἱστορικές καὶ πραγματολογικὲς συντεταγμένες	9
β.	Ἡ λειτουργικότητα στὴ θέση τῆς ὄντολογίας . .	14
γ.	Χρηστικός ὀρθολογισμός	20
δ.	Κανονιστικός εὐδαιμονισμός	24
ε.	Ἱδεολογίες τῆς ἐλπίδας	30
Προλεγόμενα 2.	Ἡ κατάρρευση τοῦ νεωτερικοῦ ὁράματος	35
α.	Τὸ τέλος τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ	35
β.	Ἡ ἀντικοινωνικὴ ὑποκειμενικότητα	44
γ.	Τὸ ἀσύμπτωτο ἐπικοινωνίας καὶ γλώσσας	56
δ.	Ἡ χρεοκοπία τῶν ἰδεολογιῶν	66
ε.	Ἡ ἀναπτυξιακὴ ἀπειλή	71
Προλεγόμενα 3.	Τὸ κενὸ ὑπαρκτικοῦ νοήματος στὴ νεωτερικό- τητα	79
α.	Τὸ ἀ-νόητο τῆς μεταφυσικῆς καὶ «οἱ θεμελιώδεις συγχύσεις»	79
β.	Οἱ καινοφανεῖς συντεταγμένες τοῦ κενοῦ	95
Παρένθεση 1.	Ἡ «λογικὸς τόπος» τῆς τυχειότητος	105
Παρένθεση 2.	Ἡ «λογικὸς τόπος» τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας	111

1513 9400015021 R1400001

Θέση 1.	<i>Ἡ μετα-νεωτερικὴ πρόκληση: μεταφυσικὴ διεύρυνση τῆς φυσικῆς</i>	125
α.	<i>«Ἀποφατικὴ» γλώσσα καὶ «ἐξωκωδικὴ» μεθοδολογία</i>	125
β.	<i>Ἡ σχετικότητα χώρου καὶ χρόνου</i>	144
γ.	<i>Ἡ ὀντολογικὴ πρόταση τῆς «ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς»</i>	166
Θέση 2.	<i>Ἡ τροπικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἀπείρου καὶ ἀπολύτου</i>	195
α.	<i>Ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικῶς ἀπείρου</i>	195
β.	<i>Ἡ ἐμπειρία τοῦ ιδιωτικοῦ ἀπολύτου</i>	212
γ.	<i>Ὁ τρόπος τῆς φύσης καὶ ὁ τρόπος τῆς σχέσης</i>	220
Θέση 3.	<i>Μετα-νεωτερικὴ δοκιμὴ μετα-φυσικῆς ὀντολογίας</i>	229
	<i>Ἀλφαβητικὸ εὔρετήριο</i>	243

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ 1.

ΤΟ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

α. Ἱστορικὲς καὶ πραγματολογικὲς συντεταγμένες

Καθιερώθηκε νὰ ὀνομάζουμε «νεωτερικὴ» (moderne) τὴν περίοδο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ποὺ διαδέχθηκε τὸν μεσαίωνα.

Συμβατικὸ ὄριο ἑναρξῆς τῆς νεωτερικῆς περιόδου, σύμφωνα μὲ τὶς χρηστικὲς κωδικοποιήσεις ποὺ καθιέρωσε ἡ ἴδια ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία, εἶναι ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453)¹. Ἴσως γιὰ τὸ ἄξονας τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων μετατίθεται τότε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ Δύση.

Καίριες πολιτιστικὲς διεργασίες ποὺ προηγούνται ἢ ἐπονται στὴν ἱστορίᾳ τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Εὐρώπης — ἡ λεγόμενη «Ἀναγέννηση» (Renaissance) καὶ ἡ προτεσταντικὴ «Μεταρρύθμιση» — δὲν θεωροῦνται ὁρόσημα μετὰβασης σὲ ἄλλη ἐποχὴ. Εἶναι διεργασίες ἀκόμα ἐγκλωβισμένες, περισσότερο ἢ λιγότερο, στὴ μεσαιωνικὴ νοηματοδότηση τοῦ βίου. Λογαριάζονται μᾶλλον ὡς «ἐσωτερικὲς ἀπλῶς ἀνακατατάξεις στὸ σύστημα τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανοσύνης»².

1. LALANDE, *Vocabulaire de la philosophie*, Paris (P.U.F.) 1972, σελ. 640: L'«histoire moderne» est l'histoire des faits postérieurs à la prise de Constantinople, en 1453.

2. Herbert BUTTERFIELD, *Ἡ καταγωγή τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης*, Ἀθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1983, σελ. 9.

Σίγουρα, ο προσδιορισμός του «νεωτεριτικού» σηματοδοτεί τη χρονική αντιδιαστολή προς το παρωχημένο, όπως και την αντίθεση προς ένα συγκεκριμένο παρελθόν. 'Αλλά δεν εξαντλείται στην αντιδιαστολή και στην αντίθεση. Στην ευρωπαϊκή ιστορία των τριών τελευταίων αιώνων, ο όρος δηλώνει κυρίως μιὰ θέση: την κατάφαση στο έκαστοτε παρόν, στο επίκαιρο ως γεγονός και άφετηρία προόδου.

Αυτή η θέση είναι κάτι περισσότερο από θεωρητική πρόταση, συνιστά μιὰ καθολικά διευρυνόμενη ανθρώπινη «στάση»: συλλογική νοο-τροπία και κοινωνική πρακτική. 'Ο άνθρωπος τής νεωτερικής εποχής αρνείται την αυταξία του παραδεδομένου, την καθιερωμένη αξιολογία ή τους τίτλους έγκυρότητας που προσπορίζει ή αρχαιότητα. Και ή άρνηση δεν είναι παθητική, δεν σκοπεύει στην άπλή άναπροσαρμογή ή και αντίστροφη των όρων του παρελθόντος. Ταυτίζεται με τή δυναμική τής προόδου, μεταφράζεται σε στόχους έξελικτικών μεταλλαγών, συνιστά μιάν άλλη προοπτική ανθρώπινου βίου.

Όμως ή σκοπούμενη θέση δεν παύει ποτέ νά άντανακλά την άφετηριακή άρνηση: ή νεωτερική εποχή σηματοδοτεί σε κάθε της πτυχή μιὰ ρήξη. Μήτρα τής νεωτερικότητας είναι όπωσδήποτε ή ρήξη με τὸ άλλοτε παγιωμένο, τὸ αυτόνομητα έπιβεβλημένο, τὸ ως τότε έγκυρο. 'Η ρήξη γίνεται τὸ κριτήριο του ζητουμένου, προϋπόθεση τής πίστης σε νέους προσανατολισμούς, έφαλτήριο για τήν πρόοδο.

Στην προοπτική μιᾶς ιστορικής φαινομενολογίας, ή νεωτερική εποχή είναι ή εποχή του καινούργιου, του άπρόβλεπτου, τής δημιουργικής έκπληξης. 'Εποχή τής ανακάλυψης των «Νέων Χωρών», των επαναστατικών άναπροσαρμογών τής έπιστημονικής μεθόδου, των νέων τεχνικών έφαρμογών, εποχή νέων ιδεών, νέων θεσμών, καινοφανών κοινωνικών και πολιτικών μορφωμάτων. 'Αλλά πίσω από τή φαινομενολογία του καινούργιου, ο λόγος τής νοηματοδότησής του προδίδει σε κάθε του άρθρωση τή ρήξη.

'Απχεϊ κατά κανόνα τὸ πείσμα για τήν αποδέσμευση από κάθε προγενέστερη αύθεντία, για τήν άπελευθέρωση από γνωσιοθεωρητικά κριτήρια και κανονιστικές άρχες του παρελθόντος. Τὸ μεσαιωνικό παρελθόν τής Ευρώπης ήταν, κατά κύριο λόγο, ένα θρησκευτικό παρελθόν: είχε ως βασικό γνώρισμα τήν προτεραιότητα του θρησκευτικού παράγοντα σε κάθε πτυχή του άτομικού και του συλλογικού βίου. Σε όλη τή διάρκεια του μεσαίωνα, ή θρησκαιοποιημένη στή Δύση χριστιανική 'Εκκλησία, μέσα από τις αύστηρες οργανωτικές δομές του Ρωμαιοκαθολικισμού, άσκοϋσε έλεγχο συχνά ολοκληρωτικό τής εκπαιδευτικής διαδικασίας, τής έπιστημονικής έρευνας, των πολιτικών λειτουργιών, τής κοινωνικής νοο-τροπίας. 'Επομένως ή νεωτερική ρήξη τής Ευρώπης με τὸ μεσαιωνικό παρελθόν της δεν μπορούσε παρά νά έχει χαρακτήρα άμεσα ή έμμεσα αντιθρησκευτικό, όπωσδήποτε αντικληρικαλιστικό και συχνά σαφώς άπορριπτικό κάθε μεταφυσικής (όντολογικής και κανονιστικής) άρχής.

Αυτή άκριβώς ή ρήξη με τήν κατεστημένη θρησκευτική παράδοση και αύθεντία είναι που συνιστά όχι μόνο άφετηρία ή αίτία, αλλά και συνεχές κριτήριο των έπιδιώξεων τής νεωτερικής εποχής. Πρωταρχικό αίτούμενο γίνεται μιὰ καινούργια, μη-θρησκευτική νοηματοδότηση τής ανθρώπινης ύπαρξης και τής ανθρώπινης πράξης, του κόσμου και τής 'Ιστορίας³. Τὸ καινούργιο «νόημα» έπιδιώκεται νά άντληθεϊ μόνο από τήν άμεση και έπαληθεύσιμη έμπειρία, νά έπικεντρωθεϊ στον άνθρωπο και στις δυνατότητές του. Νά αυτόνομηθεϊ ή διαχείριση τής ζωής από τὸ υπερβατικό και

3. Πληρέστερη άνάλυση του πολεμικού αντιθρησκευτικού χαρακτήρα, ως θεμελιώδους γνώρισμα τής νεωτερικής εποχής, μπορεί νά άναζητήσει ο άναγνώστης στις έμπεριστατωμένες μελέτες του Παναγιώτη ΚΟΝΔΥΛΗ: 'Η κριτική τής μεταφυσικής στη νεώτερη σκέψη, 'Αθήνα («Γνώση») 1983 — 'Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τόμοι I, II, 'Αθήνα («Θεμέλιο») 1987 — 'Η παρακμή του 'Αστικού Πολιτισμού, 'Αθήνα («Θεμέλιο») 1991. Οι σελίδες που ακολουθούν όφείλουν πολλά στις μεθοδικές συστηματοποιήσεις του Κονδύλη.

τὴν αὐθεντία τῶν θρησκευτικῶν θεσμοποιήσεών του, νὰ ἀποδευθεῖ ἀπὸ τὶς νοησιαρχικὲς κατασκευὲς τῆς θεολογικῆς ἀποδεικτικῆς.

Οἱ θεωρητικὲς διατυπώσεις τῆς καινούργιας νοηματοδότησης ἐξελίσσονται παράλληλα μὲ συνειδητὲς ἢ ἀνεπίγνωστες ἐμπεδώσεις τῆς θεωρίας στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ. Δὲν πρόκειται πάντοτε γιὰ θελημένες ἀποδοχές, εἶναι περισσότερο μιὰ ἀνεπαίσθητη αὐτοματικὴ συμμόρφωση μὲ τρόπους καὶ συμπεριφορὰς ποὺ ἀπηχοῦν τὴν ὅλο καὶ καθολικότερα διευρυνόμενη νοο-τροπία τῆς ρήξης. Ἡ ἀπαίτηση τῆς προόδου, τῆς ἀποτελεσματικότητος, τῆς ἐμπειρικῆς προτεραιότητος, ἔχει μιὰν αὐτονόητη κοινωνικὴ καταξίωση καὶ δύσκολα παραπέμπει σὲ πολεμικὲς ἀφετηρίες, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν ἐνδεχομένως κριτικὲς ἀντιδράσεις. Περιβεβλημένη ἡ ρήξη τὸ σεμνὸ ἔνδυμα τῆς προόδου γίνεται αὐτονόητα καὶ καθολικὰ ἀποδεκτὴ, διαμορφώνει τὴν κυρίαρχη νοο-τροπία, τὸν κοινὸ τρόπο βίου, δηλαδὴ ἕναν καινούργιο πολιτισμό.

Ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ εἶναι ὁ πιὸ ριζοσπαστικὰ καινότροπος πολιτισμὸς ποὺ γνώρισε ποτὲ ἡ Ἱστορία, πολιτισμὸς κοσμογονικὸς στὴν κυριολεξία: Τόσο ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, ὅπως τὴν συγκροτεῖ ἡ νεωτερικὴ ἐπιστήμη, ὅσο καὶ ὁ κόσμος τῆς ὀργανωμένης συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων, ὁ τρόπος καὶ οἱ συνθήκες τοῦ βίου, μεταβάλλονται ριζικά. Γεννιέται μιὰ καινούργια κοσμοεἰκόνα, καινούργια ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος, καινούργια χρῆση τῆς διευρυμένης γνώσης.

Οἱ ἴδιες οἱ λέξεις παραπέμπουν τώρα σὲ καινούργια σημαίνονα. Οἱ ὅροι προσδιορισμοῦ γνωστικῶν ἀντικειμένων ἢ ἐπιμέρους τομέων τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος προσλαμβάνουν στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ τόσο διευρυμένο, πολύπτυχο καὶ συχνὰ καινούργιο νόημα, ὥστε νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ πραγματικότητα ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ γνώριζαν οἱ ἄνθρωποι προγενέστερων ἐποχῶν. Ἀρκεῖ

νὰ σκεφθεῖ κανεὶς, λ.χ., τί σήμαινε καὶ τί ἀντιπροσώπευε ἡ λέξη ἤλεκτρισμὸς γιὰ τὸν Βενιαμὴν Φραγκλῖνο, καὶ τί σημαίνει καὶ ἀντιπροσωπεύει ἡ ἴδια λέξη γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο. Τὸ ἴδιο καὶ λέξεις, ὅπως: ὕλη, ἐνέργεια, ἀκτινοβολία, ἡ: πληροφόρηση, ἐπικοινωνίες, συγκοινωνίες, ψυχαγωγία, κατοικία, ἀγροτοκαλλιέργεια, ἡ ἀκόμα: ὀργάνωση παραγωγῆς, καταναλωτικὴ ἐπάρκεια, ἱατρικὴ περίθαλψη, οἰκιακὲς συσκευές, καὶ πλῆθος ἄλλες.

Ἡ διεύρυνση τῶν γνώσεων στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ εἶναι κυριολεκτικὰ ἱλιγγιώδης, καὶ αὐτὴ ἡ διεύρυνση μεταφράζεται ἄμεσα (ἂν δὲν στοχεύει ἐξ ὑπαρχῆς) σὲ τεχνολογικὲς ἐφαρμογὲς διευκολύνσεων τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Εἶναι τόσες καὶ τέτοιες οἱ διευκολύνσεις τοῦ βίου, ταυτισμένες μὲ τὴ νεωτερικὴ «ἀνάπτυξη», ὥστε ἡ λογικὴ αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης νὰ ἐμφανίζει μιὰν ἀκατανίκητη δυναμικὴ κοινωνικῆς ἀποδοχῆς τῆς. Ὁ στόχος τῆς ἀνάπτυξης, ὅπως οἱ κοινωνίες τῆς Εὐρώπης τὸν ἐκπροσωποῦν στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ, ἀναδείχεται σὲ πανανθρώπινο καὶ πρωταρχικὸ ἰδεῶδες τοῦ βίου, κυρίως στὶς χῶρες ποὺ δὲν τὸν ἔχουν ἀκόμα κατακτήσει. Ἄν ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις καὶ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν αὐτοσκοπὸ τῆς ἀνάπτυξης, μᾶλλον προϋποθέτουν ἐμπειρίες ὑπερβολῶν καὶ ἀπολυτοποιήσεων τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς σὲ κοινωνίες ποὺ ἤδη ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθὰ τῆς. Ὄταν ὁ στόχος τῆς ἀνάπτυξης δὲν ἔχει ἐπιτευχθεῖ, κανένας φόβος ὑπερβολῶν καὶ ἀπολυτοποιήσεων δὲν ἀναστέλλει τὴν ἐπιδίωξή του.

Τελικά, στὸ αἶτημα καὶ ἐπίτευγμα τῆς ἀνάπτυξης συγκεφαλαιώνεται ἡ ταυτότητα τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς, ἐκεῖ κατατείνει ἡ καινούργια νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Εἶναι νόημα βίου ἡ νεωτερικὴ ἀνάπτυξη, τόσο ἀπόλυτα πρωταρχικὸ, αὐτονόητα ἀναγκαῖο καὶ ἐπιτακτικὸ, ὥστε σὲ σύγκριση μαζί του κάθε ἄλλη κανονιστικὴ ἀρχὴ ἢ ἀνθρωπιστικὸ αἶτημα νὰ παίρνει δευτερεύουσα σημασία — ἀκόμα καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ἡ Joan Robinson, μὲ ἀφορμὴ τὴν

ἐμπειρία κάποιων χωρῶν τοῦ λεγόμενου «τρίτου κόσμου»: «Ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς εἶναι τίποτα μπροστὰ στὴν ἀθλιότητα τοῦ νὰ μὴν ἔρχεται κανεὶς νὰ σὲ ἐκμεταλλευτεῖ»⁴.

β. Ἡ λειτουργικότητα στὴ θέση τῆς ὀντολογικῆς ἐρμηνείας

Καίριο καὶ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο στὴ νεωτερικὴ νοηματοδότηση τοῦ βίου, εἶναι ἡ θελημένη παραίτηση ἀπὸ τὴν ὀντολογικὴ ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἀναπτύσσει μιὰ πρωτοφανὴ ἐρευνητικὴ δραστηριότητα προκειμένου νὰ γνωρίσει κάθε πτυχή τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, τὴν ὁλότητα τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων, ὡς τίς πιὸ δυσπρόσιτες στὴ γνωστικὴ προσέγγιση ἐσχάτιες τοῦ μικρόκοσμου καὶ τοῦ μακρόκοσμου. Ὅμως τὸν ἐνδιαφέρει ἡ πραγματικότητα στὴν ἀντι-κειμένη φαινομενικότητά της, ὡς σύσταση καὶ λειτουργία, ὅχι ὡς ὑπαρκτὸ γεγονός. Ἡ ἴδια ἡ ὀντότητα τῶν ὄντων («τὸ ὄν ἢ ὄν»), τὸ ὑπαρκτὸ ὡς πρὸς τὸ καταρχὴν γεγονός τῆς ὑπαρξῆς του, δηλαδὴ ὁ ὀντολογικὸς προβληματισμός, εἶναι θεματικὴ περιθωριακῆς σημασίας. Ἐρωτήματα αἰτίας καὶ τέλους-σκοποῦ τῆς ὑπαρξῆς, αἰτιώδους ἀρχῆς ἢ καταγωγῆς τῶν ὄντων, ἀπορίες γιὰ τὴ σχέση τῆς ὁμοειδεῖας ἢ τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν μὲ τὰ «καθ' ἑκάστον» ὑπαρκτά, ἀπωθοῦνται ἀπὸ τὸ προσκίνητο τῶν ἀναζητήσεων τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀπώθησης εἶναι μᾶλλον εὐεξήγητοι: Ἡ

4. J. ROBINSON, *Φιλοσοφία τῆς οἰκονομίας*, μτφρ. Κ. Βαθιώτη, Ἀθήνα (Ἐκδ. Παπαζήση), σελ. 49.

ὀντολογία παραπέμπει σὲ συνειρμούς νοησιαρχικῆς αὐθαιρεσίας καὶ δογματικῆς ἀκαμψίας μὲ καταγωγὴ μεσαιωνικὴ. Ἡ κυρίαρχη θρησκευτικὴ ἰδεολογία στὸν εὐρωπαϊκὸ μεσαιῶνα θεμελιωνόταν στὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς ὀντολογίας, καὶ ἡ ἀποδεικτικὴ ἐπιβολὴ ἀφηρημένων σχημάτων ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος λειτουργοῦσε σὰν τροχοπέδη γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ γνώση τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἡ προτεραιότητα τῆς ὀντολογίας ταυτιζόταν μὲ τὴν ὑποκατάσταση τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη συλλογιστικὴ, μεταφραζόταν σὲ ἀξιωματικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ ἔναντι τοῦ κοσμικοῦ καὶ αἰσθητοῦ, σὲ ἀπόλυτες ἐξουσίες τῶν ἐπίγειων ἐκπροσώπων τῆς ὑπερβατικῆς αὐθεντίας.

Ἔτσι, ἡ ρῆξη μὲ τὸ μεσαιωνικὸ παρελθὸν προϋποθέτει αὐτονόητα τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὸν ὀντολογικὸ προβληματισμό. Ὁ ἄνθρωπος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἀρνεῖται νὰ ἐπιστρέψει σὲ ἐρωτήματα ποὺ τὸν παγίδευσαν ἐπὶ αἰῶνες σὲ μιὰ ταπεινωτικὴ ὑποτέλεια, σὲ ἐρμηνευτικούς καὶ κανονιστικούς νάρθηκες ἀξιωματικῶν ὑπαγορεύσεων. Ἡ ἀπώθηση καὶ περιθωριοποίηση τῆς ὀντολογίας ταυτίζεται στοὺς νεωτερικοὺς χρόνους μὲ τὴ στροφή πρὸς τὴν ἐμπειρικὴ ἀμεσότητα, τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψης καὶ τῆς ἔρευνας, τὴν καταξίωση τῆς μαθηματικῆς ἀποδεικτικῆς καὶ τῆς πειραματικῆς ἐγκυρότητας.

Δὲν ἐνδιαφέρει λοιπὸν οὔτε ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, οὔτε ἡ συνάρτησή του μὲ κάποια ὑποθετικὴ καὶ ἐξω-ἐμπειρικὴ αἰτιώδη ἀρχή. Τὰ ὑπαρκτά ἐνδιαφέρουν ὡς δεδομένη «φύση», ἡ μαθηματικὴ καὶ πειραματικὴ ἀποκρυπτογράφηση τῆς λογικῆς συγκρότησης καὶ λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ ὄλου καθιστᾷ περιττὴ τὴν ὀντολογικὴ ἐρμηνεία του. Τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας ἀντιπροσωπεύουν σταθερὲς ἢ μεταβλητὲς λειτουργίες, ποὺ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μὲ τὴ λογικὴ καὶ κριτικὴ του ἱκανότητα μπορεῖ νὰ γνωρίσει, προκειμένου νὰ παρέμβει ἀποφασιστικὰ σὲ αὐτὲς γιὰ χάρη χρηστικῶν ἀποτελεσμάτων.

Ἡ ἀξίωση γιὰ τὴν πληρέστερη δυνατὴ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώ-

που, μέσω της νόησης, πάνω στη φύση, επικεντρώνει το ενδιαφέρον στη λειτουργική έκδοχή του φυσικού γίνεσθαι. 'Η έπιστημονική παρατήρηση κατατείνει στην πιστοποίηση σταθερών και αναλλοίωτων νόμων λειτουργίας της φύσης, αναζητάει στη φύση αυστηρή νομοτέλεια και συνεπή αίτιοκρατία. Με άφετηρία τόν Καρτέσιο ή τους άγγλους έμπειριστές ή τους γάλλους φυσιοκράτες και με κατάληξη τόν Νεύτωνα, ή νεωτερική έποχή συγκροτεί μιá μηχανιστική εικόνα για τó σύμπαν και τή λειτουργία του. 'Ο κόσμος είναι ένα καλοκουρδισμένο ρολόι, πού έλάχιστα ενδιαφέρει αν κάποιος Θεός τó κατασκεύασε και τó έθεσε σέ λειτουργία, αφού τώρα λειτουργεί από μόνο του με αυστηρή λογική συνέπεια. "Αν ό άνθρωπος απορρυπτογραφήσει σωστά τή λειτουργία της φύσης μπορεί και νά τήν τιθασεύσει, για νά τήν καταστήσει υπηρετική τών δικών του αναγκών και έπιδιώξεων.

'Η μηχανιστική αυτή κοσμοεικόνα προεκτείνεται και στη βιολογία, με ένδεικτική υπερβολή τó βιβλίο του La Mettrie: *L'homme machine* και ιδιοφυή κατάληξη τήν όλιστική θεωρία εξέλιξης τών ειδών του Darwin. Είναι μιá μεθοδολογική «σταθερά» ή μηχανιστική έκδοχή της πραγματικότητας και έπομένως έχέγγυο έπιστημονικής έγκυρότητας, γι' αυτό και υιοθετείται αυτόνόητα έπίσης από τις κοινωνικές έπιστῆμες. Προϋπόθεση του «έπιστημονικού» χαρακτήρα τών κοινωνικών έπιστημών αναδείχεται ή υπαγωγή τών φαινομένων του συλλογικού βίου σέ μετρητές και τεμαρτές σταθερές. "Αν ή παρατήρηση οδηγήσει στόν προσδιορισμό φαινομένων συμπεριφοράς πού επαναλαμβάνονται σταθερά κάτω από τις ίδιες πάντοτε συνθήκες, τότε μπορούν νά διατυπωθούν κανόνες αίτιακής συσχέτισης συνθηκών και φαινομένων — νά άρθρωθει σέ λογικό σύστημα ή άλληλεξάρτηση αίτίων και αίτια-τών συλλογικής συμπεριφοράς. Και τότε ανοίγεται ή δυνατότητα για τή θετική πρόβλεψη, πού καταξιώνει χρηστικά τόν έπιστημονικό χαρακτήρα της συστηματοποίησης.

'Η έπιστημονική προσέγγιση τών κοινωνικών φαινομένων

γίνεται δυνατή μόνο με τήν παράκαμψη τών όντολογικών έρωτημάτων, δηλαδή με τήν έξομοιωτική έκδοχή τών ανθρώπινων υπάρξεων ως «φυσικών ατόμων», ούδέτερων μονάδων του κοινωνικού συνόλου. 'Η δαρβίνεια ανθρωπολογία γίνεται ή αυτόνόητη βάση τών κοινωνικών έπιστημών, τó έγκυρο άλλοθι για τήν παραγραφή του ύπαρκτικού αινίγματος της ύποκειμενικής έτερότητας. 'Ο άνθρωπος είναι μιá βιολογική μονάδα, αξιολογικά έξομοιωμένη με κάθε άλλον κρίκο της αλυσιδωτής εξέλιξης από απλούστερες και άτελέστερες σέ συνθετότερες και τελειότερες μορφές έμβιας ύλης, εξέλιξης πού διέπεται από τόν άμείλικτο νόμο της «φυσικής έπιλογής». Τα φαινόμενα της κοινωνικής συμβίωσης προκύπτουν, αλλά και διέπονται, από τήν όρμη της αυτοσυντήρησης τών ατόμων, οί κανονιστικές και λειτουργικές αρχές της συμβίωσης είναι προϊόντα έκλογίκευσης αυτής της όρμης.

"Ετσι τó δίκαιο και ή ήθική αποδεσμεύονται από κάθε μεταφυσική αξίωση. 'Η έννοια του «φυσικού ατόμου» οδηγεί στη λογική του «φυσικού δικαίου», στην όρθολογική θεμελίωση κανονιστικών αρχών μιās «αυτόνομης» πια ήθικής, όπως και στη χρηστική λειτουργικότητα του «κοινωνικού συμβολαίου».

'Αντίστοιχα ή πολιτική τέχνη όργανώνεται σέ μεθοδική «έπιστήμη», θεμελιώνεται στόν όρθολογισμό της έξισορρόπησης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του κοινωνικού ατόμου. 'Η νεωτερική έποχή είναι ή έποχή τών «δικαιωμάτων του ατόμου», ή

5. «Είμαστε τόσο έθισμένοι στόν ανθρωποκεντρισμό μας... ώστε με δυσκολία καταδεχόμαστε νά κοιτάξουμε ως ισότιμα τά γύρω μας ζωντανά είδη, με δυσκολία δεχόμαστε ότι ή μοναδικότητά μας, ως βιολογικού είδους, δέν συνιστά άποχρώντα λόγο για τήν ύπεροχή μας... Δέν τολμούμε νά αναλογιστούμε πώς σ' ένα εξέλισσόμενο κόσμο χωρίς στόχο και συνήθως χωρίς έκ των προτέρων προβλεπτή πορεία αποτελούμε τους θεατές και συγχρόνως τούς ήθοποιούς μιās πράξεως πού έπιτελείται χωρίς σκοπό, χωρίς νόημα, χωρίς νά υποθέτει τήν ύπαρξη μεταφυσικών ασφαλιστικών δικλείδων. Σ' ένα κόσμο στόν όποιο μάς εισήγαγε έδω και έκατόν τριάντα περίπου χρόνια ό Charles Darwin»: Κώστα Β. ΚΡΙΜΠΑ, *Δαρβινικά*, 'Αθήνα («Ερμής») 1986, σελ. 9.

ἐξίσωση τῶν δικαιωμάτων ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ δεδομένη φυσικὴ ἐξομοίωση τῶν ἀτόμων, τὴ βιολογικὴ καταρχὴν ἐξομοίωση. Ἡ λειτουργικότητα τῆς ἐξισορρόπησης δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων ὑποκαθιστᾷ ὡς ἀπαίτηση τὸν ὀντολογικὸ προβληματισμό, τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτει ἡ ἀπροσδιοριστία τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, τὸ ἀπροσδόκητο καὶ ἀπρόκαθόριστο τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων.

Παράλληλα, ἡ ἐπιστήμη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἀναλαμβάνει τὴν ἐρμηνεία καὶ τὸν λειτουργικὸ προγραμματισμὸ τῶν ἀνθρώπινων παραγωγικῶν καὶ ἀνταλλακτικῶν σχέσεων, μὲ βάση τὴν ἐκδοχὴ τοῦ φυσικοῦ ἀτόμου ὡς παραγωγικῆς καὶ καταναλωτικῆς μονάδας. Ἡ ἀφαιρετικὴ ἐξομοίωση τῶν μονάδων κατορθώνεται μὲ τὴν ἀναγωγή σὲ ἓναν ἐλάχιστο κοινὸ παρονομαστή, ποὺ εἶναι ἡ ιδιότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ παράγει ἀγαθὰ ἢ ὑπηρεσίες καὶ νὰ καταναλῶναι ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες. Ἡ ἐτερότητα τῆς προσωπικῆς παραγωγικῆς πράξης ἐξομοιώνεται στὴν ὀλιστικὴ ἀφαιρετικὴ ἐκδοχὴ τῆς «ἐργασίας», ποὺ ταυτίζεται ὡς «παραγωγικὴ δύναμη» μὲ τὰ χρηστικά μέσα παραγωγῆς. Ταυτόχρονα, ἡ οὐδετεροποιημένη ἐκδοχὴ τῆς «ἀνθρώπινης μονάδας» ἔχει ὡς τυπικὰ παράγωγα τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παραμέτρους λειτουργικότητος τοῦ «μηχανισμοῦ» τῆς οἰκονομίας, ὅπως: τὸ «κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα», τὸ «κατὰ κεφαλὴν προϊόν», ἡ «μέση ἀγοραστικὴ δύναμη», οἱ «ἀνθρωποῦρες» γιὰ τὴ μέτρηση τῆς παραγωγικότητος, κλπ. — ἡ λειτουργεῖ ὡς ἀφετηρικὴ σταθερὰ γιὰ τὴ συγκρότηση ἀφηρημένων «μακροοικονομικῶν» μεγεθῶν, ὅπως: τὸ ἐργατικὸ δυναμικόν, τὸ ἐθνικὸν προϊόν, ἡ μέση φοροδοτικὴ ικανότητα, ἡ μέση ἀγοραστικὴ δύναμη, κλπ.

Ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ θεμελιώνεται σὲ μιὰ μηχανιστικὴ κοσμολογία καὶ σὲ μιὰν ἀνάλογη ἀνθρωπολογία κοινωνιολογικῶν-λειτουργικῶν προτεραιοτήτων ἀποβλέποντας στὴν ἀξιολογικὴ ἀναβάθμιση» τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ αἶτημα τῆς ἀναβάθμισης

ἀπὸ τὴν ἐποχὴν πάντοτε τὴ ρῆξιν μὲ τὴ μεσαιωνικὴ ὀντολογία. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν πράξιν μεταποιεῖται τὸ αἶτημα σὲ ἀξίωση νὰ ὑπερκερασθεῖ, μὲ ὅποιοδῆποτε τίμημα, ἢ προτεραιότητα τοῦ μεταφυσικοῦ καὶ ὑπερβατικοῦ, ἔστω καὶ μὲ θυσία τῆς ἴδιας τῆς ἐπιδιωκόμενης ἀναβάθμισης. Περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀξιολογικὴ ἀναβάθμιση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐνδιαφέρει ἡ ρῆξιν μὲ τὴν ὀντολογικὴ ἐρμηνεία τους.

Ἔτσι, καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση στὸ «κλίμα» τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἐρμηνευτικὰ ἐγχειρήματα καὶ ἐπιστημονικοφανὴ ἰδεολογήματα, ποὺ κυριολεκτικὰ ἀπαξιώνουν, ἀν δὲν εὐτελίζουν, τόσο τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ τὴ φύσιν, δίχως διόλου νὰ ἐνοχλοῦν. Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία ἐκλαϊκεύεται σὲ ἀφελὴ πίστη κατὰγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν πίθηκο⁶ καί, σὲ πεῖσμα τῶν ἀρνητικῶν δεδομένων τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας, καλλιερεῖται μὲ πάθος ἡ ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ζωὴ, ὑπάρχουν νοήμονα ὄντα καὶ σὲ ἄλλους πλανῆτες μέσα στὸ ἀπέραντο σύμπαν⁷. Ὁ ἄνθρωπος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς δείχνει νὰ μὴν ἀντέχει τὴν τιμὴ μιᾶς ὀντολογικῆς ὑπεροχῆς καὶ ὑπαρκτικῆς μοναδικότητος, θέλει ὅπωςδῆποτε νὰ αὐτοευντελισθεῖ, νὰ ὑποταχθεῖ ὀλοκληρωτικὰ σὲ φυσικὲς ἐξαρτήσεις καὶ ἀναγκαιότητες, καὶ αὐτοταπεινώνεται πεισματικὰ διεκδικώντας τὸ ὑπαρκτικὸ ἐπίπεδο τοῦ ζώου καὶ τοῦ τυχαίου φυσικοῦ συμπτώματος. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰ χάρη ἑνὸς ὀρθολογιστικοῦ «ρεαλισμοῦ», μιᾶς

6. Ἡ «πρῶτη ἀλήθεια» ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Φύσης, εἶναι αἴσως ταπεινωτικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀφοῦ τώρα πιά αὐτὸς μπαίνει στὴν ἴδια σειρά μὲ τὰ ἄλλα ζῶα: BUFFON, *Histoire naturelle*, ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Παναγ. ΚΟΝΔΥΛΗ, Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς I, 347.

7. «Οἱ θέσεις αὐτὲς στρέφονται, φυσικὰ, ἐνάντια στὴ θεολογικὴ ἀντίληψιν γιὰ τὸν ἄνθρωπον ὡς εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, ὅποτε δημιουργεῖται τὸ παράδοξον, ὅτι ὡς πρόμαχος τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς προνομιούχας θέσης τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζεται ἡ ἴδια ἐκείνῃ θεολογία, ποὺ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ νεότερου ὀρθολογισμοῦ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὡς κατεξοχὴν ἐχθρικὴ καὶ ταπεινωτικὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπον»: Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, ὁ.π., σελ. 348.

«προσγείωσης στην τεκμαρτή πραγματικότητα», μιᾶς «ἀπαλλαγῆς ἀπὸ κάθε μεταφυσικῆ ψευδαίσθησης», ποὺ δὲν πείθει πάντοτε ὅτι δὲν εἶναι ἄλλης μορφῆς ιδεοληψία.

γ. Χρηστικὸς ὀρθολογισμὸς

Στὴ διάρκεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα ἡ νοησιαρχία διεκδικεῖ μεταφυσικὰ ἐρείσματα καὶ ὑπερβατικὴ ἐγκυρότητα: Ἡ ἀνθρώπινη ἀτομικὴ διάνοια εἶναι κατεξοχὴν στοιχεῖο τῆς «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου: ἀποτελεῖ σμικρογραφία τῆς θείας διάνοιας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὀρθὴ χρῆση τῆς νοητικῆς ικανότητος (ὁ «ὀρθὸς λόγος» ἢ τὸ «ὀρθῶς διανοεῖσθαι») συνιστᾷ καὶ δυνατότητα πρόσβασης στὴν «κατ' οὐσίαν» γνώση τῆς πραγματικότητος. Ἡ ὀρθότητα τῆς χρήσης τῶν νοητικῶν ικανοτήτων συνάγεται ὡς τυπικὴ μέθοδος ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις βεβαιότητος ποὺ ἔχει ἡ ἴδια ἡ διάνοια, εἶναι ἐπομένως ἐγγενὴς συνισταμένη τοῦ τρόπου λειτουργίας της. Ὁ εὐρωπαϊκὸς μεσαίωνας ἀναγνώρισε στὸν Ἀριστοτέλη τὴν πληρέστερη μεταγραφὴ σὲ τυπικὴ μέθοδο τῶν ἀπαιτήσεων νοητικῆς βεβαιότητος.

Ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ ἀρνεῖται καταρχὴν τὴ μεταφυσικὴ κατοχύρωση τῆς νοησιαρχίας. Ἐπιχειρεῖ νὰ ἀρνηθεῖ ριζικότερα τὴ νοησιαρχία, ποὺ ὅπωςδήποτε παραπέμπει σὲ «πνευματικὴς», μὴ καθαρὰ ὑλικὲς λειτουργίες τοῦ φυσικοῦ ἀτόμου. Ἐπιχειρεῖ αὐτὴ τὴν ἀρνησὶ ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ ἐμπειρισμοῦ, τῆς αἰσθησιοκρατίας. Ἀλλὰ τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ ὁ συνεπὴς ἐμπειρισμὸς εἶναι σαφῶς ἀνασταλτικὰ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου: Οἱ πληροφορίες τῶν αἰσθήσεων ἀποδείχνονται ἀναξιόπιστες σὲ σύγκριση μὲ τὴ μαθηματικὴ λογικὴ καὶ ἐπιπλέον ἀποκλείουν τὴ συγκρότηση ὀλιστικῶν (κυρίως κοσμολογικῶν) θεωρήσεων.

Οἱ Διαφωτιστὲς πρωτοπόροι τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ὑποχρεώνονται νὰ ἐπιστρέψουν στὴ νοησιαρχία, ἀλλὰ ἐπιδιώκοντας τὴ φυσιοκρατικὴ τώρα καταξίωσή της: Προβάλλουν τὴ νόηση ὡς μιὰ καθαρὰ βιολογικὴ, ἐγκεφαλικὴ λειτουργία — «εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὕλη ποὺ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες παράγει πνεῦμα». Ἐπιπλέον ἡ νόηση εἶναι καὶ ὁ φυσικὰ δεδομένος τρόπος γνωστικῆς πρόσβασης τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἄρθρωση, δομὴ καὶ λειτουργία τῆς ἀντι-κείμενης πραγματικότητος. Ὑπάρχει μιὰ δεδομένη ἀντιστοιχία ἀνθρώπινου «λόγου» καὶ φυσικοῦ «νόμου», ἀτομικῆς νοητικῆς λειτουργίας καὶ τρόπου συγκρότησης κάθε πτυχῆς τοῦ φυσικοῦ ὅλου.

Τελικὰ ἡ «κριτικὴ» πρόταση τοῦ Κάντ θὰ γεφυρώσει ἐντυπωσιακὰ τὴ διάσταση νοησιαρχίας καὶ ἐμπειρισμοῦ, θὰ ἐπιβάλλει τὴ γενικὴ καταξίωση στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ μιᾶς ἐμπειρικῆς δικαιωμένης νοησιαρχίας, ἐνὸς νοητικῆς τεκμαιρόμενου ἐμπειρισμοῦ. Ἡ διάνοια κρίνει τὰ γνωστικὰ δεδομένα τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας (ἡ ἀτομικὴ διάνοια καὶ ὄχι ὁ ὑπερβατικὰ δεδομένος «λόγος»): Εἶναι ἡ κριτικὴ λειτουργία τοῦ νοῦ ποὺ ἐξασφαλίζει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν αἴσθηση τῶν φαινομένων στὴν κατάληψη τῶν φαινομένων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ συγκρότηση τῆς ἔννοιας — στὴν ἐνοποίηση τῶν ὁμοειδῶν φαινομένων σὲ μιὰ ἔννοια.

Ἀγεφύρωτο θὰ παραμείνει τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸν ἀπόλυτο ὑποκειμενισμό καὶ στὴν ἐξίσου ἀπόλυτη ἀξίωση ἀντικειμενικότητος. Ἡ θεωρητικὴ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα (: ἡ ἀναζήτησις ἀντικειμενικῶν πρωτογενῶν παραγόντων συγκρότησης τῆς γνωστικῆς λειτουργίας τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως καὶ ἀντικειμενικῶν κριτηρίων ἐγκυρότητας τῆς κατορθούμενης γνώσης) εἶναι ἡ μόνη μετα-φυσικὴ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν ἄνθρωπο τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. «Μετὰ» ἢ «πέρα» ἀπὸ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα δὲν ὑπάρχει παρὰ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου γνωστικῆς πρόσβασης σὲ αὐτήν, καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἐγκυρότητας τοῦ ὅποιου αὐτοῦ τρόπου.

Ὅμως ἐντυπωσιακὸ γινώρισμα τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ὑπερβάσις καὶ τῶν γνωσιοθεωρητικῶν ἀντιθέσεων ἢ ἀδιεξόδων

στο επίπεδο χρηστικής αξιοποίησης της γνώσης. 'Η χρηστική αξιοποίηση υποκαθιστά το ενδιαφέρον για την προτεραιότητα (αξιολογική, λειτουργική) της νοητικής ή εμπειρικής πρόσβασης στη γνώση, όπως και για την καθολικότητα των κριτηρίων αντικειμενικής εγκυρότητας της γνώσης. Σε μια γνωστική διατύπωση ενδιαφέρει η σχέση σημαινόντων και σημαινομένων όχι καταρχήν ως «πραγματική» (έγκυρη) αντιστοιχία νοητού και αίσθητου, ούτε και ως όριστική ευστοχία χρήσης των σημαινόντων. 'Ενδιαφέρει καταρχήν η σχέση τους ως συνθήκη χρηστικής αξιοποίησης των σημαινομένων. Τη μετάθεση της σημασίας στη χρήση υποδήλωσε ένδεικτικά ο Wittgenstein με άφορμή τη λειτουργία της γλώσσας: «'Εκείνο που δέν εκφράζεται μέσα στα σημεία, τὸ δείχνει ἡ χρήση τους. 'Εκείνο που τὰ σημεία ἀποσιωποῦν, τὸ λέει ἡ χρήση τους»⁸.

'Η χρηστική λειτουργικότητα της γνώσης —πέρα και από τον όπωσδήποτε συμβατικό χαρακτήρα του γλωσσικού κώδικα— πετυχαίνει μιάν «επικοινωνιακή εγκυρότητα» τόσο στον χώρο της επιστήμης όσο και στον χώρο (κυρίως) της κοινωνικής πρακτικής. 'Εστω και δυνητικά διαψεύσιμη η γνώση γίνεται λειτουργικά αποδεκτή, στο ποσοστό που παραπέμπει σε συγκεκριμένους δείκτες αποτελεσματικότητας και ωφελιμότητας. Για την «επικοινωνιακή εγκυρότητα» προϋποτίθεται η «συναίνεση», που βασίζεται άκριβώς στην κατάφαση της προτεραιότητας του μετρητού ωφέλιμου αποτελέσματος. 'Η αίτιακή αλληλεξάρτηση που προϋποθέτουν οι τρεις αυτές βασικές συντεταγμένες (επικοινωνιακή εγκυρότητα -συναίνεση-κατάφαση της ωφελιμότητας) θα μπορούσε να είναι και όρισμός του χρηστικού όρθολογισμού, του πιο αντιπροσωπευτικού ίσως γνωρίσματος της νεωτερικής εποχής.

Και η μεσαιωνική νοησιарχία απέβλεπε πρωταρχικά στη χρηστική αποτελεσματικότητα, κυρίως στη σκοπιμότητα επιβολής

8. *Tractatus logico-philosophicus* 3.262 (έλλην. μτφρ. Θ. Κιτσόπουλου - Ζ. Λορεντζάτου, περιοδ. «Δευκαλίων» 7/8).

της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσω μιας κατά το δυνατό αναντίλεκτης αποδεικτικής. 'Ομως εκεί η αποτελεσματικότητα προέκυπτε από τη σωστή χρήση του μεταφυσικά έγκυρου όρθολογισμού. 'Ενώ στον χρηστικό όρθολογισμό της νεωτερικής εποχής αντιστρέφονται οι όροι της επαλήθευσης: η όρθότητα προκύπτει από τη μετρητή αποτελεσματικότητα. 'Ο όρθολογισμός είναι έγκυρος, στο ποσοστό που είναι χρηστικός, λειτουργικά αποδοτικός.

'Η αξιολόγηση του χρηστικού αποτελέσματος της όρθολογιστικής διαδικασίας, η καταξίωση ή απαξίωση του προϊόντος της μεθοδικής αποδοτικότητας, ακολουθεί κριτήρια μάλλον περιπτωτικά και περιστασιακά, αφού το πρόβλημα της αναγνώρισης γενικών κανονιστικών αρχών παραμένει έκκρεμες μετά την άπώθηση ή συνειδητή παράκαμψη της όντολογίας. Μπορεί μέτρο και κριτήριο της αξιολόγησης να είναι η σκοπιμότητα της «ανάπτυξης», η πρόοδος της έπιστήμης και τεχνολογίας, μπορεί να άντλούνται κριτήρια από κοινωνικές ιδεολογίες και στόχους «γενικής ευτυχίας», μπορεί τὰ ιδεολογικά κριτήρια να νομιμοποιούν λειτουργίες αὐταπάτης, τη φαντασιακή σχέση των ατόμων με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής τους⁹. Μπορεί να άντλούνται κριτήρια αξιολόγησης και από συλλογικούς μύθους: φυλετικής υπεροχής, μεσιανικής αποστολής κάποιας κοινωνικής τάξης, ή όποιους άλλους.

Είναι λοιπόν η ρευστότητα στην υιοθέτηση των κριτηρίων που δέν επιτρέπει τη σαφή όριοθέτηση ανάμεσα στην όρθολογιστική αποτελεσματικότητα και στην αξιολογική απαίτηση και γλώσσα. 'Η αξιολογία έγκαταλείπεται σε ρητορικά περισσότερο έγχειρήματα, μετέωρα στο κενό των προϋποθέσεων μιας καθολικά αποδεκτής νομιμοποίησης. 'Αλλά η αξιολογική έκκρεμότητα άφορά πάντοτε μόνο στο χρηστικό αποτέλεσμα της όρθολογιστικής δια-

9. Βλ. Louis ALTHUSSER, *Idéologie et appareils idéologiques d'Etat*, σδό: *La pensée*, 'Ιούνιος 1970, άνάδημοσιευμένο σδό: *Positions* (Editions Sociales) 1976, έλλην. μτφρ.: Θέσεις, 'Αθήνα («Θεμέλιο») 1981, σελ. 99.

δικασίας, ή ἴδια ή διαδικασία μοιάζει αὐτονόητα καὶ καθολικά καταξιωμένη. Ὁ χρηστικός ὀρθολογισμός παραμένει ἔγκυρος χάρη στή λειτουργική του ἀποδοτικότητα, ὅπως κι ἂν ἀξιολογεῖται τὸ ἀποτέλεσμά της. Γι' αὐτὸ καὶ ἐγγράφονται στή «φυσιогνωμία» τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς καὶ συνεπείς μορφές διαδικαστικῆς ἢ τελεστικῆς ὀρθολογικότητας, ποὺ μπορεῖ ἱστορικὰ νὰ συνοδεύτηκαν ἀπὸ καταιγισμό ρητορικῶν ἀναθεμάτων: ὁ ἐπιστημονικὰ μεθοδικός, λ.χ., «βιομηχανοποιημένος» φόνος στὰ ναζιστικά στρατόπεδα ἢ τὰ ψυχιατρεῖα τῶν Γκουλάγκ.

Ἡ νεωτερικὴ ρήξη μὲ τὶς ἀξιώσεις κριτηρίων καθολικῆς ἀξιολογικῆς ἐγκυρότητας σχετικοποιεῖ ἀναπόφευκτα καὶ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἐγκυρότητα τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ ἐπικοινωνιακὴ ἐγκυρότητα προϋποθέτει ἀπλῶς τὴ «συναίνεση», δηλαδή τὸν περιορισμὸ τῆς σημασίας ἢ τοῦ «νοήματος» σὲ μόνη τὴν κατάφαση τῆς χρήσης. Ἡ κατάφαση συγκεκριμένων χρηστικῶν ἀποτελεσμάτων ἰδρύει τὴν ἐπικοινωνιακὴ λογικὴ ἐπιμέρους κοινωνικῶν ομάδων, πολιτικῶν παρατάξεων ἢ ἐπαγγελματικῶν τάξεων — λειτουργεῖ ὡς κίνητρο καὶ ἄξονας γιὰ τὴ συγκρότηση συλλογικῶν συναίνεσεων ποὺ λειτουργοῦν παράλληλα καὶ ἀσύμπτωτα ἢ καὶ ἀντιθετικά. Δημιουργεῖται μιὰ πολυμορφία ἀξιολογικῶν ἀποτιμήσεων, προτεραιοτήτων καὶ κριτηρίων (ἕνας «πλουραλισμὸς ἀπόψεων»), παραμένει ὅμως κοινὴ ἢ βάση τῆς χρηστικῆς ἐπαλήθευσης (διαδικαστικῆς ἢ τελεστικῆς) τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

δ. Κανονιστικὸς εὐδαιμονισμός

Ἡ νεωτερικὴ κοινωνία εἶναι «πλουραλιστικὴ» κατεξοχήν στὸ ἐπίπεδο τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Χαρακτηρίζεται συχνά, στὸ ἴδιο αὐτὸ ἐπίπεδο, καὶ ὡς «ἀνεκτικὴ»

κοινωνία: «ἀνέχεται» καὶ νομιμοποιεῖ μιὰ ποικιλία καὶ πολυμορφία ἀξιολογικῶν προτιμήσεων, προτεραιοτήτων καὶ κριτηρίων.

Ἡ ποικιλομορφία τῶν ἀξιολογήσεων καὶ ἡ ἀνοχή τῆς ποικιλομορφίας λειτουργοῦν μὲ κοινὸ ἄξονα τὴν καθολικὴν κατάφαση τοῦ χρηστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὶς κοσμογονικὲς ἀνακατατάξεις στὸν χῶρο τῆς νεώτερης ἐπιστημολογίας — τὴ ριζικὴ ἀμφισβήτηση καὶ σχετικοποίηση τῆς ὀρθολογιστικῆς μεθόδου, τὴν κατάρρευση τῆς μηχανιστικῆς αἰτιοκρατίας, τὴν κατάδειξη τοῦ συμβατικοῦ χαρακτήρα τῶν «σημαινόντων» ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση τῆς μαθηματικῆς ἀποδεικτικῆς — ἡ κατάφαση τοῦ χρηστικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ διαμορφώνει τόσο τὴν πρακτικὴ τοῦ βίου ὅσο καὶ τὴν κοινωνικὴ νοο-τροπία στὴ νεωτερικὴ ἐποχῇ.

Θὰ μπορούσαμε ἐπομένως νὰ συμπεράνουμε πῶς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις ἐπιστημονικῆς-γνωσιοθεωρητικῆς ἐγκυρότητας, ἡ κατάφαση τοῦ χρηστικοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀντανάκλᾳ ἐκείνη τὴν ἀφετηριακὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη ποὺ προηγεῖται πάντοτε καὶ διαμορφώνει τὶς κανονιστικὲς ἀρχές. Οἱ κανονιστικὲς ἀρχές ὑπηρετοῦν, ἀλλὰ καὶ ἐκφράζουν κάποιες ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, κάποιες προτεραιότητες καὶ διαβαθμίσεις ἀναγκῶν. Ἡ ἀξιολογία ἢ ἀποτυπούμενη στὶς κανονιστικὲς ἀρχές δὲν εἶναι ἀφηρημένο ἐπινόημα ποὺ ἐπιβάλλεται τυχαῖα σὲ ἕνα κοινωνικὸ σύνολο. Ἀντιπροσωπεύει συγκεκριμένες ἀνάγκες, εἶναι γέννημα πραγματικῶν ἀναγκῶν. Καὶ ἡ διαφοροποίηση τῆς διαβάθμισης τῶν ἀναγκῶν, ἡ διαφοροποίηση τῶν προτεραιοτήτων, διαμορφώνει καὶ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν πολιτισμοῦ ἢ τῶν «ἐπιπέδων» πολιτισμοῦ.

Στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ βίου ἐκδήλη προτεραιότητα εἶχαν οἱ θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἄν οἱ ἀνάγκες αὐτὲς γεννήθηκαν ἀβίαστα, ἢ ἂν εἶχαν ἔντεχνα ἐπιβληθεῖ στὶς δυτικὲς κοινωνίες ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία, εἶναι ἐρώτημα μὲ μᾶλλον δευτερεύουσα γιὰ τὸ θέμα μας σημασία. Αὐτὸ ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει τὴ μελέτη διαμόρφωσης καὶ ἀποδοχῆς κανονιστικῶν ἀρχῶν, εἶναι ἡ πολλαπλὰ διατυπωμένη σὲ κάθε πτυχὴ τοῦ

μεσαιωνικού βίου προτεραιότητα όχι θρησκευτικών απλώς συναισθημάτων, αλλά πραγματικών αναγκών θρησκευτικού χαρακτήρα.

Σε αυτό το επίπεδο των κοινών αναγκών συντελείται και η διαφοροποίηση που οδηγεί προοδευτικά στη διαμόρφωση του νεωτερικού «παράδειγματος». Πρωτεύουσα ανάγκη παύει να είναι η «σωτηρία της ψυχής», η δικαίωση σε μιάν άλλη ζωή μετά τον θάνατο. Πρωτεύουσα ανάγκη του νεωτερικού ανθρώπου γίνεται η κατάφαση της επίγειας ζωής, η κατάφαση της ύλης και του σώματος, η κατοχύρωση του ατόμου, η αναγνώριση της ισότητας των φυσικών δικαιωμάτων κάθε ανθρώπου, η δυνατότητα πρόσβασης όλων στη βιοτική άνεση ή και στην ευμάρεια, η ύποταξη της φύσης στη σκοπιμότητα εξαγωγής ωφέλιμου για τον άνθρωπο αποτελέσματος.

Δεν εξαλείφονται οι θρησκευτικές ανάγκες στη νεωτερική εποχή, σίγουρα περιορίζονται ή απωθούνται, κυρίως όμως ιεραρχούνται διαφορετικά. Προηγείται η ανάγκη της επίγειας ευζωίας και η θρησκευτικότητα έπεται και υπηρετεί αυτή την πρωταρχική πια ανάγκη. Είναι χαρακτηριστικό ότι διασκευάζεται η θρησκευτικότητα σε πρακτική-ήθική ωφελιμότητα, σε χρηστική αγαθοεργία, σε παράγοντα αποτελεσματικής προστασίας των κοινωνικών ήθων, σε άτομικό εφόδιο ψυχολογικής προστασίας, σε άφορμη πορισμού κοινωνικού κύρους. Στη νεωτερική εποχή, ακόμα και η σχέση του ατόμου με τη θρησκεία, όπως και με την τέχνη ή την παιδεία, είναι σχέση καταναλωτική: Καταναλώνει το άτομο θρησκευτικές εξασφαλίσεις ή απολαύσεις, όπως καταναλώνει και καλλιτεχνικές απολαύσεις, παροχές παιδείας και πολιτιστικών «προϊόντων»¹⁰. Προηγείται η καταναλωτική ανάγκη, αυτή διαμορφώνει τα κριτήρια και την πρακτική της εξυπηρέτησης πολλών άλλων αναγκών.

10. Κλασική η ανάλυση της καταναλωτικής στάσης του νεωτερικού ανθρώπου απέναντι στην τέχνη, από τον Christopher SMALL, στο βιβλίο του: *Μουσική-Κοινωνία-Παιδεία*, Αθήνα (Εκδ. «Νεφέλη») 1983.

«Αν λοιπόν δεχθούμε ότι προηγούνται οι ανάγκες, η ιεράρχηση των αναγκών, και ακολουθεί η διαμόρφωση των κανονιστικών αρχών, τότε ο «πλουραλισμός» των κανονιστικών αρχών στη νεωτερική εποχή δεν μπορεί να θεωρηθεί πρωτογενές φαινόμενο. Η ιεράρχηση των αναγκών είναι τέτοια, που αναπόφευκτα πολυμερίζει και διαφοροποιεί τις απαραίτητες για τις συλλογικές λειτουργίες κανονιστικές αρχές.

Το ιδιάζον στοιχείο στην ιεράρχηση των αναγκών που επιτρέπει ή έχει ως αποτέλεσμα την πολυμορφία αυτής της ιεράρχησης και τον συνακόλουθο «πλουραλισμό» των κανονιστικών αρχών, είναι προφανώς η «έσωτερική λογική» της. Μια «έσωτερική λογική» που, συνειδητά ή ανεπίγνωστα, είναι εὐδαιμονιστική. Γιατί στις ίδιες τις προϋποθέσεις της εὐδαιμονιστικής λογικής είναι ή ανοχή και κατάφαση της ποικιλίας των προτιμήσεων, της ελευθερίας των επιλογών, της διαφοροποίησης των ωφελιμιστικών επιδιώξεων. Μόνο η παγιωμένη προτεραιότητα του ατομικού και συλλογικού εὐδαιμονισμού μπορεί να ανέχεται, να επιτρέπει ή και να προκαλεί μια πολυμορφία ιεράρχησης αναγκών και τον συνακόλουθο «πλουραλισμό» των κανονιστικών αρχών.

Τυπικό παράδειγμα κανονιστικού εὐδαιμονισμού στη νεωτερική εποχή είναι η διεύρυνση των αρχών της «δημοκρατίας» σε μια ποικιλομορφία νομιμοποιήσεων της ωφελιμοθηρικής συμπεριφοράς.

Οι ίδιες οι αρχές της κοινοβουλευτικής «δημοκρατίας» —όχι άσχετα με την ιστορική τους καταγωγή και τις θεωρητικές τους αφετηρίες— προδίδουν μιάν «έσωτερική λογική» σαφέστατα εὐδαιμονιστική. Λογική που καταρχήν αποκλείει κάθε όντολογική νοηματοδότηση της πολιτικής, κάθε επιδίωξη υπαρκτικής γνησιότητας: Αγνοείται τόσο το αρχαιοελληνικό αίτημα της πολιτικής ταύτισης του «ἀληθεύειν» με το «κοινωνεῖν»¹¹, όσο και το χριστιαν-

11. Ανάλυση του αρχαιοελληνικού πολιτικού αἰτήματος στα βιβλία μου: *Σχεδιασμα Εισαγωγής στη Φιλοσοφία*, §§ 13, 16 — *Ὁρθός λόγος και κοινωνική πρακτική*, V1α.

νικό πολιτικό ιδεώδες κοινωνίας τῶν προσώπων, «εἰκονισμοῦ» τοῦ Τριαδικοῦ Πρωτοτύπου τῆς ὄντως ζωῆς¹². Κίνητρο καὶ στόχος τῆς νεωτερικῆς «δημοκρατίας» εἶναι ἡ ὠφελιμιστικὴ κατοχύρωση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ατόμου, ἡ ἐξασφάλιση τῆς εὐζωίας του, ἡ προστασία του ἀπὸ αὐταρχικοὺς ἐξαναγκασμοὺς καὶ περιορισμοὺς τῆς ἐλευθερίας τῶν ἐπιλογῶν του.

Ὁ ἀφετηριακὸς αὐτὸς εὐδαιμονισμὸς μεταφράζεται σὲ κανονιστικὲς ἀρχὲς ἐξισορρόπησης δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, μὲ ἐνδεικτικὴ τὴ γενικευμένη διατύπωση: «τὰ δικαιώματα τοῦ καθενὸς ὀριοθετοῦνται στὴ δημοκρατία ἀπὸ τὸν σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἄλλου». Ἀλλὰ σὲ μιὰ τέτοια ὀριοθέτηση ἡ ἀξιολογία ἐκτίμησης τῶν ἰδίων καὶ τῶν ἀλλότριων δικαιωμάτων (τοῦ ατόμου ἢ μιᾶς κοινωνικῆς ομάδας) ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπάρχηση τῶν ἀναγκῶν (τοῦ ατόμου ἢ τῆς κοινωνικῆς ομάδας). Ὑπάρχει ποικιλία διαφοροποιήσεων στὴν ἐπάρχηση τῶν βιοτικῶν κυρίως ἀναγκῶν — τί εἶναι γιὰ τὸν καθένα πρωταρχικὴ ἀνάγκη καὶ τί δευτερεύουσα — ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναγκῶν κοινωνικῆς ἀσφάλειας, ἐργασιακῆς εὐχέρειας, στέγασης, πληροφόρησης, ψυχαγωγίας. Αὕτῃ ἡ ποικιλία ἐπάρχησης μεταφράζεται σὲ πολυμορφία ὀριοθέτησης ἀντίστοιχων δικαιωμάτων καὶ σὲ «πλουραλισμὸ» κανονιστικῶν ἀρχῶν: Ἐκτιμῶνται ἢ συγκρίνονται ποικιλότροπα καὶ ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες οἱ παράγοντες ὀριοθέτησης τοῦ δικαιώματος: ὁ ἐργασιακὸς μόχθος, ἡ σπουδαιότητα τοῦ λειτουργήματος, ἡ κοινωνικὴ προσφορά, ἡ καταναλωτικὴ ἀνάγκη, ἡ φοροδοτικὴ ἱκανότητα, ἡ ἐξίσωση τῶν εὐκαιριῶν.

Κάθε ἐπιμέρους ἀξιολογικὴ ἐκτίμηση βασίζεται καὶ ἐπικαλεῖται τὴν κοινὴ εὐδαιμονιστικὴ λογικὴ τῶν ἀρχῶν τῆς «δημοκρατίας». Γι' αὐτὸ καὶ ἀπαιτεῖ νὰ νομιμοποιεῖται ὡς ὠφελιμοθηρικὴ

12. Ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς στὸ ἐκκλησιαστικὸ ὑπόδειγμα κοινωνίας τῆς ζωῆς, στὰ βιβλία μου: *Κεφάλαια πολιτικῆς θεολογίας*, 5.6 — *Τὸ κενὸ στὴν τρέχουσα πολιτικὴ*, XIII — *Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιώδες στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία*, 10 α-δ.

συμπεριφορὰ στὸ πλαίσιο τοῦ «πλουραλισμοῦ» τῶν «δημοκρατικῶν» λειτουργιῶν. Εἶναι «δημοκρατικὸ δικαίωμα» γιὰ τὸν ἐργαζόμενον ἡ συνδικαλιστικὴ κινητοποίηση ποὺ ἐκβιάζει τὸν ἐργοδότη, ἀλλὰ εἶναι καὶ τοῦ ἐργοδότη «δημοκρατικὸ δικαίωμα» ἡ προστασία τῆς ἰδιοκτησίας του, ἡ ἀνταπεργία. Εἶναι «δημοκρατικὸ δικαίωμα» τοῦ πολίτη ἡ πληροφόρηση, ἀλλὰ εἶναι καὶ τῶν μέσων ἐνημέρωσης δικαίωμα τὸ ἐπιχειρησιακὸ κέρδος, ἄρα καὶ ἡ ὑπαγωγή τῆς πληροφόρησης στοὺς κανόνες τῆς ἀγορᾶς. Εἶναι «δημοκρατικὸ δικαίωμα» τοῦ ψηφοφόρου ἡ κομματικὴ προτίμηση, ἀλλὰ εἶναι καὶ τῶν κομμάτων «δημοκρατικὸ δικαίωμα» ἡ ἀπόσπαση τῆς ψήφου μὲ τὴν ψυχολογικὴ στρατηγικὴ τοῦ «μάρκετινγκ». Στὴ νεωτερικὴ «δημοκρατία» δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξουν καθολικὲς ἀρχὲς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, παρὰ μόνο μεθοδικὲς ἐξισορροπήσεις τῶν ἀπαιτήσεων ποὺ δημιουργεῖ καὶ νομιμοποιεῖ ὁ κανονιστικὸς εὐδαιμονισμὸς.

Θὰ μπορούσε νὰ ἀντλήσει κανεὶς ἀνάλογα παραδείγματα κανονιστικοῦ εὐδαιμονισμοῦ ἀπὸ κάθε σχεδὸν περιοχὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ: Ἀπὸ τίς ἀρχὲς καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας¹³, ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος, ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς παιδείας καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης, ἀπὸ τὴ λογικὴ ποὺ διέπει τὸν προβληματισμὸ καὶ τίς συζητήσεις γιὰ τὴ λεγόμενη «βιοηθικὴ», κλπ., κλπ.

Ἀλλὰ τὰ χαρακτηριστικότερα ἴσως παραδείγματα ἐπιβολῆς τοῦ κανονιστικοῦ εὐδαιμονισμοῦ στὴν κοινωνικὴ νοο-τροπία θὰ μπορούσαν νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ καθολικὰ συμπτώματα ἀλλαγῆς σὲ πανάρχαιες μορφὲς ἐθιμικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸν ἔρωτα καὶ στὸν θάνατο. Ἡ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τοῦ

13. Ἀνάλυση τῶν εὐδαιμονιστικῶν ἀξιοματικῶν καταβολῶν τῆς οἰκονομίας, στὸ βιβλίο μου: *Τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ φαντασιώδες στὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία*, 4. — ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

γάμου, που οι άπαρχές της χάνονται στα βάθη της προϊστορίας, όπως και η λειτουργία του πένθους για τον οικείο νεκρό, μεταβάλλονται αίσθητά και για πρώτη φορά στη νεωτερική εποχή. Τα συμπτώματα της αλλαγής παρακολουθούν με συνέπεια τις προϋποθέσεις της ευδαιμονιστικής λογικής και εκφράζονται με ανάλογες καθολικά υιοθετημένες κανονιστικές αρχές: 'Ανοχή και κατάφαση των εναλλακτικών έρωτικών προτιμήσεων, οργανωμένες απαιτήσεις νομιμοποίησης του «δικαιώματος» της ιδιομορφίας, υπαγωγή των αναγκών του ένστικτου στην καταναλωτική λογική του διαφημιστικού «μάρκετινγκ», της έμπορίας του θεάματος και του ενδύματος. Και παράλληλα, η μεθοδευμένη «άπώθηση» του θανάτου έξω και μακριά από την οικογενειακή έστια, ή βιομηχανοποιημένη διαδικασία της ταφής, ό περιορισμός και η ταχύτατη εξέλιξη των σημειόντων του πένθους, ή παρέμβαση της στατιστικής και οικονομικής λογικής στη νοσοκομειακή και ασφαλιστική αντιμετώπιση του θανάτου.

Ο ευδαιμονισμός διεκδικεί με σαφήνεια τη θέση της όντολογίας στη νεωτερική εποχή: είναι μάλλον ή κυρίαρχη απάντηση στο συνειδητό ή ανεπίγνωστο έρώτημα για τó νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης και της ανθρώπινης πράξης. Και ή άφετηριακή ευδαιμονιστική νοηματοδότηση λειτουργεί αναπόφευκτα ως μήτρα κανονιστικών αρχών.

ε. Ίδεολογίες της έλπίδας

Από τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα που συνθέτουν τη «φυσιογνωμία» της νεωτερικής εποχής, είναι και ή μετάθεση των κοινωνικών προοπτικών σε ιδεολογικές προδιαγραφές και τελεολογίες.

Ο ίδιος ό όρος «ιδεολογία» όφείλει την καταγωγή του στις

πρώτες θεωρητικές σχηματοποιήσεις που καθιέρωσε ή νεωτερική εποχή: Χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τόν Destutt de Tracy, τó 1796, και δηλώνει άφετηριακά την πίστη των Διαφωτιστών, ότι ή κοινωνική άναμόρφωση θά προέλθει από τη μεταρρύθμιση των ιδεών": "Αν αλλάξουν οι «ιδέες» των ανθρώπων, οι άτομικές τους αντίληψεις και πεποιθήσεις, οι έρμηνείες της πραγματικότητας, της φύσης και της 'Ιστορίας, του σκοπού και του χρέους, του νοήματος της ύπαρξης και του βίου, τότε και μόνο θά προκύψουν τὰ καινούργια και έπιθυμητά κοινωνικά μορφώματα.

Στην άπαίτηση αλλαγής των «ιδεών» έμπεριέχεται σαφέστατα ή πίστη στην άνάγκη νά μεθοδευτεί και νά έπιβληθεί αύτή ή αλλαγή. "Αν πρέπει νά αλλάξουν οι «ιδέες», σημαίνει ότι οι ύπάρχουσες κρίνονται λαθεμένες ή και βλαπτικές. Η διαπίστωση του λάθους ή της βλαπτικότητας έλευθερώνει τó δικαίωμα της αντιπρότασης και νομιμοποιεί την προσπάθεια έπιβολής της.

"Ετσι γεννιέται ή ιδεολογία μέσα από τη λογική της ρήξης και πάλι με τó παρελθόν. "Ερχεται νά συγκεκριμενοποιήσει και νά προτείνει τις νεωτερικές «ιδέες» που πρέπει νά έγκολπωθούν οι άνθρωποι, προκειμένου νά άπαλλαγει ό άτομικός και κοινωνικός τους βίος από τόν «σκοταδισμό» του μεσαιωνικού παρελθόντος: Νά παραμεριστούν οι ιδέες οι άνασταλτικές της πορείας πρós τὰ σκοπούμενα κοινωνικά μορφώματα, νά έπιβληθεί καθολικά ή πίστη στους ποθούμενους στόχους.

Μιά τέτοια άπαίτηση δέν προβλέπει περιθώρια νά γεννηθούν όργανικά οι καινούργιες ιδέες από τις άνάγκες του κοινωνικού σώματος. Η ιδεολογία προηγείται και προτρέπει, έπειδή οι φορείς και έκφραστές της είναι πεπεισμένοι για τó λάθος ή τη

14. Βλ. U. DIERSE, *Ideologie*, στο *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τόμος 4ος, Schwabe-Verl. 1976, στ. 158 κ.έ., όπου και πληρέστατη βιβλιογραφία. — Στα έλληνικά, βλ. τó τεύχος *Ίδεολογία*, Σεμινάρια του Κέντρου Φιλοσοφικών Έρευνών, Αθήνα (Έκδ. «Δωδώνη») 1981.

βλαπτικότητα τῶν ιδεῶν πού ἐπικρατοῦν. Οἱ ὀρθότερες καί ἀποδοτικότερες ιδέες προκατασκευάζονται ἐρήμην τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἡ ιδεολογία ἐρμηνεύει ἀπὸ μόνῃ τῆς καί ἐκ προτέρου τίς κοινωνικὲς καί ἀτομικὲς ἀνάγκες, τίς ἀνάγκες πού ὀφείλουν νὰ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι. Καί μεθοδεύει τὴν ἐπιβολὴ τῶν προκατασκευασμένων ιδεῶν πού θὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς πρέπουσες ἀνάγκες.

Ἐξ ὀρισμοῦ ἐπομένως ἡ ιδεολογία εἶναι μιὰ ὀρθολογιστικὴ κατασκευὴ. Προκύπτει ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ κριτικὴ τῶν ὑπαρχουσῶν ιδεῶν, καί ἡ δική τῆς ἀντιπρόταση δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ στηριχθεῖ σὲ ὀρθολογικὰ ἐπιχειρήματα, σὲ «ἀντικειμενικὰ» ἔγκυρες σχηματικὲς προδιαγραφές τῆς σκοπούμενης κοινωνικῆς προοπτικῆς. Ὅμως μιὰ τέτοια ὀρθολογιστικὴ μεθόδευση, πού εἶναι ἐπιπλέον καί πρῶιμη ὡς πρὸς τίς κοινωνικὲς ἀνάγκες, δὲν θὰ εἶχε πιθανότητες ἐπιτυχίας, ἂν δὲν υἱοθετοῦσε παράλληλα τὴ σκοπιμότητα τῆς διέγερσης συλλογικῶν ἐπιθυμιῶν. Καί σίγουρα συλλογικὲς, καθολικὰ κοινές, εἶναι οἱ ἐπιθυμίες πού πηγάζουν ἀπὸ ἐμφυεῖς ὁρμές, ὅπως ἡ ἐνστικτώδης ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης ἢ ἡ ἐγωκεντρικὴ ἀπαίτηση τῆς ἰσχύος.

Κατὰ τοῦτο ἡ ιδεολογία ἀντιπροσωπεύει κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ πρόταση καινούργιων ἀντιλήψεων, πεποιθήσεων καί ἐρμηνειῶν. Συνιστᾷ παράλληλα τρόπο καί δυνατότητα νὰ μεταποιεῖται ἡ ἐπιθυμία σὲ πεποίθηση-ἐρμηνεία-ἐπιδίωξη, καί μάλιστα δίχως δέσμευση ἀνταπόκρισης στὶς πραγματικὲς συνθήκες τοῦ βίου, ἀφοῦ αὐτὲς εἶναι πού πρέπει νὰ μεταβληθοῦν. Ἐτσι, ξεκινώντας ἀπὸ ὀρθολογικὰ κίνητρα ἀλλαγῆς τῆς πραγματικότητας, ἡ ιδεολογία καταλήγει συχνὰ σὲ μιὰ μυστικιστικὴ διασκευὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς, φτάνοντας καί σὲ πλήρη ἄρνηση τῆς πραγματικότητας γιὰ χάρις τῆς ἐπιθυμητικῆς ψευδαίσθησης. Ὁ Φρόυντ καταδείξε αὐτὴ τὴ λειτουργικὴ «παντοδυναμία τῆς ψευδαίσθησης»¹⁵, καί νεώτεροι μελετητὲς βάσισαν στὴν ἀνάλυση τοῦ Φρόυντ

15. Βλ. τὸ ἔργο τοῦ Sigmund FREUD, *Die Zukunft einer Illusion* (1927).

μιὰν ἐντυπωσιακὴ κριτικὴ τοῦ φαινομένου τῆς ιδεολογίας στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ¹⁶.

Σίγουρα, ἡ λειτουργία τῶν ιδεολογιῶν στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ εἶναι θέμα πολὺπτυχο καί μὲ ποικιλόμορφες ἐκφάνσεις στὴν κοινωνικὴ φαινομενολογία. Ἀλλὰ ἐδῶ ἐνδιαφέρει εἰδικὰ ἡ συμβολὴ τῶν ιδεολογιῶν στὴ διαμόρφωση τῆς «φυσιογνωμίας» τῶν νεωτερικῶν κοινωνιῶν. Καί αὐτὴ ἡ συμβολὴ θὰ μποροῦσε ἐπιγραμματικὰ νὰ ἐντοπισθεῖ στὸν ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ ιδεολογίες ὡς ὑποκατάστατα τῆς ἀπωθημένης ἢ συνειδητὰ ἐξοβελισμένης ὄντολογίας καί ὁ συνακόλουθος «σωτηριολογικὸς» χαρακτήρας τους, χαρακτήρας ἐπαγγελίας συλλογικῶν ἐλπίδων.

Οἱ ιδεολογίες δὲν ἀπαντοῦν ἄμεσα σὲ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα, δὲν φιλοδοξοῦν ἓναν τέτοιο ρόλο. Ἐχουν πάντοτε σαφέστατα ἀνθρωποκεντρικὸ-κοινωνιοκεντρικὸ χαρακτήρα: ἐπαγγέλλονται ἐλπίδες θεσμικῶν καί ὀργανωτικῶν μεταλλαγῶν τῆς κοινωνικῆς συγκρότησης, τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων καί τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας, πού θὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀποδοτικὰ σχήματα «γενικῆς εὐτυχίας». Καί ἀκριβῶς στὴ διαπλοκὴ σχηματικῶν προγραμματισμῶν καί εὐδαιμονιστικῶν ἐπαγγελιῶν διαφαίνεται ἡ ἀντιφατικὴ ἐπιμιξία ὀρθολογισμοῦ καί ἐπιθυμητικῶν ψευδαισθήσεων πού χαρακτηρίζει τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας.

Ὅμως μιὰ τέτοια ἐπιμιξία ἔχει πάντοτε ὄντολογικὰ προαπαιτούμενα, ἀφανῆ ἢ καί ἀνεπίγνωστα, πού παρεμβαίνουν στὴ συγκρότηση τῆς ιδεολογίας μὲ τὴ διαδικασία τῆς αὐτονόητης, ἂν καί μὴ ὑποχρεωτικῆς παραδοχῆς. Οἱ κοινωνικὲς ιδεολογίες στὴ νεωτερι-

16. Βλ. ἐνδεικτικά: Jürgen HABERMAS, *Psychoanalyse und Gesellschaftstheorie*, στὸ βιβλίο του: *Erkenntnis und Interesse* III, 12. — Jean-François LYOTARD, *Economie libidinale*, Paris (Minuit) 1974. — Gérard MENDEL, *La psychanalyse revisitée*, Paris (La Découverte) 1988. — Gilles LIPOVETSKY, *L'empire de l'éphémère*, Paris (Gallimard) 1987. — Janine CHASSEGUET-SMIRGEL, *Quelques réflexions d'un psychanalyste sur l'idéologie*, στὸ περιοδικὸ «Pouvoirs» 11 (1981), σελ. 33-40.

κή εποχή αφήνουν συνήθως τυπικά αναπάντητο τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὑποκειμενικὴ αὐτεπίγνωση, γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ τροπικὰ ἀπολύτου τῆς ὑπαρκτικῆς ἐτερότητας, τῆς ὀριστικῆς τοῦ ὑποκειμένου ἀναφορικότη-
τας, ἢ ὅποιον ἀνάλογο προβληματισμό. Λειτουργώντας ὁμως στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν εὐδαιμονιστικῶν ἐπαγγελιῶν μὲ συνεπῆ ἀνθρωποκεντρικὰ κριτήρια, οἱ κοινωνικὲς ἰδεολογίες παραπέμπουν στὴν ἔμμεση ἀποδοχὴ τῆς «τυχαίας» ἀρχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, στὴν υἱοθέτηση ἑνὸς ἐπαναπαυτικοῦ ἀγνω-
στικισμοῦ. Νοσηματοδοτοῦν τὴν ὑπαρξή, τὴ φύση καὶ τὴν Ἱστορία στὴν προοπτικὴ μιᾶς ἀξιωματικῆς αὐτοτέλειας τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, μιᾶς ἀδέσμευτης ἀπὸ κάθε αἰτιώδη καὶ προνοιακὴ προϋπόθεση αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου.

Αὐτὸς ὁ ὄντολογικὸς πυρήνας τῆς ὑπαρκτικῆς αὐτονομίας συγκεφαλαιώνει τὴ δυναμικὴ τῶν ἰδεολογιῶν στὴν κατεύθυνση τῆς «προόδου»: Στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο ὁ ἄνθρωπος ἀναδείχεται δια-
χειριστὴς τῶν ἐλπίδων του, αὐτουργὸς τοῦ μέλλοντός του. Ἡ ἀντι-κείμενη φύση, οἱ πλουτοπαραγωγικὲς τῆς δυνατότητες καὶ οἱ ἐνεργειακὲς τῆς πηγὲς εἶναι τὸ οὐδέτερο ὑλικὸ πού ἡ ἀνθρώπινη διάνοια μπορεῖ νὰ τὸ τιθασεύσει, νὰ παρέμβει στὴν ἴδια τὴ λει-
τουργικὴ του δομῇ, προκειμένου νὰ τὸ ἀξιοποιήσῃ γιὰ χρηστικὲς ἀνάγκες καὶ παραγωγὴ ἀνέσεων. Οἱ ἰδεολογίες προτείνουν μεθό-
δους καὶ τρόπους ἀποδοτικότερης διαχείρισης τῆς ὑπαρκτικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀνθρώπου, τρόπους πού μποροῦν νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ ποσοστὸ πού συνιστοῦν ἐλπίδα «προόδου» καὶ «γενικῆς εὐτυ-
χίας». Τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλπίδας, τῆς ὑλικότερης ἢ πνευματικότε-
ρης εὐδαιμονιστικῆς ἐπαγγελίας, συγκροτεῖ καὶ κινεῖ τὴ δυναμικὴ τῶν ἰδεολογιῶν. Ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ διαμορφώνεται σὲ σημαντι-
κὸ βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἰδεολογίες τῆς ἐλπίδας μὲ μιὰ εὐρεία διαβάθμι-
ση, ἀπὸ τὸν ρεαλιστικότερο ὀρθολογικὸ σχεδιασμὸ ὡς τὴν πιὸ οὐτοπικὴ ἐπιθυμητικὴ ψευδαίσθηση.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ 2.

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΥ ΟΡΑΜΑΤΟΣ

α. Τὸ τέλος τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ

Ἡ πίστη στὴν προφανὴ λογικότητα, στὴ θετικὴ γνώση πού προ-
σπορίζει ἡ «ὀρθή» λογικὴ μέθοδος καὶ στὸν καθολικὰ δεσμευτικὸ
χαρακτήρα τῶν ὀρθολογικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, διαμορφώνει τὴ
«φυσιογνωμία» τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. Τὸ σύνολο οἰκοδόμημα
τοῦ νεωτερικοῦ τρόπου τοῦ βίου θεμελιώνεται στὴν ἀξιωματικὴ
αὐτὴ πίστη καὶ στὶς πρακτικὲς τῆς συνέπειες — στὴ χρηστικὴ
λειτουργικότητα τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Ἡ αὐτονόητη καθολικότητα τῆς λογικῆς προφάνειας δὲν παρα-
πέμπει σὲ μεταφυσικὲς καταβολές: δὲν συνδέεται μὲ τὴν «κατ'
εἰκόνα Θεοῦ» δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ἐκδοχὴ τῆς
ἀνθρώπινης διάνοιας ὡς «σμικρογραφία» τῆς νόησης τοῦ Θεοῦ,
ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ μεσαιωνικὴ νοησιαρχία. Ἡ νεωτερικὴ λογικό-
τητα εἶναι δεδομένο τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρεται στὸν
τρόπο φυσικῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ
λογικὴ προφάνεια παραμένει καθολικὴ — σὲ ὅλους ἐφικτῇ: Τὸ
λογικὸ συμπέρασμα καὶ ἡ λογικὴ ἀπαίτηση μποροῦν νὰ λειτουργή-
σουν ὡς βάση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐγκυρότητας καὶ τῶν κανονιστι-
κῶν ἀρχῶν τοῦ κοινοῦ βίου.

Εἶναι «λογικὸ» τὸ συμπέρασμα καὶ «λογικὴ» ἡ ἀπαίτηση, ὅταν
προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσφυγὴ στὴ σαφὴ σκέψη καὶ στὴν ἐπιδε-

κτική επαναλήψεων εμπειρία. Τη σαφήνεια της σκέψης εξασφαλίζει ή μεθοδική της ἄρθρωση και τὴν ἐγκυρότητα τῆς εμπειρίας ὁ κριτικὸς πειραματικὸς ἔλεγχος. Ἡ μεθοδική, κριτική καὶ ἐμπειρική κατάδειξη ἐγγυᾶται τὴν καθολικὴ προφάνεια, δηλαδή τὴν ὀρθὴ λογικότητα. Κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ μεθοδικά, κριτικά καὶ ἐμπειρικά νὰ διακρίνει τί εἶναι λογικὸ καὶ τί δὲν εἶναι, νὰ συμπέσει μὲ τὴν κοινὴ ἀναγνώριση τῆς λογικότητος καὶ ἐπομένως νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ ὡς προϋπόθεση γνωστικῆς ἐγκυρότητας καὶ ὡς καθολικὴ κανονιστικὴ ἀρχή.

Βέβαια, ἡ καθολικὴ αὐτὴ δυναμικὴ ἱκανότητα εὐκόλα μεταποιεῖται σὲ γενικὸ καὶ «ἀντικειμενικὸ» αἰτούμενο, ἄρα καὶ σὲ ἀξιοματική προστακτική. Μεταβάλλεται ἡ μεθοδικὴ λογικότητα σὲ κωδικὴ προδιαγραφή ἐξάλειψης κάθε μορφῆς σχετικισμοῦ ἢ σκεπτικισμοῦ, σὲ συντελεστὴ ἀπαιτητῆς ὁμοιομορφοποίησης τῶν προσβάσεων στὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ στὸ γίγνεσθαι τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ἀναιρεῖται ἡ δυναμικὴ τῆς ἐτερότητας τῶν λογικῶν καὶ ἐμπειρικῶν σχέσεων μὲ τὸ πραγματικόν, ἀποδίδεται στὴν κωδικὴ λογικότητα ἐξουσιαστικὸς χαρακτήρας αὐθεντίας.

Στὴ βάση τῆς λογικῆς προφάνειας στηρίχθηκε ἡ καθολικὴ ἐπιβολή, στὴ νεωτερικὴ ἐποχή, τῆς ἐννοίας τοῦ δικαιώματος. Δικαίωμα λέμε τὸ πλεονέκτημα ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ ἓνα κοινὰ ἀναγνωρισμένο δίκαιο: εἶναι ἡ δικαίωση-κατασφάλιση ἀπαιτήσεων καὶ ἀναγκῶν, δικαίωση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τίς καθολικὰ ἀποδεκτὲς ἀρχές ἐνὸς δικαιοῦ κώδικα. Καὶ ὁ κώδικας ποὺ υἱοθετεῖται καθολικὰ στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ φυσικὴ λογικότητα, τὸ «φυσικὸ δίκαιο»: ἡ δικαίωση-κατασφάλιση τῶν ὀρθολογικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ἀναγκῶν τῆς κοινῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὡς φυσικὸ ἄτομο κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ἔχει κοινὰ μὲ ὅλους δικαιώματα, δηλαδή ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις ποὺ δικαιώνονται ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς φύσης. Ἀντλοῦνται τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα μόνον ἀπὸ τὴ λογικὴ τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν ἢ ἀπαιτήσεων καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση τῆς φυλετικῆς

καταγωγῆς, τῆς κοινωνικῆς προέλευσης καὶ τάξης, τῆς κληρονομικῆς ιδιοκτησίας ἢ ὁποιοῦ ἄλλου συντελεστῆ.

Τὸ δικαίωμα ἱκανοποίησης τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀπαιτήσεων ἔχει ἄμεση προφάνεια στὴ γενικότητά του, ὅμως ἡ ἴδια ἡ φύση διαφοροποιεῖ τὰ μεγέθη τῶν ἀτομικῶν ἀναγκῶν καὶ τὴν ἔνταση τῶν ἀτομικῶν ἀπαιτήσεων. Ἡ λογικότητα ἐπομένως τῆς ἱκανοποίησης τῶν διαφοροποιημένων ἀναγκῶν καὶ ἀπαιτήσεων πρέπει νὰ πάρει τὴ μορφή μιᾶς μεθοδικῆς ἐξισορρόπησης τῶν φυσικῶν διαφορῶν. Ἀπαιτεῖται λοιπὸν μιὰ κοινὰ ἀποδεκτὴ μεθόδευση, ποὺ στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ παίρνει τὸν συγκεκριμένο χαρακτήρα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου: Ἐπιδίδονται οἱ θεσμικὲς ἐκείνες συμβάσεις, ποὺ μὲ αὐστηρὴ μεθοδικὴ λογικότητα θὰ ἐξισορροπήσουν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ τίς ἀτομικὲς ὑποχρεώσεις, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ κοινὴ ἁρμονικὴ συμβίωση. Ἡ πολυσχιδῆς ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τοῦ Δικαίου, τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ ὀφείλεται στὴν ἐργώδη προσπάθεια, ποὺ ἔγινε πρακτικὰ ἀπαραίτητη, προκειμένου νὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ ἡ ρυθμιστικὴ παρέμβαση τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ ἄρα ἡ ἰσχὺς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, σὲ κάθε πτυχὴ τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων.

Βέβαια, μὲ τὴ μετάθεση τῶν δυνατοτήτων ὀρθολογικῆς ἐξισορρόπησης τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων στὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδικότητα, τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο εὐκόλα καὶ αὐτὸ μεταποιεῖται σὲ γενικὸ καὶ «ἀντικειμενικὸ» αἰτούμενο, ἄρα καὶ σὲ ἀξιοματικὴ προστακτική. Κάθε νομικὴ θεσμοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου φιλοδοξεῖ νὰ λειτουργήσῃ σὰν ἄξονας σύγκλισης τῶν ἀτομικῶν συναινέσεων, ὅμως ἡ «ἀντικειμενικὴ» λογικότητα τῆς θεσμοποίησης προϋποθέτει ἀναπόφευκτα κατευθυνόμενες συναινέσεις. Μεταβάλλεται ἡ μεθοδικὴ λογικότητα τῶν θεσμῶν σὲ κωδικὴ προϋπόθεση ἐξάλειψης ὄχι μόνον τῶν ἀνισοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ποιοτικῶν διαφοροποιήσεων, σὲ συντελεστὴ ἀπαιτητῆς ὁμοιομορφοποίησης τῶν ἀτομικῶν προσβάσεων στὸ

κοινωνικό γεγονός. 'Εν ονόματι τῆς ἀπρόσωπης «ἀντικειμενικῆς» λογικότητας εὐκολα οἱ θεσμοὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, οἱ «δημοκρατικοὶ» θεσμοί, προσλαμβάνουν ἐξουσιαστικό χαρακτήρα: ἐπιβάλλουν τὴ συναινέση ἢ τὴν ἀποκαθιστοῦν, ἀντὶ νὰ τὴν προκαλοῦν καὶ νὰ τὴν συντονίζουν. Στὶς «κοινοβουλευτικὲς δημοκρατίες», λ.χ., ἡ δυνατότητα κοινωνικῆς συναινέσεως στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν μπορεῖ νὰ περιορίζεται σὲ μόνο τὸ τυπικὸ δικαίωμα τῆς κατὰ διαστήματα καθολικῆς ψηφοφορίας. 'Αλλὰ ἔτσι ἀπλῶς νομιμοποιεῖται ὀρθολογικὰ ἢ ἄνευ ὄρων ἐκχώρηση ἐξουσίας, καθοριστικῆς τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ βίου, σὲ παντοδύναμους «λειτουργούς» τῆς κρατικῆς μηχανῆς.

'Η χρονολογικὰ πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς καθολικῆς πίστεως στὴν ἐγκυρότητα τοῦ ὀρθολογισμοῦ προῆλθε ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἐπιστημῶν τῆς φύσης, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Μέσα ἀπὸ τὴν πειραματικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ὀργάνων τῆς παρατήρησης ἄρχισε προοδευτικὰ νὰ προκύπτει ἡ ἀμφιβολία γιὰ μιὰ δεδομένη μηχανιστικὴ λογικότητα ποὺ συγκροτεῖ καὶ διέπει τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι. 'Αλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς μεθόδου ἄρχισε νὰ διαφαίνεται ἡ ἀνεπάρκεια τῆς πίστεως στὴ λογικὴ προφάνεια, δηλαδὴ στὴ μεταγραφὴ τῆς πραγματικότητας σὲ καθορισμένα καὶ σταθερὰ ἐννοιολογικὰ «σημαίνοντα» ποὺ κατανοοῦνται ὁμοιόμορφα ἀπὸ κάθε ὑποκειμενικὴ νόηση ἐξασφαλίζοντας τὴν ψευδαίσθηση τῆς «ἀντικειμενικότητας».

Οἱ ἔννοιες τοῦ φυσικοῦ νόμου, τῆς φυσικῆς «σταθερᾶς», τῆς αἰτιατικῆς συσχέτισης τῶν φαινομένων, ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀναφορικὰς στὶς δυνατότητες τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης περισσότερο, καὶ λιγότερο στὴ φύση τῶν παρατηρουμένων. 'Αρχισε νὰ διαφαίνεται ἡ «ἐργαλειακὴ» σχετικότητα τῆς ὀρθολογικῆς μεθόδου, ἡ ποικιλομορφία τῶν κωδίκων ὀρθολογικῆς ἐπαλήθευσης, ἡ ἀνάγκη ὑποκατάστασης τῆς ἀναπαραστατικῆς προφάνειας ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικὴ συμβολικὴ μαθηματικῶν «γλῶσσῶν». Μέσα

ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ ἐμπειρία ὥριμασε ἡ ἐπίγνωση τῆς πραγματικῆς διαφορᾶς σημαινόντων καὶ σημαινομένων: ἡ ἀδυναμία νὰ ὑποταχθοῦν ὅπωςδήποτε ἢ νὰ ἐξαντληθοῦν τὰ σημαινόμενα στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν σημαινόντων, στὶς συμβατικὲς νοητικὲς κατηγορίες, τίς ὅμοια κατανοητὲς ἀπὸ ὅλους.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα, ἀνεξάρτητο, ἀλλὰ καὶ παράλληλο μὲ τίς ἐκπλήξεις τῆς φυσικῆς ἐπιστημολογίας, ἦταν ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ δογματικοῦ ὀρθολογισμοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. 'Η ἀξιωματικὴ προτεραιότητα τῆς ὀρθολογιστικῆς μεθόδου καὶ τῆς προγραμματικῆς ἀποτελεσματικότητας ὁδηγοῦσε φανερὰ σὲ συμπτώματα ὑποβάθμισης καὶ ἀλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, ποὺ ἀρχίζουν νὰ συνειδητοποιοῦνται καὶ νὰ ἐπισημαίνονται. 'Αναλύονται καὶ καταγγέλλονται ἀπαιτήσεις ὀρθολογιστικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἀποτελεσματικῆς μεθοδικότητας, ποὺ σὲ καίριες πτυχὲς τοῦ συλλογικοῦ βίου λειτουργοῦν ὡς δογματικὸ αὐτονόητο καὶ ἐμφανίζουν μιὰν ἀπροκάλυπτη δυναμικὴ ἀπαξίωσης τῆς ὑποκειμενικῆς ἐτερότητας, ἀναίρεσης θεμελιωδῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν γιὰ χάρη τῆς αὐτονομημένης ὀρθολογιστικῆς διαδικασίας.

'Ο ὀρθολογισμὸς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, ἡ αὐτονόμηση μεθόδων καὶ στόχων, ὁ ἀφαιρετικὸς σχεδιασμὸς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα κρίσιμα συμπτώματα ἐκδοχῆς καὶ χρήσης τοῦ ἀνθρώπου ὡς οὐδέτερου ἐξαρτήματος σὲ μηχανιστικὲς διαδικασίες. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ὀρθολογιστικὴ μεθόδευση τῆς κατανάλωσης, ἡ προγραμματικὴ πρόκληση τεχνητῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν, ἡ χειραγώγηση τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῆς αὐτονομημένης παραγωγῆς, ἡ λειτουργία τῆς διαφήμισης ὡς μέσου «πλύσης ἐγκεφάλου» τῶν μαζῶν.

Παράλληλα, στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς, ἡ ἀξιωματικὴ ὀρθολογικότητα τῶν ἰδεολογιῶν διεκδικεῖ ἀπροκάλυπτα τὸν χαρακτήρα αὐταξίας: ὑποσκελίζει ἢ καὶ ἀναιρεῖ τὴν ἔκφραση τῶν κοινωνικῶν αἰτημάτων προκειμένου νὰ ἐπιβάλλει προαποφασισμένα ἀπὸ κά-

ποια λογική «γενικής εὐτυχίας» αἰτήματα. Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, ὀργανωμένα κινήματα, ἀλλὰ καὶ ἐπαναστατικές ἐξεγέρσεις, ποὺ φιλοδόξησαν νὰ πραγματοποιηθοῦν «μὲ τὸν λαό», κατέληξαν «γιά τὸν λαό» καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ σὲ τυραννικές ὀλιγαρχίες, μὲ προγραμματισμένο ἀπὸ λίγους τὸ «συμφέρον» τῶν πολλῶν.

Σὲ κάθε μορφή ὀρθολογιστικῆς διαχείρισης τῆς ἐξουσίας, οἱ ἀπαιτήσεις ἀποδοτικότητας ἄρχισαν νὰ ἀποδείχονται ὅλο καὶ πιὸ ἀσυμβίβαστες μὲ τὶς δημοκρατικές διαδικασίες καὶ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς. Στὶς νεωτερικές κοινωνίες ἡ διαχείριση τῆς ἐξουσίας προσλαμβάνει ἀναπόφευκτα τεχνοκρατικὸ χαρακτήρα καὶ αὐτονομεῖται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο, ἀφοῦ ὁ προγραμματισμὸς ἔστω καὶ μόνο τῆς οἰκονομίας ὀφείλει νὰ πειθαρχεῖ στὴν αὐτονομημένη ἀπὸ τὶς κοινωνικές ἀνάγκες λογικὴ τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν μεγεθῶν τοῦ κρατικοῦ ἰσοζυγίου. Κρίσιμες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἀποφάσεις «δημοκρατικῶν» κυβερνήσεων ὑπαγορεύονται ἀπὸ ὀρθολογιστικές ἀναγκαιότητες καὶ ἐξισορροπητικές σκοπιμότητες ἀπρόσιτες στὶς θεσμικές διαδικασίες καὶ κατοχυρωμένες κάποτε —κυρίως σὲ περιπτώσεις ἐθνικῆς ἄμυνας, ἐξοπλισμῶν ἢ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς— μὲ τὸ ἀπαράβιαστο τοῦ «κρατικοῦ ἀπορρήτου».

Ἡ ἴδια ἡ λογικὴ τῆς «ἀνάπτυξης» μοιάζει νὰ συμβιβάζεται δύσκολα μὲ τὴ λογικὴ τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἐνῶ ἡ κυρίαρχη ὠφελιμοθηρία δίνει σαφῶς προτεραιότητα στὴν «ἀνάπτυξη». Ἡ ἀναπτυξιακὴ ἀνάγκη παραγωγικῶν ἐπενδύσεων ἀπαιτεῖ συχνὰ τὴ μονότροπη κρατικὴ εὐνοια γιὰ τὸ ἐπενδυτικὸ κεφάλαιο, τὴ μείωση τοῦ κόστους τῆς ἐργασίας, τὴν ὑποβάθμιση τοῦ εἰσοδήματος τῶν ἐργαζομένων. Ἀπαιτεῖ κάποτε καὶ αὐταρχικούς ἀντιαπεργιακούς νόμους, ἀντιδημοκρατικὰ μέσα καταστολῆς τῶν ἐργατικῶν κινητοποιήσεων, μεθοδεύσεις κυβερνητικοῦ ἐλέγχου τῶν συνδικαλιστικῶν συσπειρώσεων. Ἀναγκάζεται νὰ εὐνοήσει ἡ ἀναπτυξιακὴ λογικὴ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, καὶ

ἄθροες ἀπολύσεις ἐργαζομένων, ἀφοῦ ἡ ἀνεργία εἶναι τὸ ὑποχρεωτικὸ τίμημα ποὺ πρέπει νὰ καταβληθεῖ γιὰ νὰ περιοριστεῖ ὁ πληθωρισμός, ἄσχετα μὲ τὴν τραγικὴ κοινωνικὴ ἀθλιότητα ποὺ προκαλεῖ, τὴν ψυχολογικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξουθένωση τοῦ ἀνέργου.

Ἀναπόφευκτα ἀμυνόμενο στὶς ἀντιδημοκρατικές αὐτὲς ἐκφάνσεις τῆς ἀναπτυξιακῆς λογικῆς τὸ ἐργατικὸ κίνημα καταφεύγει σὲ ἐπίσης ἀντιδημοκρατικές μεθόδους διεκδικήσεων, πρόκλησης «κοινωνικοῦ κόστους» τῶν ἀπεργιῶν. Ἡ λογικὴ εἶναι ἴδια: λογικὴ ἀποτελεσματικότητας τῶν κινητοποιήσεων, «φυσικὴ» ἀπαίτηση ἔγκαιρης μετοχῆς ὅλων τῶν συντελεστῶν τῆς «ἀνάπτυξης» στὰ ἀγαθὰ τῆς εὐζωίας ποὺ αὐτὴ προσπορίζει.

Ὅλο καὶ περισσότερο ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀφομοιώνεται στὴ λογικὴ τῆς ἐπιχειρηματικῆς διαχείρισης, προϋποθέτει ὀργανωτικούς τεχνοκράτες καὶ ὄχι ὀραματιστὲς κοινωνικῶν ἐπιτευγμάτων. Ἡ διαχειριστικὴ λογικὴ τῶν τεχνοκρατῶν, γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὶς προδιαγραφές της, ὀφείλει νὰ δεσμεύεται στὴν ἀποτελεσματικότητα, ποὺ μετρίεται ὡς αὐτόνομο μέγεθος μὲ δεῖχτες ποσοτικῶν διαφοροποιήσεων. Παράλληλα, ἡ ἴδια αὐτὴ λογικὴ πριμοδοτεῖ αὐτονόμητα τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν λειτουργῶν τῆς ἐπιχειρηματικῆς διαχείρισης τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου — ἔστω κι ἂν θεσμικὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι παράνομη ἡ κάρπωση ἀτομικῶν ὠφελημάτων ἀπὸ τὸν διαχειριστὴ τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων: Ἡ μεταβίβαση «προμήθειας» ἀπὸ τὸν ἐπενδυτὴ συμβασιούχο στὸν πολιτικὸ ποὺ ὑπογράφει ἐξ ὀνόματος τοῦ κράτους τὴ σύμβαση, εἶναι μιὰ αὐτονόμητη διεθνὴς πρακτικὴ στὶς νεωτερικές δημοκρατίες. Τὸ «φυσικὸ δίκαιο» καὶ τὸ «κοινωνικὸ συμβόλαιο» ἀποδυναμώνονται ἀπὸ τὴν κανονιστικὴ τους ἰσχὺ, ἀφοῦ αὐτὴ μετατίθεται στὴ μετρητὴ ἀποτελεσματικότητα, ποὺ ἡ ποσοτικὴ της ἐκτίμηση συνεπιφέρει τὴν ἀμοιβή. Καὶ ἡ ἄλλη ὅψη τῆς ἀμειβόμενης διαχειριστικῆς ἀποτελεσματικότητας εἶναι ἡ ἐξίσου ὀρθολογιστικὴ ἐξαγορὰ τῆς ἀποτελεσματικότητας ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα: ὁ αὐτονόητος χρη-

ματισμός, ή δωροδοκία των διαχειριστών της εξουσίας σε κάθε βαθμίδα της κρατικής ιεραρχίας, όπου και όταν ο νόμος μπορεί έντεχνα να παραβλεφθεί.

Εξ άλλου, η αυτόνομη οικονομία από τις κοινωνικές ανάγκες αυτόνομει και την πολιτική από τη διακονία των κοινωνικών αναγκών. Την μεταβάλλει σε επαγγελματική σταδιοδρομία, που απαιτεί όλο και μεγαλύτερα διαθέσιμα οικονομικού κεφαλαίου για την εξασφάλιση εισόδου και παραμονής στην «αγορά» των λαϊκών προτιμήσεων. Έστω και μόνο η προεκλογική προβολή της αξιοπρέπειας προσώπων και κομματικών προγραμμάτων απαιτεί πελώριο οικονομικό κόστος, έτσι όπως έχει αυτόνομη ένταξη στις όρθολογιστικές μεθοδεύσεις λειτουργίας της αγοράς. Πολιτικές ιδεολογίες και κομματικές επαγγελίες επιδιώκουν να κερδίσουν τους ψηφοφόρους με την εμπορευματική λογική της προσφοράς και της καταναλωτικής ζήτησης. Η ζήτηση μεθοδεύεται με την προγραμματισμένη πρόκληση καταναλωτικού ενδιαφέροντος: Η πολιτική επαγγελία προσφέρεται με τις προδιαγραφές του εμπορεύματος που οφείλει να είναι, έστω και μόνο από τη συσκευασία του, έλκυστικό. Γι' αυτό και τα κομματικά προγράμματα μετασκευάζονται σε πειστική ή έντεχνα παραπλανητική συνθηματολογία από ειδικούς της «επιστήμης» του marketing διαφημιστές.

Η όρθολογιστική απαίτηση της αποτελεσματικότητας έχει μεταβάλει τη νεωτερική πολιτική πρακτική σε στρατηγική μεθοδεύσεων ψυχολογικού πολέμου, μάχης έντυπων προγραμματισμένης ως την παραμικρή λεπτομέρεια. Στο πλαίσιο αυτό οι δημοκρατικοί θεσμοί υποβιβάζονται σε δευτερεύουσες λειτουργίες, που όλοι ρητορικά τις επικαλούνται, ενώ έμπρακτα τις υποτάσσουν στις κομματικές προτεραιότητες.

Σε μια τέτοια τακτική ψυχολογικού πολέμου τον πρωτεύοντα ρόλο τον παίζουν αναπόφευκτα ο τύπος και το θέαμα. Η αγοράία εξέλιξη των μέσων ενημέρωσης, έντυπων και ηλεκτρονικών, τείνει να αναιρέσει τη λειτουργία της πληροφόρησης: Υποτάσσει την

είδηση και την κριτική ανάλυση στη λογική των έντυπων, στην εμπορική σκοπιμότητα της «κυκλοφορίας» ή της «ακροαματικότητας», στις απαιτήσεις της εμπορευματοποιημένης πολιτικής. Δεν υπάρχουν πια γεγονότα, παρά μόνο ερμηνείες των γεγονότων, «πλουραλισμός» έκδοχων μεθοδευμένων ανάλογα με τη σκοπιμότητα που θέλουν να υπηρετήσουν. Τα μέσα ενημέρωσης απευθύνονται ελάχιστα ή καθόλου στη λογική και στην κρίση του πολίτη. Στοχεύουν κυρίως στο συναίσθημα, στον ψυχολογικό έντυπωσιασμό, σε άπαθιμένες ενστικτώδεις παρορμήσεις. Κυρίως στην ανάγκη του ουδετεροποιημένου και απρόσωπου υποκειμένου να αντλήσει ταυτότητα από την ένταξη του σε ιδεολογίες και παρατάξεις.

Όλα τα παραπάνω ένδεικτικά συμπτώματα και πλήθος ανάλογα που θα μπορούσαν να παρατεθούν, υπακούνε σε έναν κοινό άτεγκτο θετικισμό όρθολογιστικών μεθοδεύσεων και άφογα εκλογικευμένων σκοπιμοτήτων. Η καταγγελία τόσο των συμπτωμάτων όσο και του όρθολογιστικού θετικισμού που τα προκαλεί, είναι κοινός τόπος στην υστερή νεωτερική εποχή: επαναλαμβάνεται σταθερά από κορυφαίους αναλυτές του νεωτερικού άδιεξόδου. Η πίστη των πρώτων Διαφωτιστών στη φυσική καθολικότητα της λογικής προφάνειας, στην πανανθρώπινη ισχύ των απαιτήσεων του όρθου λόγου, αποδείχθηκε τραγικά ούτοπική, κατατεμαχισμένη σε τόσες αδιάσειστες «λογικές» όσα και τα συσπειρωμένα συμφέροντα ή και οι άτομικές επιδιώξεις.

Μιλᾶμε για κατάρρευση του όρθολογισμού, για έκπτωση της

1. Κλασικά δείγματα στη σχετική βιβλιογραφία: Max WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen (Mohr) 1985. — Max HORKHEIMER - Theodor ADORNO, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt (Fischer) 1969. — Herbert MARCUSE, *One-dimensional Man*, Boston (Beacon Press) 1964. — Jürgen HABERMAS, *Theorie und Praxis*, (Suhrkamp) 1982. — Hans ALBERT, *Freiheit und Ordnung*, Tübingen (Mohr) 1986. — Jean-François LYOTARD, *Discours, figure*, Paris (Klincksieck) 1971.

πίστης στην «άντικειμενική» ὀρθολογικότητα, ἀλλὰ δὲν πρόκειται γιὰ ἀχρήστευση τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς ἢ τῶν μεθόδων ἀποδοτικῆς λειτουργίας της. Τὸ πρόβλημα ἔγκειται στὴν αὐτονόμηση τῆς λογικῆς μεθόδου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ λειτουργικότητα, στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὡς ἐργαλείου καὶ μέσου ἀντικοινωνικῆς ἐγκεντρικῆς αὐτάρκειας. Ἡ ὀρθότητα τῆς μεθόδου δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ κοινωνεῖται πληρέστερα ἢ ἀνθρώπινη ἐμπειρία, κρίνεται ἀπὸ τὴν ἀποδοτικότητά σὲ θετικὸ ἔργο ποὺ ἔχει ἡ μέθοδος καθεαυτήν, κρίνεται ἀπὸ τὴν ἰσχύ ἐπιβολῆς καὶ ἀποτελεσματικότητάς τῆς μεθόδου. Ἄν ἡ ἀνθρώπινη συμβίωση στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ συγκροτεῖ κοινωνίες ἀκοινωνήτων ἀτόμων, παγιδευμένων στὴ διελκυστίνδα τῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς ἐξέγερσης, ἡ αἰτία πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἔκπτωση τῶν ἀναγκῶν διαπροσωπικῆς κοινωνίας, στὴν προτεραιότητα τῶν ἀπαιτήσεων ἐγκεντρικῆς ἐξασφάλισης, στὴν ὀπισθοδρόμηση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸ κατόρθωμα τῆς «πόλεως» στὸ ἀτομοκεντρικὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης.

β. Ἡ ἀντικοινωνικὴ ὑποκειμενικότητα

Στὶς ἀρχὲς τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἡ προαγωγή τοῦ ἀτομικισμοῦ εἶχε σαφῶς πολεμικὸ χαρακτήρα. Ἦταν μιὰ ἀπροκάλυπτη ἐναντίωση στὴ μεσαιωνικὴ προτεραιότητα τοῦ γενικοῦ καὶ καθολικοῦ, σὲ θεσμούς, δομὲς καὶ ἀρχὲς ποὺ ἐξ ὀρισμοῦ ἀπέβλεπαν στὴν ὁμοιόμορφη ὑποταγὴ καὶ ἰσοπέδωση τῶν ἀτόμων. Τὸ θεωρητικὸ προβάδισμα καθορισμοῦ τῆς «οὐσίας» καὶ διατύπωσης τοῦ «σκοποῦ» κατέληγε σὲ συλλογικὲς πρακτικὲς ὁλοκληρωτικοῦ χαρακτήρα. Μὲ τὸ κύρος τῆς μεταφυσικῆς καταξίωσης οἱ πρακτικὲς αὐτὲς κατεξουσίαζαν τὸ ἄτομο. Ἐπέβαλαν ἐξομοιωμένες

συμπεριφορὲς καὶ ἀντιλήψεις, περιορίζαν ἢ ἀπέκλειαν τὴν ἐνεργητικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ὑποκειμενικῆς ἐτερότητας.

Βέβαια, καὶ ἡ μεσαιωνικὴ θρησκευτικὴ στὴ Δύση εἶχε ἀτομοκεντρικὸ χαρακτήρα: Ἀπέβλεπε στὴν ἀτομικὴ σωτηρία μὲ πρακτικὲς ἀτομοκεντρικῆς ἐξασφάλισης — ἐμμονὴ στὴν ἀτομικὴ ἐνοχή, στὴν ἀτομικὴ ἐξαγορὰ τῆς ἐνοχῆς, στὴν ἀτομικὴ δικαίωση μέσω τῆς ἐξαγορᾶς. Τόσο ἡ δογματικὴ νοησιarchία ὅσο καὶ ὁ νομικὸς ἠθικισμὸς τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ θεμελιώνονταν στὸ αὐτόνομο τῆς ἀτομικῆς ἐπάρκειας (διάνοιας καὶ βούλησης), στὸ αἶτημα μιᾶς ἀτομοκεντρικῆς αὐτάρκειας. Ἀπέκλειαν κάθε δυναμικὴ κοινωνικῆς ἐπαλήθευσης τῶν ἀτομικῶν νοητικῶν παραδοχῶν, κάθε ἀνάδειξη καὶ πραγμάτωση τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας μέσω τῆς κοινωνίας τῶν σχέσεων.

Ταυτόχρονα, ὡστόσο, ἡ νοησιarchία καὶ ὁ ἠθικισμὸς ἐξέφραζαν τὴν ἀπαίτηση προτεραιότητας τοῦ «άντικειμενικοῦ», τοῦ καθολικοῦ καὶ γενικοῦ, ποὺ σιγουρεύει καὶ θωρακίζει τὸ ἄτομο. Μέθοδοι, ἀρχὲς καὶ κώδικες ἐγγυημένης «άντικειμενικότητας» προσπορίζουν στὸ ἄτομο ἐξασφαλιστικὲς βεβαιότητες, ἐνῶ παράλληλα τὸ ἐλέγχουν ἀπόλυτα μέσω τῆς προσαρμογῆς καὶ ὑποταγῆς του στὰ καθολικῶς ἰσχύοντα. Κάθε κοινωνικὸς ὁλοκληρωτισμὸς (θρησκευτικοῦ, πολιτικοῦ ἢ ὁποιοῦ ἄλλου χαρακτήρα) ἐμφανίζει τὴ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντίφαση, ἡ ὁποία ὅμως συνιστᾶ καὶ τὴ γενετική του προϋπόθεση: Θεμελιώνεται, συνειδητὰ ἢ ἀνεπίγνωστα, στὴν ἐπιθυμία καὶ ἀπαίτηση ἀτομοκεντρικῆς (ψυχολογικῆς κυρίως) ἐξασφάλισης, ἡ ὁποία ὅμως ἐπενδύεται σὲ ἐπιδιώξεις «άντικειμενικῶν» στόχων καὶ ἀποδοχῆς γενικευμένων βεβαιότητων. Ἐτσι, ἡ ἀφετηριακὴ προτεραιότητα τοῦ ἀτομικοῦ ἐναντι τοῦ κοινωνικοῦ εὐκολα (ἴσως καὶ νομοτελειακᾶ) πειθαρχεῖται μὲ τὴν ὑποκατάσταση τοῦ κοινωνικοῦ ἀθλήματος τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἐξομοιωτικὴ ὑποταγὴ σὲ θεσμοποιημένους «άντικειμενικότητες».

Αυτή την τραγική διαλεκτική δὲν τὴν διέγνωσε, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐμφανίστηκε νὰ τὴν ἀμφισβητεῖ, ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας προαγωγῆς τοῦ ἀτομικισμοῦ στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ. Πρωταρχικὰ ἐνδιέφερε τοὺς Διαφωτιστὲς ἡ ρῆξις μὲ τίς θεσμοποιημένες μεσαιωνικὲς «ἀντικειμενικότητες», ἡ ὑποκατάστασή τους μὲ ἄλλες, ἀπογυμνωμένες ἀπὸ κάθε *a priori* μεταφυσικὴ ἐγκυρότητα.

Ὁλόκληρο τὸ πολιτισμικὸ οἰκοδόμημα τῆς νεωτερικότητας θεμελιώθηκε στὴν προτεραιότητα τοῦ ἀτόμου, στὰ δικαιώματα καὶ στὶς ἐλευθερίες του, στὴν αὐτόνομη καταξίωσή του, στὸ ἀπεριόριστο τῶν ἐπιλογῶν ποὺ τοῦ προσφέρει ὁ πολιτικὸς καὶ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμός. Ἀλλὰ γιὰ νὰ θεμελιωθοῦν καὶ ἐπιβληθοῦν κοινωνικὰ τέτοιες ἀτομοκεντρικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἀπαιτήσεις, ἔπρεπε ὅπωςδὴποτε νὰ ἀναχθοῦν σὲ «ἀντικειμενικότητες» ἱκανὲς νὰ λειτουργήσουν ὡς κανονιστικὲς ἀρχές. Ἡ μεθοδικὴ δυνατότητα ἦταν ἀπλή: ἀναγωγή τοῦ ἀτομικοῦ σὲ γενικὸ, τῆς ὑποκειμενικῆς ἐπιλογῆς σὲ καθολικὴ ὑποχρέωση. Καὶ τὴ θετικιστικὴ ἐγκυρότητα τῆς ἀναγωγῆς ἐξασφάλιζε ἡ προσφυγὴ στὴν κοινὴ «φύση». Ἡ φυσικὴ λογικότητα κάθε ἀτόμου μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ βάση μιᾶς «ἀντικειμενικῆς» λογικότητας, ἡ ἔμφυτη ἠθικὴ βούλησή του νὰ παραπέμπει σὲ ἓνα ἐλεύθερο ἀπὸ ἐπιμέρους σκοπιμότητες βουλευτικὸ «δέον», ἡ ἀναπαραστατικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀτομικοῦ νοῦ νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ «λογικότητα» τοῦ κοσμικοῦ ὅλου.

Ὅμως ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀτομικοῦ σὲ γενικὸ, τῆς ὑποκειμενικῆς ἀπαίτησης σὲ καθολικὴ ὑποχρέωση, ὁδηγεῖ ὑποχρεωτικὰ στὴν οὐδετεροποιημένη καὶ ὁμοιομορφοποιημένη ἐκδοχὴ τοῦ ἀτόμου. Ἐνῶ ταυτόχρονα ὑπονομεύεται καὶ ἡ σκοπούμενη «ἀντικειμενικότητα», ἀφοῦ ἡ ἀξιολογικὴ προτεραιότητα τοῦ γενικοῦ ἔναντι τοῦ ἀτομικοῦ συνιστᾷ ἀντίφαση πρὸς τὴ γενεσιουργὸ τῆς προτεραιότητας ἀναγωγή τοῦ ἀτομικοῦ σὲ γενικὸ. Ἔτσι, κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἀνάγκη καὶ ἡ ἀτομικὴ ἀπαίτηση συγκρούονται μὲ τὴν «ἀντικειμενικὴ» ὑποχρέωση, δὲν ὑπάρχει πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀξιολογικῆς προτεραιότητας τοῦ

«ἀντικειμενικοῦ». Τὸ «ἀντικειμενικόν», νοητικὸ παράγωγο τῆς ἀπολυτοποίησης καὶ αὐτονόμησης τοῦ ἀτομικοῦ, δὲν διαθέτει καμιὰ ἐπιπλέον ἐγκυρότητα. Ἐπομένως, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἡ «ἀντικειμενικότητα» ὡς κανονιστικὴ ἀρχή, πρέπει νὰ αὐτονομηθεῖ καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ τὴν γέννησε, καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ ἐξουσιαστικὰ πάνω στὰ ἄτομα. Τὸν ρόλο τῆς ἐπιβολῆς ἀναλαμβάνουν, αὐτονομημένες ἐπίσης, κρατικὲς δομές, ὀρθολογιστικὲς νομοθεσίες, κανονιστικὲς ἰδεολογίες, κομματικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς θεσμοποιήσεις.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ὁρατοὺς φορεῖς ἐξουσιαστικῆς «ἀντικειμενικότητας», ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ ἀνέδειξε καὶ δυνατότητες ἐξουσιασμοῦ τῶν ἀτόμων ἐγγενεῖς στὴν ἴδια τὴ λειτουργία ἱκανοποίησης ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἀπαιτήσεων. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐπιθυμία καὶ ἀπαίτηση ποὺ προκαλεῖται τεχνητὰ καὶ ἐξουσιάζει τὴν ἀτομικὴ θέληση. Εἶναι οἱ διαδικασίες τῆς ἱκανοποίησης ποὺ λειτουργοῦν ἐξουσιαστικὰ καὶ ὑποχρεώνουν τὸ ἄτομο σὲ ἀλλοτριωτικὴ συμμόρφωση.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἡ κοινωνικὰ ἀφομοιωμένη ἐξουσιαστικὴ προστακτικὴ τῆς συνεχοῦς παραγωγῆς ἀγαθῶν, σὺν προϋπόθεσιν «ἀνάπτυξης» καὶ «προόδου». Ἡ «ἀνάπτυξη» καὶ ἡ «πρόοδος» ἀντικειμενοποιοῦν — μὲ μετρητοὺς συντελεστὲς σὲ ἐπίπεδο ἐθνικῆς οἰκονομίας — τίς ἀτομικὲς ἀπαιτήσεις εὐζωίας, ὅμως ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας ἀποδείχεται κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ συνισταμένη τῶν ἀτομικῶν ἀπαιτήσεων. Ὑπακούει σὲ αὐτόνομες λειτουργικὲς ἀναγκαιότητες, ποὺ ἐπιβάλλουν στὰ ἄτομα τὴ συνεχὴ παραγωγή, ὅχι πιά ὡς ἐκούσια ἐπιλογή, ἀλλὰ μόνο ὡς ἐξουσιαστικὴ προστακτικὴ.

Ἡ προστακτικὴ δὲν θεσμοποιεῖται ὅπωςδὴποτε μὲ τρόπο ὁρατό, ἀφομοιώνεται ὥστόσο ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο ὡς ἀνάγκη συνεχοῦς διεύρυνσης τῶν καταναλωτικῶν ἐπιλογῶν του. Ἡ διεύρυνση εἶναι σαφῶς τεχνητὴ καὶ κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴ διαφήμιση, εἶναι μιὰ δεύτερη ἐξουσιαστικὴ προστακτικὴ, χάρη στὴν ὁποία

αφομοιώνεται και συντηρείται ή πρώτη προστακτική της παραγωγικότητας.

Έτσι, παραγωγή και κατανάλωση καταλήγουν να λειτουργούν έρμηνη των πραγματικών αναγκών των ατόμων. Έπιβάλλουν ποσοτικές αποκλειστικά προτεραιότητες στον ανθρώπινο βίο, άλλοτριώνουν την υποκειμενική ετερότητα σε αδιαφοροποίητη ατομικότητα, σε παθητική και κατευθυνόμενη παραγωγική-καταναλωτική μονάδα, ενώ ή διαδικασία της άλλοτρίωσης εισπράττεται από τὰ άτομα σαν αληθινή απόλαυση.

Είτε με την αυτόνομημένη από τις κοινωνικές ανάγκες «άντικειμενικότητα» δομών και θεσμών, είτε με κοινωνικά αφομοιωμένες έξουσιαστικές προστακτικές, ή προαγωγή του ατομικισμού — είδοποιό στοιχείο της νεωτερικότητας — λειτουργεί τελικά ως άδυσώπητη δυναμική άλλοτρίωσης του ανθρώπου. Δεν πρόκειται για την κραυγαλέα άλλοτρίωση έξαθλιωμένων προλεταριακών μαζών που κατάγγειλε (και την επέκτασή της προφήτευσε) ο Μάρξ. Η δυναμική της άλλοτρίωσης στη νεωτερικότητα είναι άταξική, διακριτική και ανεπαίσθητη, κυρίως όμως εϋδαιμονιστική. Έπηρετεί την προαγωγή ενός ισοπεδωτικού, αλλά ήδονιστικού ατομικισμού, που δεν παύει ωστόσο να αναιρεί την υποκειμενικότητα.

Πώς θα μπορούσε να δηλωθεί ακριβέστερα τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ατομικισμού που αναιρεί την υποκειμενικότητα; Μᾶλλον με αναφορά σε ἐκεῖνο τὸν τύπο ἀνθρώπου, που πειθαρχεῖ σε μιὰ κοινὰ ἐξομοιωμένη συμπεριφορά και νοο-τροπία, προκειμένου να διεκδικήσει ἐγωκεντρικὰ-ατομοκεντρικὰ αἰτήματα. Η συμπεριφορά και ή νοο-τροπία είναι κωδικὰ διαμορφωμένες, ἔμμεσα ἐπιβεβλημένες, δεν αφήνουν περιθώρια ἐνεργοποίησης τῆς υποκειμενικῆς ἐτερότητας. "Ομως ὁ παθητικὸς συσχηματισμὸς με τὸ κυρίαρχο ὑπόδειγμα δεν συνιστᾷ και συντονισμό σε κοινὸς στόχους και ἐπιδιώξεις. Οἱ στόχοι και οἱ ἐπιδιώξεις παραμένουν ἀνυποχώρητα ατο-

μοκεντρικοί, και ή τυχὸν συλλογική διεκδίκησή τους δεν σημαίνει και σύγκλιση ὑποκειμενικῶν κρίσεων και ἀξιολογήσεων, ἀλλὰ κυρίως τὴ συσπείρωση ατομικῶν συμφερόντων. Μόνον ή διεκδίκηση, ατομική ή συλλογική, και ὅχι ὁ συντονισμὸς στοὺς στόχους, ἐξομοιώνει τὴ νοο-τροπία και τὴ συμπεριφορά.

Η ποικιλομορφία τῶν ατομοκεντρικῶν στόχων ή τῆς συσπείρωσης ἐγωκεντρικῶν ἐπιδιώξεων ἐκφράζει ποσοτικές συνήθως διαφοροποιήσεις, δίχως ποιοτικές ἰδιατερότητες που θὰ ἀπηχοῦσαν τὴν ἐτερότητα ὑποκειμένων και νοο-τροπιῶν. Μὲ ἀποτέλεσμα, να ἀχρηστεύεται κάθε λογική τῆς ἐπικοινωνίας, ἀφοῦ μόνο ή ἐτερότητα κοινωνεῖται, ἐνῶ ή ποσοτική διεκδίκηση μόνο αὐταρχικὰ ἐπιβάλλεται ή σκόπιμα συμβιβάζεται. Έτσι τὴ λογική τῆς ἐπικοινωνίας τὴν ὑποκαθιστᾷ ή ἀναμέτρηση ποσοτικῶν διεκδικήσεων και τὴν ἐτοιμότητα τοῦ διαλόγου ή ἀνελαστική «ξύλινη» γλώσσα μιᾶς καθιερωμένης για κάθε διεκδίκηση συνθηματολογίας.

Εἶναι κυριολεκτικὰ τραγική ή ἀπουσία φαντασίας, πρωτοτυπίας, δημιουργικῆς ἔμπνευσης, που συνοδεύει τὴν πρακτική τῶν διεκδικήσεων στη νεωτερική ἐποχή. Οἱ σημαντικότερες κοινωνικὲς διεργασίες — συλλογικῶν ἀπαιτήσεων, διαπραγματευτικῶν μεθοδεύσεων, ἐναλλακτικῶν προτάσεων, ἀνακαινιστικῶν πρωτοβουλιῶν — μοιάζουν ἀνέκκλητα παγιδευμένες σε μιὰ φορμαλιστική ὁμοιομορφία ποσοτικὰ διαφοροποιημένων και χρηστικὰ συσπειρωμένων ατομοκεντρικῶν ἐπιδιώξεων. Ο «πλουραλισμὸς» τῶν ἀπόψεων (δηλαδή οἱ παράλληλοι και ἀσύμπτωτοι μονόλογοι) ὑποκαθιστᾷ τὴ δυναμική τοῦ διαλόγου, ή ἀπουσία σχέσεων κοινωνίας ἀναιρεί κάθε ἐνδεχόμενο συναίνεσης.

Οἱ λέξεις «διάλογος» και «συναίνεση» παραμένουν σταθερὰ στὸ προσκήνιο τῆς νεωτερικότητας, ἀλλὰ για να δηλώνουν μονότροπα τὴν προτεραιότητα τοῦ «πλουραλισμοῦ»: τὴν ἀπαίτηση παραθετικῆς παραλληλίας και ἀνοχῆς ὅλων τῶν ποσοτικὰ διαφοροποιημένων ατομοκεντρικῶν ἐπιδιώξεων. Καὶ ὅταν ή παραθετική παραλληλία ἀποδυναμώνει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἐπι-

διώξεων, τότε «διάλογος» και «συναίνεση» σημαίνουν εκείνη τη θεσμική ή οργανωτική δυνατότητα μαχητικής αντιπαράθεσης των επιδιώξεων, όπου τελικά θα επιβληθεί όποιος διαθέτει την δυσκολότερα ανατρέψιμη εξβιαστική ισχύ.

Η προαγωγή του ατομισμού στη νεωτερική εποχή προωθεί την εξομοίωση και ομοιομορφοποίηση των ατόμων. Η εξομοίωση υπονομεύει και αναιρεί την υποκειμενική ετερότητα. Η αναιρέση της υποκειμενικής ετερότητας καταργεί τη δυναμική των σχέσεων κοινωνίας, ευνοεί ποσοτικούς συσχετισμούς και αναμετρήσεις ισχύος. Ο λογικός φερεγγισμός των ατομοκεντρικών απαιτήσεων αποκλείει την ήθικη του διαλόγου, το ήθος των αμοιβαίων προσεγγίσεων, το άθλημα της αὐθυπέμβασης. Καταλήγει να διαμορφώνει κοινωνίες ακοινωνήτων ατόμων.

Αναπόφευκτα, η έμφυτη ανθρώπινη ανάγκη της κοινωνικότητας αναζητάει υποκατάστατα, πλασματικά αναπληρώματα του κοινωνικού. Οι έξουσιαστικές αναμετρήσεις ισχύος δανείζονται την έπωνυμία της πολιτικής και λειτουργούν ως ψευδαίσθηση αντιπαράθεσης προγραμμάτων και ιδεολογικών προτάσεων κοινωνικού σχεδιασμού. Προγράμματα και προτάσεις διαμορφώνονται έρήμην των μελών του κοινωνικού σώματος και άφορουν έλάχιστα τις κοινωνικές ανάγκες, ενώ κυρίως μεταμφιέζουν έξουσιαστικές διεκδικήσεις ατόμων ή συμφεροντολογικών συσπειρώσεων.

Αλλά η ανάγκη μετοχής σε σχέσεις κοινωνίας είναι τόσο ψυχολογικά πιεστική, που παρασύρει τα άτομα να υιοθετήσουν την ψευδαίσθηση: Να επενδύσουν στη φαλκιδευμένη πολιτική αναμέτρηση όρμέμφυτες απαιτήσεις κοινωνικότητας. Έκδέχονται σαν κοινωνική στράτευση ή σαν μετοχή στα κοινά και στη διαμόρφωση προοπτικών του συλλογικού βίου την προσχώρηση σε κόμματα, την πειθάρχηση σε έξουσιαστικές ιδεολογίες. Η καθολική ψηφοφορία —ή απρόσωπη και εξομοιωτική των ατόμων ψήφος— έμπεδώνει την ίσοπεδωτική μαζοποίηση, και απομένει μόνο η ψυχολο-

γική στράτευση σε ιδεολογίες και κόμματα για να συντηρεί την ψευδαίσθηση μετοχής στο έξουσιαστικό παιχνίδι. Έστω και από τις κερκίδες των παθητικών θεατών και χειροκροτητών της αναμέτρησης.

Η ψυχολογική αυτή καταφυγή σε συλλογικές συσπειρώσεις εξασφαλίζει επιπλέον μια κάποια ταυτότητα —αδιάφορο αν είναι ταυτότητα όπαδου μόνο και κομπάρσου— στο τραγικά στερημένο από κάθε υποκειμενική ετερότητα άτομο. Η επίκληση της «φύσης» και των δικαιωμάτων του φυσικού ατόμου μπορεί να προσφέρει χρηστικές εξασφαλίσεις, αλλά όχι ταυτότητα ύπαρκτικῆς μοναδικότητας και άνομοιότητας. Μαχητικά και προγραμματικά αντιθρησκευτική ή νεωτερική εποχή στερεί από τα άτομα ακόμα και τη μύχια επίγνωση υποκειμενικότητας και ταυτότητας που γεννιέται με την αναφορά σε Θεό δημιουργό και προνοητή.

Έτσι η συλλογική συσπείρωση, η ιδεολογική ή πολιτική στράτευση και ιδιαίτερα ο «ήγέτης» και «άρχηγός», έρχονται να λειτουργήσουν ως υποκατάστατα αυτής της ύπαρκτικῆς αναφοράς που συγκροτεί την υποκειμενικότητα. Η ίδια η αναφορικότητα του άσυνειδήτου μεταθέτει υποχρεωτικά τα «σημαίνοντα» των άπωθμένων επιθυμιών «στον τόπο του Άλλου», διαφορετικά είναι αδύνατη η γέννηση και συγκρότηση και βίωση της υποκειμενικότητας. Και όταν ο Άλλος δεν είναι ο Θεός της ζωτικής επιθυμητικῆς αναφοράς, αυτός που καλεί στη σχέση τη δυνάμενη να υπερβεί τη φύση, να συγκροτήσει μετάβαση από το βιολογικό άτομο στο έρωτικό υποκείμενο, τότε η ζωτική ανάγκη θα τον υποκαταστήσει με τον όποιο μυθοποιημένο «ήγέτη» και «άρχηγό», μεταποιώντας την έλευθερία της σχέσης σε εξάρτηση, υποταγή, πειθάρχηση. Με αυτή την έννοια η πολιτική στη νεωτερικότητα είναι «μετασχηματισμός του θρησκευτικού»².

2. Η διατύπωση είναι του Pierre LEGENDRE, *Le désir politique de Dieu: Essai sur les montages de l'Etat et du Droit*, Paris (Fayard) 1988, σελ. 221.

Θά περίττευε νά παραθέσει κανείς παραδείγματα θρησκευοποίησης ιδεολογιῶν, μυθοποίησης καὶ λατρείας ἡγετῶν, στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ — εἶναι γνωστά, σχεδὸν κοινότοπα. Καὶ δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ φαινομενολογία θρησκευτικῶν συμπτωμάτων, ἀλλὰ γιὰ πραγματικὴ ὑποκατάσταση τοῦ ὑπαρκτικοῦ ἀπὸ τὸ πολιτικό. «Τὸ πολιτικὸ καθίσταται ὑπαρκτικὸ (τόπος τοῦ ὑπαρκτοῦ), ταυτίζεται μὲ τὸ εἶναι»³. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, πὺ ἀκόμα καὶ ἡ κατεξοχὴν δυναμικὴ τῆς ὑπαρκτικῆς ἀναφορικότητος — ὁ ἔρωτας, ἡ τέχνη, ἡ νοσηματοδότηση τοῦ θανάτου — ὑποτάσσεται στὴν πολιτικὴ φαντασίωση: Ὁ ἡγέτης ἢ τὸ κόμμα γίνονται ἀντικείμενα καθαρὰ ἐρωτικῆς ἀφοσίωσης, ἡ τέχνη πειθαρχεῖ στὸν «ρεαλισμὸ» τῆς ιδεολογικῆς διδασκτικῆς, ὁ θάνατος λογαριάζεται σὰν πολιτικὴ πράξη-πρόκληση ἐνεργοποίησης συμμαχητῶν στὶς συλλογικὲς διεκδικήσεις (— «ἕνας στὸ χῶμα, χιλιάδες στὸν ἀγῶνα»).

Ἀλλὰ ἡ ὑποκατάσταση τοῦ ὑπαρκτικοῦ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ δὲν παύει νὰ συνιστᾷ μιὰ ἀκόμα ἢ τὴν κατεξοχὴν ἀπεμπόληση στοιχείων ὑποκειμενικῆς ἐτερότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν τὸ ἴδιο τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ἐγκλωβίζεται ὀλοκληρωτικὰ στὸ πολιτικὸ ἐνέργημα, ἀπομένουν ἐλάχιστα ἢ καθόλου περιθώρια διαφυγῆς ἀπὸ προδιαγεγραμμένες συμπεριφορές, ὁμοιόμορφη νοο-τροπία, προκαθορισμένο «ψυχισμὸ». Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Marcuse στὸν *Μονοδιάστατο ἄνθρωπο* τῆς νεωτερικότητος⁴ δηλώνει ἀκριβῶς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἀλλοτρίωσης πὺ δὲν προκαλεῖται μόνο ἀπὸ ἀντικειμενικὲς συνθηκὲς ἐπιβεβλημένες ὡς ἀδήριτη ἀναγκαιότητα στὸν ἀνθρώπινο βίον, ἀλλὰ καὶ υἱοθετεῖται παθητικὰ ἀπὸ τὰ ἄτομα μὲ τὴν στράτευσὴ τους στὸν ὀλοκληρωτισμὸ τοῦ πολιτικοῦ.

Πέρα καὶ ἀπὸ τὶς κοινωνικὰ ἀφομοιωμένες προστακτικὲς τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς (ὑπερπαραγωγή, ὑπερκατανάλωση, ὁργανωμένη

3. Alain BADIOU, *L'être et l'événement*, Paris (Seuil) 1988, σελ.

4. *One-dimensional Man*, Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, Boston (Beacon Press) 1964.

διεκδίκηση ἀτομικῶν δικαιωμάτων, πολιτικοποίηση), τὴν ἀντικοινωνικὴ ὑποκειμενικότητα μορφοποιοῦν καὶ παράγοντες ἐγγενεῖς στὴ διαδικασία τῆς τεχνολογικῆς ἀνάπτυξης, δηλαδὴ πτυχεῖς καταρχὴν θετικὲς γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Ἡ πρόοδος καὶ καθολικὴ γενίκευση ἰδιαίτερα τῆς κατοικίδιας τεχνολογίας εἶναι μᾶλλον ὁ ἀποφασιστικότερος ἀπὸ τοὺς παράγοντες αὐτοῦς.

Στὶς λεγόμενες «προηγμένες» κοινωνίες τῆς νεωτερικότητος, ἕνα παιδὶ μεγαλώνει καὶ ἀποκτᾷ συνείδηση τῆς πραγματικότητος ἔχοντας αὐτονόητα ὑποταγμένη στὴν ἀτομικὴ του θέληση τὴ χρῆση τῶν πιὸ ἀναγκαίων δεδομένων τῆς πραγματικότητος: Μὲ μόνη τὴν ἀφῆ ἐνὸς διακόπτη τοῦ παρέχεται φωτισμός, ἢ θέρμανση, ἢ μουσικὴ, ἢ τηλεοπτικὴ εἰκόνα. Μὲ τὸ γύρισμα μιᾶς στρόφιγγας ἔχει ἄφθονο νερό, ζεστὸ ἢ κρύο, οἱ τροφὲς βλέπει ὅτι προσφέρονται στὴν ἀγορὰ συσκευασμένες καὶ προϋποθέτουν ἐλάχιστη ἢ καθόλου προετοιμασία γιὰ κατανάλωση, ἐνδύματα γιὰ τὴ δική του ἀκριβῶς σωματικὴ διάπλαση περιμένουν ἔτοιμα στὴν ἀγορά. Ἡ τηλεφωνικὴ συσκευὴ τοῦ ἐξασφαλίζει ἐπικοινωνία μὲ κάθε γωνιὰ τῆς γῆς, οἱ ἀποστάσεις ἐλαχιστοποιοῦνται μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν μέσων μεταφορᾶς ἢ μηδενίζονται μὲ τὴν τηλεοπτικὴ τεχνολογία.

Σὲ προγενέστερες μορφὲς κοινωνικοῦ βίου, ἡ ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν προϋπέθετε τὴν καταβολὴ προσπάθειας καὶ κόπου, τὴν ὑπερνίκηση τῶν ἀντιστάσεων τῆς ἀντι-κείμενης φύσης. Αὐτὴ ἡ ὑπερνίκηση ὑποχρέωνε τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ τὰ πρῶτα του κιόλας βήματα μέσα στὴ ζωὴ, σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ φύση, σὲ ἐμπειρικὴ σπουδὴ τῶν ἀντιστάσεων τῆς, σὲ ἄμεση ἐπαφή, κοινωνία, διάλογο μὲ τὴ φύση. Τὸ ἀναμμα τῆς φωτιᾶς, ἡ ἀντληση τοῦ νεροῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τροφῆς, ἡ κατασκευὴ τῶν ἐνδυμάτων, προϋπέθετε τὸν ἄνθρωπο μέτοχο καὶ κοινωνὸ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ὑποκείμενον σὲ ὅρους καὶ προϋποθέσεις χρήσεως τῆς φύσης, ὅχι αὐτονόητα κυρίαρχο καὶ ἐξουσιαστή.

Στις νεωτερικὲς κοινωνίες ἕνας ὅλο καὶ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀνθρώπων δὲν παράγει τίποτα, ἀλλὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαχείριση συμβολικῶν ὑλικῶν — εἶναι ὑπάλληλοι, ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, ἔμποροι, ἐπιχειρηματίες. Ὁ ἐθισμὸς αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων σὲ μόνη τὴν κατανάλωση διαμορφώνει ἀθέλητα καὶ ἀνεπίγνωστα μιὰν ὑποκειμενικότητα μὲ αὐτονόητη τὴν κυριαρχικὴ τῆς φύσης καὶ ἐξουσιαστικὴ αὐτοσυνειδησία. Οἱ πολυποικίλες διευκολύνσεις ποὺ προσφέρονται γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν δημιουργοῦν «χαρακτήρα» ἢ νοο-τροπία δίχως τὸν παραμικρὸ ἐθισμό στὴν ὁποιαδήποτε ἀσκητικὴ ὁριοθέτησης τῆς ἐπιθυμίας, δίχως ὑπόνοια ὑποταγῆς καὶ συμμόρφωσης σὲ ἀντι-κείμενες δυσκολίες, «διαλόγου» μὲ ἀντίπαλες ἀντιστάσεις. Οἱ μόνον περιορισμοὶ τῶν ἐπιθυμιῶν εἶναι ἀποκλειστικὰ σχεδὸν οἰκονομικοί, καθὼς καὶ νομικὲς ἀπαγορεύσεις: κωδικὲς ἐντολὲς ἢ προδιαγραφὲς συμμόρφωσης μὲ τὰ κοινωνικῶς κρατοῦντα ἢ μὲ τὰ κρατικῶς ἐπιβαλλόμενα. Καὶ εἰδικὰ οἱ νομικοὶ περιορισμοὶ εἶναι πάντοτε σχετικοί, γεννᾶνε ἀναπόφευκτα τὸ ἐρώτημα: ποῖός, γιὰτί καὶ μὲ ποιά αὐθεντία τοὺς ὄρισε.

Ἡ ἐμφατικότερη ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπισθεῖ στὴν ὑποκατάσταση κατεξοχήν κοινωνικῶν λειτουργιῶν καὶ ἐμπειριῶν, ὅπως ἡ παιδεία, ἡ τέχνη, ὁ ἔρωτας, ἀπὸ διαδικασίες καὶ συμπεριφορὲς ἐγωκεντρικοῦ καταναλωτισμοῦ. Σὲ μιὰ σχολικὴ ἢ πανεπιστημιακὴ αἴθουσα, ὅπως καὶ σὲ μιὰν αἴθουσα συναυλιῶν, ἡ ἴδια ἢ διαμόρφωση τοῦ χώρου καὶ ἡ διάταξη τῶν καθισμάτων συμβολίζει ἢ προϋποθέτει μιὰ λειτουργία ἐξατομικευμένης προσφορᾶς καὶ καταναλωτικῆς πρόσληψης, δὲν ἐπιτρέπει καμιὰ μορφὴ δι-υποκειμενικῆς κοινωνίας. Ἡ γνώση προσφέρεται ἔτοιμη ἀπὸ ἐγγυημένους παραγωγούς καὶ ἀποβλέπει στὴν ἀτομικὴ ἐπιδεκτικότητα, ὅπως καταναλώνεται ἀτομικὰ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἀπόλαυση, ἀγορασμένη σὲ τιμὴ ἀνάλογη μὲ τὴν ἐπιδεξιότητα τῶν ἐκτελεστῶν. Γνώση καὶ τέχνη δὲν συνιστοῦν κοινωνικὸ γεγονός, δὲν προκύπτουν ἀπὸ τὴ συμμε-

τοχικὴ δυναμικὴ, δὲν κερδίζονται μὲ τὴν ἐπικοινωνιακὴ συνεισφορὰ κάθε προσωπικῆς ἐμπειρίας⁵.

Ἀκραία κατάληξη εἶναι ἡ ἀνεπαίσθητη διαμόρφωση ἐνὸς ἀνέραστου ψυχισμοῦ, ἀνθρώπων ἀνίκανων νὰ αὐθυπερβαθοῦν, νὰ μοιραστοῦν τὰ θελήματα καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τους, νὰ διαλεχθοῦν καὶ νὰ συμπορευθοῦν, νὰ κοινωνήσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐμπειρία. Ἀποτελεῖ τυπικὸ γνῶρισμα τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ὁ περιορισμὸς τῆς σημασίας τῶν λέξεων («ἔρωτας» καὶ «ἔρωτικὸς» σὲ μόνη τὴ σεξουαλικὴ σχέση (καὶ στὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες σὲ μόνη τὴν πορνογραφία). Ἡ ἐρωτικὴ πρόκληση ἐμπορευματοποιεῖται ἀπροκάλυπτα, συντηρεῖ βιομηχανίες ἐντύπων καὶ θεαμάτων, ἀγοράζεται σὲ εἰδικὰ καταστήματα, ἐπιβάλλεται καθολικὰ στὴ διάφημιστικὴ τεχνικὴ τῆς διέγερσης καταναλωτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ὁποιοδήποτε προϊόν. Γιὰ πρώτη φορὰ ὁ θεσμὸς τοῦ γάμου — ποὺ οἱ ἀπαρχές του χάνονται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας — ἀμφισβητεῖται ἐμπρακτὰ σὲ τέτοια ἔκταση, ὥστε ὁ ἀριθμὸς τῶν διαζυγίων συχνὰ νὰ ἰσορροπεῖ τὸν ἀριθμὸ τῶν γάμων, ἐνῶ μορφὲς ἄτυπων ἢ πολλαπλῶν συμβιώσεων ἐξασφαλίζουν αὐτονόητα τὴν κοινωνικὴ ἀνοχή.

Πληρέστερα ἀπὸ κάθε κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση, ἡ τέχνη στὴ νεωτερικὴ ἐποχὴ ἀπηχεῖ τὴν ἐρημία καὶ μοναχικότητα τῆς ἀκοινώνητης ὑπαρξῆς, τῆς ἀντικοινωνικῆς ὑποκειμενικότητας. Ἡ προαγωγὴ τοῦ ἀτομικισμοῦ, ἀφετηριακὴ ἐπιδίωξη ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου στὴ νεωτερικότητα, μοιάζει νὰ παγιδεύει τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ βασανιστικὴ ἀλλοτρίωση τῆς ἴδιας τῆς συστατικῆς τοῦ ὑποκειμένου ὑπαρκτικῆς ἀναφορικότητας.

5. Βλ. Christopher SMALL, *Music-Society-Education*, «Platform Books», London — ἑλλ. μτφρ.: *Μουσικὴ-Κοινωνία-Παιδεία*, Ἀθήνα («Νεφέλη») 1983.

γ. Τὸ ἀσύμπτωτο ἐπικοινωνίας καὶ γλώσσας

Ἡ λειτουργία τῆς γλώσσας, ἡ συνέπεια τῆς συντακτικῆς της δομῆς καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς σημαντικῆς της, ἀποτέλεσαν τὴν ἔσχατη καταφυγὴ τῆς νεωτερικότητας γιὰ τὸν προσδιορισμὸ κριτηρίων λογικῆς ἐγκυρότητας. Μετὰ τὴ ριζοσπαστικὴ ἐπιστημολογικὴ ἀμφισβήτηση τοῦ κωδικοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν κατάρρευση τῆς πίστης στὴν κανονιστικὴ λογικότητα τοῦ «φυσικοῦ δικαίου» ἢ τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», οἱ ἐλπίδες ὀριοθέτησης μιᾶς χρηστικῆς ἐγκυρότητας μετατοπίστηκαν, σχεδὸν ἀναπόφευκτα, στὴ «φυσικὰ» δεδομένη ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία τῆς γλώσσας.

Ὁφείλει ἡ νεωτερικὴ ἐποχὴ στὴν ἰδιοφυΐα τοῦ Βιτγκενστάιν (Wittgenstein) τὴν κατεξοχὴν ἀξιοποίηση τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας ὡς κανονιστικῆς σταθερᾶς στὴν ἐπιστημονικὴ διατύπωση. Αὐτὸς κυρίως κατέδειξε μὲ ἐνάργεια ὅτι ἡ λογικὴ τῆς γλώσσας εἶναι ἀναπαραστατικὴ τῆς λογικῆς τοῦ κόσμου, ἀντανεκλᾷ τὴ λογικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων, γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ «τοποθετῆται σὰν μετρικὸς κανόνας πάνω στὴν πραγματικότητα»⁶. Δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσουμε τὴ λογικὴ τῆς γλώσσας ἀπὸ τὴ σημαντικὴ-ἀπεικονιστικὴ λειτουργία της. Ἡ γλώσσα εἶναι εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, δείχνει τὴ λογικὴ μορφή τῆς πραγματικότητας, τὴν παρουσιάζει. Ἄν λοιπὸν γνωρίζουμε τὴ λογικὴ σύνταξη ὁποιασδήποτε γλωσσικῆς σημαντικῆς, τότε μᾶς εἶναι κιόλας δεδομένες ὅλες οἱ προτάσεις τῆς λογικῆς, δηλαδὴ ὅλη ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη.

Ὅμως ἡ ἀνάλυση τοῦ Wittgenstein μπορεῖ νὰ ἐνεργοποιήσε, ἀλλὰ δὲν ἱκανοποίησε τὴν ἀπαίτηση τῆς νεωτερικότητας γιὰ ἕναν «γλωσσικὸ θετικισμό». Ἡ ἀντιστοιχία γλωσσικῆς λογικῆς καὶ λογικῆς τῆς φυσικῆς πραγματικότητας θεωρήθηκε ὑπερβατικὸ-

6. *Tractatus Logico-philosophicus*, 2.1512.

μεταφυσικὸ δεδομένο, ἐπομένως ἕνα δογματικὸ a priori ποὺ δὲν συμβιβάζοταν μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ «ἐπιστημονικοῦ» θετικισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein ἀποφαινόταν ἀπερίφραστα ὅτι «ἡ λογικὴ εἶναι ὑπερβατικὴ», γι' αὐτὸ καὶ ἡ γλώσσα «μπορεῖ νὰ παριστάνει ὅλη τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ παριστάνει αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἔχει κοινὸ μὲ τὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὴν παριστάνει: τὴ λογικὴ μορφή»⁷. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι μόνο ἀναπαραστατικὴ ἡ λειτουργία της, ἡ γλώσσα δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ οὔτε τὸ νόημα τοῦ κόσμου, δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφράσει μὲ λέξεις οὔτε τὴν ἠθικὴ οὔτε τὴν αἰσθητικὴ⁸. Ἀρα ὁ γλωσσικὸς θετικισμὸς ἀδυνατεῖ νὰ προσφέρει κανονιστικὴ ἀντικειμενικότητα καὶ εἶναι ἄχρηστος γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία, στὸ ποσοστὸ ποὺ παραθεωρεῖ τὴν ἀπεικονιστικὴ γεγονότων λειτουργία τῆς γλώσσας, ἐμφανίζεται κυριαρχημένη ἀπὸ συγχύσεις καὶ ἀ-νόητα ζητήματα. Ἔργο τῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν «κριτικὴ τῆς γλώσσας», δηλαδὴ τὴ διασάφηση τῶν ὀρίων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης⁹.

Ἡ ἀναζήτησις ἐνὸς «γλωσσικοῦ θετικισμοῦ» ποὺ νὰ ἐξασφαλίζει χρηστικὴ ἐγκυρότητα στὶς ἐπιστημονικὲς ἀποφάνσεις, συνεχίστηκε μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Νόουρατ (Otto Neurath) καὶ τοῦ Κάρναπ (Rudolf Carnap) νὰ ἐντοπίσουν τὸ δεδομένο τῆς ἀλήθειας ὅχι στὴν ἀπεικονιστικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας, ἀλλὰ στὴ γλώσσα καθεαυτὴν (ὡς νόημα τῶν λέξεων καὶ λογικὴ σύνταξη τῶν προτάσεων). Ἀναζήτησαν αὐτὴ τὴν ἀμεσότητα τῆς λογικῆς προφάνειας σὲ θεμελιώδεις προτάσεις («προτάσεις-πρωτόκολλα») ποὺ δὲν χρειάζονται ἐπαλήθευση, γιὰτὶ λειτουργοῦν μὲ αὐτονόητη νοηματικὴ

7. *Tractatus* 6.13.

8. *Tractatus* 4.12.

9. *Tractatus* 6.41-6.42-6.421.

10. *Tractatus* 4.003-4.0031-6.53.

προσιτότητα και συντακτική έγκυρότητα. Έτσι κάθε σύστημα έπιστημονικών προτάσεων θα μπορεί να έπαληθεύεται ως συνάρτηση κάποιων κοινά αποδεκτών απλών προτάσεων.

Πέρα από τα έπιστημολογικά κενά που άφηνε αυτή η προσπάθεια, καταγγέλθηκε έπιπλέον από τον Κουάιν (Quine) ως άλλη μορφή δογματισμού, αφού προϋπέθετε την ύπαρξη *a priori* αλήθειας μέσα στη λογική σύνταξη της πρότασης και στη νοηματική συνέπεια των λέξεων. Ο Quine διασάφησε αδιάλλακτα ότι ακόμα και η έννοια της αλήθειας πρέπει να θεωρείται αθέμιτη στα πλαίσια ενός συνεπούς θετικισμού.

Ακολούθησε ο Τάρσκι (Alfred Tarski) που έπιχείρησε να διασώσει την έννοια της αλήθειας, αλλά απογυμνωμένη από κάθε όντολογικό περιεχόμενο ή πραγματική αναφορά: Μέσα στη δεδομένη «έν χρήσει» γλώσσα (που την όνόμασε *μεταγλώσσα*) μπορούμε να διαμορφώσουμε έπιμέρους γλώσσες (που τις όνόμασε *τυποποιημένες*) για κάθε έπιστημονικό κλάδο, με ακριβείς προδιαγραφές λογικής δόμησης των προτάσεων και νοηματικής φόρτισης των λέξεων, που να σημασιοδοτούν όχι την πραγματικότητα, αλλά τον ιδιάζοντα τρόπο χρήσης της πραγματικότητας σε κάθε έπιστημονικό κλάδο. Η έπαλήθευση της σημασίας των έννοιών στην τυποποιημένη γλώσσα γίνεται μόνο με αναφορά στον τρόπο χρήσης-κατανόησης των ίδιων έννοιών στη μεταγλώσσα, έπομένως ή «αλήθεια» των γλωσσικών προτάσεων παραμένει λειτουργικά θετικιστική.

Η πρόταση του Tarski απλώς επέτεινε το αδιέξοδο του «γλωσσικού θετικισμού», αφού έξαντλείται σε μια «έγκυρότητα» άσχετη με την αντιστοιχία έπιστημονικών προτάσεων και αντικειμενικού κόσμου, γλωσσικών όρων ή νοημάτων και αντικειμένων αναφοράς. Με τους έπόμενους στη διαδοχή του προβληματισμού έπιστημολόγους ή απαίτηση μιας πάγιας μεθοδολογικής «αντικειμενικότητας» ή διαχρονικής έγκυρότητας μάλλον έγκαταλείπεται.

Ο Πόππερ (Karl Popper) εισηγείται την «άρχή της διαψευσιμότητας» των έπιστημονικών προτάσεων, δηλαδή την προσωρινή πάντοτε παραδοχή και χρήση τους εν άναμονή της ένδεχόμενης διάψευσης και ύποκατάστασής τους από καινούργιες προτάσεις, που θα έρμηνεύουν μεγαλύτερο αριθμό φαινομένων ή θα διευρύνουν τις δυνατότητες διυποκειμενικού και πειραματικού έλέγχου τους. Ακολουθεί η πρόταση του Κούουν (Thomas Kuhn) για την παραδοχή της ισχύος των έπιστημονικών θεωριών και διατυπώσεων μόνο στα πλαίσια ενός συνολικού «*παραδείγματος*» (paradigm), δηλαδή της όλότητας των έννοιολογικών, πειραματικών και μεθοδολογικών παραδοχών που χαρακτηρίζουν μιαν έποχή ή μιαν «έπιστημονική κοινότητα».

Ο Πάτναμ (Hilary Putnam) στη συνέχεια επέμεινε για τη μετάθεση της γνωστικής έπαλήθευσης από την απαίτηση μιας άπρόσβλητης όρθότητας στη λειτουργικότητα που αποκτά ή έπιστημονική γλώσσα, όταν παραπέμπει, με μια άλυσιδωτή διαδοχή νοηματικής μεταβίβασης, στην πρώτη και άφετηριακή πιστοποίηση που κομίζουν οι λέξεις. Ο Λάκατος (Imre Lakatos) ανέλυσε τη σχετικότητα και αυτής ακόμα της έπιστημονικής «προόδου», αφού παρωχημένα «παραδείγματα», (ή «έπιστημονικά έρευνητικά προγράμματα», όπως ο ίδιος πληρέστερα τα καθορίζει) είναι δυνατό να έπανε-νεργοποιηθούν ή να δικαιωθούν αναδρομικά. Έτσι, οι προσωπικές έρευνητικές προϋποθέσεις ενός έπιστήμονα (οί μεθοδολογικές ή πειραματικές έπιλογές και άφετηρίες της προσωπικής του έρευνας) πολύ δύσκολα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως όρθολογικές ή άνορθόλογες, αφού και η καταρχήν άνορθόλογη έπιμονή ακόμα και σε διαισθητικές συλλήψεις είναι δυνατό να άνοίξει δρόμους γονιμότητας έρευνας.

Την τελευταία αυτή θέση την διεύρυνε ριζοσπαστικά ο Φεϋεράμπεντ (P. K. Feyerabend) υίοθετώντας έναν «μεθοδολογικό άναρχισμό», δηλαδή την έπιστημολογική άνοχή όποιουδήποτε μεθοδολογικού κώδικα και όποιουδήποτε έπιστημονικής δεοντο-

λογίας, αρκεί να προάγεται ή έρευνα. Ειδικά στην έπιστημονική γλώσσα δέν είναι δυνατό να τεθούν κωδικές προδιαγραφές έγκυρότητας, αφού ή γλώσσα άπηχεϊ μια πολλαπλότητα άφορμών έμπνευσης και έρευνητικών προκλήσεων, άμεσα συνδεδεμένων με την προσωπική καλλιέργεια του έρευνητή, αλλά και με τη δυναμική του ευρύτερου πολιτιστικού, πολιτικού και κοινωνικού γίγνεσθαι.

Στόν χώρο της φυσικής έρευνας, ή άπαιτήση ενός «γλωσσικού θετικισμού» υποχώρησε προοδευτικά μπροστά στην πολλαπλά διαπιστωμένη άδυναμία να άντληθει από τη λειτουργία της γλώσσας μια πάγια μεθοδολογική «άντικειμενικότητα» και διαχρονική έγκυρότητα. 'Η έρευνητική πρακτική μοιάζει να υίοθετεί μετριοπαθέστερες σέ άπαιτήσεις έπιστημολογικές τάσεις: 'Επιστρέφει μάλλον σέ μια χρηστική και εύελικτη έκδοχή της γλωσσικής σημαντικής, με έμφανή ή λανθάνουσα την άρνηση να έξαντλήσουμε τόν καθορισμό του πραγματικού στη γλωσσική διατύπωση.

Δέν συνέβη τó ίδιο και στην περιοχή τών λεγόμενων κοινωνικών έπιστημών. 'Εκεϊ την άποτυχία τών έγχειρημάτων του «γλωσσικού θετικισμού» άκολούθησε ένας παρακμιακός φιλοσοφικός λόγος νεοσχολαστικών αναλύσεων της γλωσσικής λειτουργίας, με κύριο χαρακτηριστικό την προσπάθεια να συγκροτηθούν νοητικοί προσδιορισμοί «πραγματολογικών» συντεταγμένων μιας «έπικοινωνιακής λογικής», παρά την άπουσία όντολογικού θεμελίου της.

Τό νεοσχολαστικό στοιχείο σέ αυτή την άναζήτηση έγκειται όχι μόνο στόν χαρακτήρα νοησιαρχικού παιγνίου που συχνά προσλαμβάνει, αλλά και στη ρητορική άναδιασκευή ή έπιδεικτική λεπτομερειακής ένημερότητας έπαναδιαπραγμάτευση τών πολύπτυχων άδιεξόδων της νεωτερικής γνωσιοθεωρίας. Με άποτέλεσμα μια σύγχυση, αútάρεσκη στη νοηματική της έκδίπλωση, που

διεκδικεί τόν τίτλο της «φιλοσοφικής κοινωνιολογίας», ενώ υποβαθμίζει στό έπακρο και καταδικάζει σέ θλιβερή καθυστέρηση τόν φιλοσοφικό λόγο.

Διατυπώθηκε ως αίτημα ή διασάφηση μιας «διαδικαστικής όρθολογικότητας» που ένυπάρχει δεδομένη στην καθημερινή έπικοινωνιακή πρακτική. Τό γεγονός ότι ή έπικοινωνιακή αυτή πρακτική (das Kommunikative Handeln) παρακάμπτει τά θεωρητικά προβλήματα έγκυρότητας του όρθολογισμού, άκόμα και τες άπαιτήσεις κωδικοποίησης του «έργαλειακού» χαρακτήρα του, υποδηλώνει μια «διαδικαστική» άκριβώς όρθολογικότητα. Καί ή προσπάθεια είναι να αναλυθούν οι διαδικαστικές αυτές προϋποθέσεις όρθολογικότητας, να μεταγραφούν σέ συνταγματικούς καθορισμούς της έπικοινωνιακής πρακτικής: Καθορισμούς της «συναίνεσης», της «διυποκειμενικής κατανόησης», τελικά μιας λειτουργιστικής «ήθικης του διαλόγου».

'Η «συναίνεση» όρίζεται ως διέξοδος από την πόλωση σχετικισμού και όλιστικών άπαιτήσεων. "Έχει «διαδικαστικό» χαρακτήρα, γιατί ή γεφύρωση αυτής της πόλωσης άπαιτεί την παρέμβαση μιας διυποκειμενικής έκτίμησης τών χρηστικών σκοπιμοτήτων της έπικοινωνίας, και ή χρηστικότητα της έκτίμησης καθιστά την παρέμβαση όρθολογική. "Όσο για την «διυποκειμενική κατανόηση», έχει τά πραγματολογικά της έρείσματα στη φαινομενολογικά συναγόμενη (νοητικά και μόνο) πρακτική της «άβίαστης διυποκειμενικής διαδικασίας σύμπτωσης τών βουλήσεων». Αυτή ή σύμπτωση είναι επίσης διαδικαστική, γιατί κρίνεται διυποκειμενικά «κατά περίπτωσιν», εκφράζει ώστόσο μια κανονιστική διάσταση που την καθιστά όρθολογική και όχι τυχαία. Διαδικαστική, τέλος, είναι και ή «ήθική του διαλόγου», στό ποσοστό που ό διάλογος παρεμβαίνει λειτουργικά για τη γεφύρωση της άπόστασης άνάμεσα στό «γνωρίζειν» και στό «όφείλειν». 'Η διαλογική λειτουργία δέν προκύπτει από θεωρητικά κίνητρα, ούτε ύπακούει σέ προαποφασισμένη αξιολογία, αλλά έμπεριέχεται στη σκοπιμότητα της

ἐπικοινωνίας καί, κατὰ τοῦτο, συνιστᾷ μιὰν ὀρθολογική ἡθι-
κότητα.

Τὸ συντομογραφικὸ αὐτὸ δείγμα — σχηματικὸ ὅπωςδήποτε καὶ ὑπερβολικὰ περιορισμένο — τοῦ προβληματισμοῦ ποὺ κομίζει ἡ ἀνάλυση τῆς «ἐπικοινωνιακῆς πρακτικῆς», ἴσως ἀδικεῖ περιώνυ-
μους διανοητές, ὅπως ὁ Χάμπερμας (Jürgen Habermas) καὶ ὁ Ἄπελ (Karl-Otto Apel) ἢ καὶ ὁ Λυοτάρ (Jean-François Lyotard) ἢ ὁ Ντεριντᾶ (Jacques Derrida). Ἐπιχειρεῖ ὥστόσο τὸ δείγμα — μὲ δεδομένη τὴν ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν «ἀντικειμενικότητά» του — νὰ ἀποδώσει τὸν χαρακτήρα ἢ τὸ «κλίμα» τοῦ προβληματισμοῦ, χαρακτήρα ἢ «κλίμα» νοησιαρχικοῦ παιγνίου καὶ γλωσσοκεντρικῆς αὐτοκεντρικότητος, ἐμμονῆς στὴ διαστολὴ τῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ καθολικὸ γεγονός τοῦ λόγου: τὴν ὑπαρκτικὴ ἀναφορικότητα τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ πολυτιμότερη ἴσως προσφορὰ τῶν διανοητῶν τῆς «ἐπικοινωνίας» εἶναι ὅτι κατέδειξαν, μὲ τὴν ἴδια τὴ γραφὴ τους, τὸ ἀσύμπτωτο ἐπικοινωνίας καὶ γλώσσας στὴ νεωτερικότητα: Ἡ ἐκφραστικὴ τους ἐγκλωβίζεται σὲ μιὰν αὐτάρεσκη δυσκαταληψία «διαδικαστικῆς» ἐπιστημονικότητας, ποὺ ἀναιρεῖ κάθε δυναμικὴ τῆς ἐπικοινωνίας. Ἀποσυνδέεται ἡ γραφὴ ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἀναγκαιότητα, καθὼς καλεῖται νὰ ἐντοπίσει τὴν κοινωνικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας σὲ διαδικαστικούς μηχανισμούς μᾶλλον ἐνστικτώδους συλλογικῆς αὐτοσυντήρησης, ἄσχετους μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ τὸ ἄθλημα κοινωνίας τῆς ζωῆς μέσω τῆς γλώσσας.

Ἡ πρακτικὴ τοῦ βίου στὶς «προηγμένες» κοινωνίες τῆς νεωτερικότητας ἐπιβεβαιώνει, μὲ ποικιλότροπες ἐκφάνσεις τῆς κοινωνικῆς φαινομενολογίας, τὶς ἀποκλίνουσες τάσεις ἢ τὸ ἀσύμπτωτο ἐπικοινωνίας καὶ γλώσσας.

Θὰ ἀρκοῦσε νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς ἐνδεικτικὰ σὲ φαινόμενα ποὺ καθημερινῶς ἀναλύονται καὶ ἔχουν φτάσει νὰ θεωροῦνται κοινοὶ τόποι, ὅπως:

— Ἡ ὑποκατάσταση τῆς γλώσσας καὶ τοῦ νοηματικοῦ λόγου ἀπὸ

τὴν κυριαρχία τῆς ὀπτικῆς εἰκόνας. Ἡ εἰκόνα ὑποβάλλει μιὰν ἀτομοκεντρικὴ καταναλωτικὴ στάση πρόσληψης ἐντυπώσεων, ἐπιβάλλει ἐπιλεγμένα στερεότυπα ἐντυπώσεων καὶ προσχεδιασμένη ροὴ ἐντυπώσεων. Πειθαρχεῖ τὴ γλωσσικὴ σημαντικὴ στὴν ἀναπαραστατικὴ προτεραιότητα τῆς εἰκονολογικῆς «πληροφόρησης», στὴ χρηστικότητα τῆς «εἰδησης». Ἀποφορτίζει τὴ γλώσσα ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνιακὴ ἐκφραστικὴ τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας.

— Ἡ συρρίκνωση τοῦ κώδικα γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας, γιὰ μεγάλες μερίδες πληθυσμοῦ, σὲ ἐρμητικὰ ιδιώματα ἐπαγγελματικῆς ἐξειδίκευσης, ἢ σὲ ἐλάχιστες ἑκατοντάδες λέξεων μὲ λειτουργικότητα στοιχειωδῶν ἀπλῶς ἐπισημάνσεων.

— Ἡ κυριαρχία τοῦ διαφημιστικοῦ προτύπου χρήσης τῆς γλώσσας. Ἡ διαφημιστικὴ χρῆση ἀκυρώνει μεθοδικὰ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λογικὴ, δηλαδὴ τὴ νοηματικὴ συνέπεια καὶ τὴν κριτικὴ λειτουργία τῆς κατανόησης. Παγιδεύει τὰ σημαίνοντα σὲ παραπεμπτικούς συνειρμούς ἐπιθυμητῶν σημειομένων, ἀπωθημένων ὀρέξεων καὶ διεκδικήσεων.

— Ἡ μεταφορὰ τοῦ διαφημιστικοῦ προτύπου στὴ συγκρότηση γλωσσικῶν ιδιωμάτων ἰδεολογικῆς, θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς συνθηματολογίας. Τὰ ιδιώματα αὐτὰ δημιουργοῦν στεγανά μονότροπης ἐπικοινωνίας «κλειστοῦ κύκλου» ὁπαδῶν. Συγκροτοῦνται καὶ λειτουργοῦν μόνο γιὰ νὰ ἐπιβάλουν ἢ νὰ ἐδραιώσουν ἑτοιμὲς «πεποιθήσεις», νὰ ὑποτάξουν σὲ κωδικὲς ἐρμηνεῖες γεγονότα καὶ καταστάσεις. Καταλήγουν σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε «ξύλινη γλώσσα», ποὺ τυποποιεῖ τὴ σημαντικὴ καὶ ὁμοιομορφοποιεῖ τὴν κατανόηση.

— Ἡ χρῆση κωδικῶν μορφωμάτων γλωσσικῆς ἐκφρασης γιὰ τὴν ἄντληση ἀτομικῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας, πέρα ἀπὸ κάθε σκοπιμότητα ἐπικοινωνίας. Ὑιοθετεῖται ἓνα γλωσσικὸ ἰδίωμα προκειμένου νὰ δηλωθεῖ ἡ ἰδεολογικὴ στράτευση τοῦ ἀτόμου, ἡ παραταξιακὴ του ἔνταξη καὶ ἐπομένως μιὰ κάποια ἀτομικὴ του ἰδιαιτερότητα. Ὁ γλωσσικὸς ἐγκλωβισμὸς στὸ κωδικὸ ἰδίωμα ἐπιλέγεται ἀπὸ ἀνάγκη προβολῆς μιᾶς ὑποκειμενικῆς ἐτερότητας, ἀλλὰ ἀπο-

κλείει την επικοινωνία με όποιον δεν συμμερίζεται τα ίδια γλωσσικά στερεότυπα.

Στις παραδειγματικές αυτές περιπτώσεις και σε πολλές ανάλογες της καθημερινής εμπειρίας θα μπορούσε συστηματικά να μελετηθεί το φαινόμενο διαστολής της γλώσσας από τη δυνατότητα και την πρόθεση της επικοινωνίας. Το φαινόμενο δεν συνιστά πρωτοτυπία και αποκλειστικότητα της νεωτερικής εποχής, όμως οι διαστάσεις που παίρνει στη νεωτερικότητα το καθιστούν είδοποιό γνώρισμά της.

Λέμε ότι η γλώσσα είναι όργανο και μέσο επικοινωνίας. 'Αλλά αυτό το όργανο και μέσο το οικειώνεται και το διαχειρίζεται το άτομο ως υποκειμενική δυνατότητα. 'Η χρήση της δυνατότητας για την πραγματοποίηση της επικοινωνίας προϋποθέτει την παρεμβολή της υποκειμενικής πρόθεσης για επικοινωνία. Διαφορετικά η γλώσσα υπηρετεί την αυτόνομη και άσχετη ατομική έκφραση, απαίτηση, επίδειξη ή επιθετικότητα. Γι' αυτό και το γεγονός της επικοινωνίας είναι πάντοτε άθλημα ατομικής αυθυπέρβασης.

Για να επικοινωνήσει το άτομο πρέπει να θέλει να κατανοήσει αυτό που λέει ο άλλος, να διαγνώσει το «νόημα» των λεγομένων του μέσα από τις λέξεις και πέρα από τις λέξεις. Να αναχθεί από τα σημαίνοντα στην εμπειρία των σημαινομένων που θέλει να εκφράσει ο άλλος. Να συντονιστεί με την εμπειρία του άλλου, δηλαδή να την κατανοήσει σε διαστολή προς τις δικές του εμπειρίες, επομένως να παραιτηθεί καταρχήν από την εγκύστωση στις βεβαιότητες που του προσπορίζουν οι δικές του ατομικές εμπειρίες. Κατά τοῦτο η γλωσσική επικοινωνία λέμε ότι είναι άθλημα ατομικής αυθυπέρβασης.

"Ομως ο πολιτισμός της νεωτερικότητας είναι ένας καθολικός τρόπος βίου θεωρητικά και έμπρακτα ατομοκεντρικός. Γι' αυτό και η γλώσσα στη νεωτερικότητα εμφανίζει τη μέγιστη, ιστορικά,

απόκλιση από την επικοινωνία. Είναι η κατεξοχήν εποχή των παράλληλων μονολόγων, των ασύμβατων γλωσσών. Και ταυτόχρονα η κατεξοχήν εποχή απαιτήσεων «αντικειμενικότητας», απαιτήσεων «κοινής λογικής», αφού η κατοχύρωση του ατόμου προϋποθέτει τη χρηστική συνεννόηση.

Με την ελευθεριότητα της ποιητικής εικόνας, θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς τους νεωτερικούς χρόνους σαν την πληρέστερη και έναργέστερη ιστορική πραγμάτωση του άρχετυπικού μύθου της Βαβέλ: "Ισως καμιά άλλη εποχή δεν επένδυσε τόση βεβαιότητα στις επικοινωνιακές δυνατότητες της γλωσσικής λογικής, στην «κοινή λογική» της γλώσσας ή στη γλώσσα της «κοινής λογικής». Και καμιά άλλη εποχή δεν γνώρισε τέτοια τραγική ασυμβατότητα επικοινωνίας και λογικής.

'Ιδεολογικές εκδοχές και έρμηνείες της πραγματικότητας, επιστημονικές «σχολές» και έρευνητικές μέθοδοι, τεχνικές ανάλυσης και συστήματα αξιών, συσπειρώσεις συμφερόντων και όμαδοποιήσεις προτιμήσεων, δημιουργούν παράλληλους και ασύμπτωτους γλωσσικούς κώδικες, με βάση την αυτόνομη προτεραιότητα και αρχή των «ατομικών δικαιωμάτων», των δικαιωμάτων «αυτοδιάθεσης», της «ελευθερίας των επιλογών». Κάθε γλωσσικός κώδικας εκφράζει μια «τετράγωνη» λογική, που αναιρεί τον επικοινωνιακό λόγο. 'Η λογική θωράκιση άντλείται από τις αυτόνομες αρχές της νεωτερικότητας, ασύμβατες με την επικοινωνιακή πρόθεση, γι' αυτό και πολυμερίζεται η λογική σε τόσες θωρακίσεις όσες και οι απαιτήσεις έπιβολής, επικράτησης, κυριαρχίας.

"Ετσι ο λόγος αποδείχεται ανίκανος να επηρεάσει τη ζωή, ή αλογία συνυφίνεται με τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές διεργασίες, διαμορφώνει κοινωνίες ακοινωνήτων ατόμων. Θεσμοποιημένοι «διάλογοι», «συναινετικές διαδικασίες», καταλήγουν απλώς στην καταξίωση του «πλουραλισμού», δηλαδή στην επικύρωση της ανάιρεσης του επικοινωνιακού λόγου. 'Ο «πλουραλισμός» στη νεωτερικότητα υποκαθιστά τον επικοινωνιακό λόγο,

δίχως να είναι μιὰ «κοινή λογική», ἀλλὰ μιὰ λογική συνύπαρξης ποικιλίας ὑποκειμενισμῶν πού διεκδικοῦν τὴν ἀπόλυτη «ἀντικειμενικότητα».

Πίσω ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακὰ ἐπιτεύγματα εὐζωίας τῶν ἀτόμων στὴ νεωτερικότητα, μορφάζει ἡ ἀπουσία κοινωνίας τῆς ζωῆς, ἡ ἀπανθρωπία τῆς γλωσσικῆς ἀκοινωνησίας, τὸ τραγικὸ ἀσύμπτωτο ἐπικοινωνίας καὶ γλώσσας.

δ. Ἡ χρεοκοπία τῶν ιδεολογιῶν

Ἡ μεταποίηση τῆς ζωῆς σὲ ιδεολογία (ἡ ὑποκατάσταση τῆς ἐμπειρικῆς ἀμεσότητας ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ πεποίθηση καὶ τὴν ὀργανωμένη ἐπιθυμία) εἶναι τὸ βασικότερο μᾶλλον γνῶρισμα τῆς νεωτερικότητας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρεοκοπία τῶν ιδεολογιῶν (ἡ ὑπονόμευση τῶν πεποιθήσεων καὶ ἡ ἀνελπιστία τῶν ἐπιθυμιῶν), στὸ ποσοστὸ πού ἔχει πραγματικὰ ἐρείσματα στὸν χῶρο τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, εἶναι τὸ πιὸ ἐμφατικὸ σημάδι τέλους τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς.

Μιλᾶμε γιὰ χρεοκοπία τῶν ιδεολογιῶν μὲ ἀναφορά, κυρίως, στὴν κατάρρευση κοινωνικοπολιτικῶν καθεστώτων συγκεκριμένης ιδεολογικῆς ταυτότητας. Αὐτὴ ἡ κατάρρευση ὑπονομεύει καίρια τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας. Ἀλλὰ, σίγουρα, δὲν τὴν ἀναιρεῖ. Ἡ ἀναίρεση ἢ τὸ τέλος τῶν ιδεολογιῶν θὰ ἔχει πιά σημάνει καὶ τὴν εἴσοδο στὴ μετα-νεωτερικὴ ἐποχή.

Κατάρρευση τῶν φασιστικῶν καθεστώτων, κατάρρευση τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, κατάρρευση καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἀπομυθοποίηση τοῦ κατ' εὐφημισμὸν «κύπαρχτοῦ σοσιαλισμοῦ». Προηγήθηκε ὥστόσο ἡ κατάρρευση τοῦ ὑποδειγματικοῦ προτύπου κάθε μετα-

γενέστερου ιδεολογικο-κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος: ἡ καίρια ἀποδυνάμωση καὶ κρίση τῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν στίς δυτικὲς κοινωνίες, τὸ φαινόμενο τοῦ εὐρύτατου «θρησκευτικοῦ ἀποχρωματισμοῦ» τῶν μαζῶν.

Μήτρα γένεσης τοῦ νεωτερικοῦ τύπου τῆς ιδεολογίας ἦταν ἡ «θρησκευτοποίηση» τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος στὴ μεσαιωνικὴ Δύση: ἡ μεταποίηση τῆς πίστεως σὲ ἀτομικὴ πεποίθηση, ἡ ὑποκατάσταση τοῦ ἀθλήματος τῆς κοινωνίας τῶν σχέσεων ἀπὸ τὴν ἐξασφαλιστικὴ ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου σὲ κωδικὲς προδιαγραφὲς συμπεριφορᾶς. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν περίπτωσή τοῦ βατικάνειου ὑποδείγματος τῆς θεσμοποιημένης ιδεολογικῆς θρησκευτικότητας, ἀλλὰ καὶ τῶν «μεταρρυθμιστικῶν» παραλλαγῶν της, μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴ διαμόρφωση τῶν τυπικῶν γνωρισμάτων κάθε μεταγενέστερου ιδεολογικοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ καθεστώτος, ὅπως καὶ τὴν ἐγγενὴ σὲ αὐτὰ τὰ καθεστῶτα δυναμικὴ τῆς κατάρρευσης.

Πρῶτο τυπικὸ γνῶρισμα, ἡ ἐπιδίωξη νὰ καταστεῖ ἡ ιδεολογία κοινωνικὴ πραγματικότητα, νὰ μεταφραστεῖ σὲ συγκεκριμένες θεσμικὲς προδιαγραφὲς λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη καθιστᾷ ἀπαραίτητη τὴ δογματικὴ κωδικοποίηση τῆς ιδεολογίας καὶ τὴ διαμόρφωση μιᾶς γραφειοκρατικῆς διαχείρισης τοῦ σχεδιασμοῦ ἐπιβολῆς της. Ὁ δογματισμὸς γίνεται εὐρύτερα ἀποδεκτός, ὅσο ἡ συλλογικὴ ἐπιθυμία ἀντλεῖ ἀπὸ αὐτὸν ψευδαισθήσεις βεβαιότητας. Καὶ ὁ γραφειοκρατικὸς αὐταρχισμὸς ἀποδίδει σὲ ἀποτελεσματικότητα, ὅσο οἱ «πεποιθήσεις» συντηροῦν τίς φαντασιώσεις πραγμάτωσης τῆς ἐπιθυμίας.

Δεύτερο τυπικὸ γνῶρισμα, τὸ «ἱεραποστολικὸ πνεῦμα» στρατευσης στὴν ιδεολογία. Ἡ πιστότητα στὸ δογματικὸ ιδεολόγημα τεκμαίρεται ἀπὸ τὸν «ἱεραποστολικὸ ζῆλο» τοῦ ὁπαδοῦ, καὶ τὸ ἀδιαμφισβήτητο τοῦ ζήλου προϋποθέτει τὴν ὁλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ στὴ θεσμικὴ ἐκπροσώπηση τῆς ιδεολογίας. Ἡ ἀνάγκη

δικαίωσης της ύποταξης επιβάλλει την αναγνώριση του «αλάθτους» της θεσμικής ήγασίας. Ἡ ιδεολογική πιστότητα καταρρέει, όταν οἱ ατομικές ανάγκες υπερισχύουν της μέθης πού συντηρεῖ τὸν ἀσκητισμὸ της στράτευσης, ἢ όταν γίνει προκλητικὰ ἐκδηλῇ ἡ κάλυψη ατομοκεντρικῶν ἀναγκῶν τῶν ὀλίγων χάρις στὴ στράτευση τῶν πολλῶν.

Τρίτο τυπικὸ γνῶρισμα, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν κοινοτήτων στὴν κοινωνία τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ συγκεντρωτισμοῦ, τὴ μαζική κοινωνία (— στὴν περίπτωση τοῦ θρησκευτικοῦ προτύπου, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν καθολικότητα τῆς κάθε τοπικῆς ἐκκλησίας στὴν καθολικότητα ὡς γεωγραφικὴ παγκοσμιότητα). Αὐτὴ ἡ μετάβαση προϋποθέτει ἐλεγχόμενες δομές ιδεολογικῆς ὁμοιογένειας καὶ «πρακτικῆς» ὁμοιομορφίας. Οἱ δομές τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ συγκεντρωτισμοῦ λειτουργοῦν, ὅσο καλύπτουν τὶς ατομικὲς ἀνάγκες ἢ ψευδαισθήσεις ἐξασφάλισης πού ἐπαγγέλλεται ἡ ιδεολογία.

Τέταρτο τυπικὸ γνῶρισμα, ἡ νοησιαρχικὴ καταγωγὴ τῶν «ἀρχῶν» τῆς ιδεολογίας (ἡ ἀποδεικτικὴ ἢ «ἐπιστημονικὴ» τους θεμελίωση) καὶ ἡ προοδευτικὴ μεταλλαγὴ τους σὲ μυστικιστικὰ ἀξιώματα μετα-ορθολογικὰ καὶ ὑπερ-ιστορικά, ὑποχρεωτικῆς ὁπωσδήποτε ἰσχύος. Ἡ νοησιαρχικὴ τεκμηρίωση καὶ ἡ μυστικιστικὴ ὑποβολὴ καταρρέουν, ὅταν οἱ συγκυρίες ἀφυπνίσουν τὴν ἀπαίτηση τῆς ἐμπειρικῆς ἐπαλήθευσης.

Πέμπτο, τέλος, τυπικὸ γνῶρισμα, ἡ διολίσθηση ἀπὸ τὴ ριζοσπαστικὴ μεταρρυθμιστικὴ ἀπαίτηση ἢ τὸν προοδευτικὸ ἐκσυγχρονισμό πού ἐπαγγέλλεται στὴ γένεσή της κάθε ιδεολογία, διολίσθηση στὴ θεωρητικὴ ἀκαμψία καὶ στὴν ἀνικανότητα αὐτοανάλυσης καὶ αὐτοκριτικῆς. Συνήθως εἶναι ἡ «ἱεραποστολικὴ» σκοπιμότητα πού φιμώνει κάθε αὐτοκριτικὸ ἔλεγχο καὶ ὁδηγεῖ βαθμιαῖα στὴν ψυχολογικὴ ταύτιση τῆς θέλησης τῶν ὁπαδῶν μὲ τὴ θέληση τῆς ἡγασίας. Ἔτσι, τὰ ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα πού κυριαρχοῦν σὲ κάθε ιδεολογία προδίδουν ἕναν ὀρθολογισμό πού δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τίς ἴδιες του τίς διαδικασίες. Ἡ σχιζοεῖδεια νοησιαρχι-

κῆς-μεταρρυθμιστικῆς καταγωγῆς καὶ ἀνορθολογῆς-σκληρυμένης παγίωσης εἶναι ἀπὸ τοὺς βασικοὺς συντελεστὲς ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων πού λειτουργοῦν ἀποδιαρθρωτικά καὶ ὁδηγοῦν σὲ ὁρατὲς καταρρεῦσεις τὰ ιδεολογικὰ συστήματα.

Ἡ ἀναφορὰ τῶν παραπάνω συμπτωμάτων εἶναι σαφῶς ἀποσπασματικὴ καὶ ἐνδεικτικὴ, δὲν ἐξαντλεῖ τὴν ἐνυπάρχουσα στὴ συγκρότηση τῶν ιδεολογιῶν λογικὴ τῆς χρεοκοπίας: λογικὴ ἐπιλεκτικῶν πεποιθήσεων καὶ οὐτοπικῶν προδιαγραφῶν ἐπιθυμίας. Ἐπισημαίνουν ὥστόσο καὶ τὰ ἐπιγραμματικὰ αὐτὰ συμπτώματα τὸν κεντρικὸ μᾶλλον ἄξονα λειτουργίας τῶν ιδεολογιῶν στὴ νεωτερικότητα: Τὴν ὑποκατάσταση τοῦ ὄντολογικοῦ νοήματος ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ ἀτομικὴ «πεποίθηση» καὶ τὴν ψυχολογικὴ ἐγκύσταση στὴν ἐπιθυμητὴ «ἀποτελεσματικότητα» — ὑποκατάσταση, ἀπὸ τὶς ιδεολογικὲς συσπειρώσεις, τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν κοινωνίας καὶ τῆς συνακόλουθης κοινωνικῆς δυναμικῆς πού μόνο ἡ ὄντολογικὴ νοηματοδότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ μπορεῖ νὰ προκαλέσει.

Εἰδικὰ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐπιθυμητῆς «ἀποτελεσματικότητας» εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ διασταλεῖ καὶ ἀποδεσμευθεῖ ἀπὸ τὶς ιδεολογικὲς πεποιθήσεις καὶ προδιαγραφές. Ἴσως ὁ καταλύτης γιὰ τὴν κατάρρευση τῶν ιδεολογικῶν συστημάτων νὰ εἶναι, κυρίως, αὐτὴ ἡ συνεχῶς διευρυνόμενη ἔμπρακτὴ ἀποδέσμευση τῶν ἐπιδιώξεων ἀποτελεσματικότητας ἀπὸ μεθοδικὰ ὁράματα καὶ θεωρητικὲς ἐπαγγελίες: Στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ἡ διαχειριστικὴ τεχνικὴ λειτουργίας τῆς οἰκονομίας ἀποδείχθηκε ἀσύγκριτα ἀποδοτικότερη σὲ ρυθμοὺς «ἀνάπτυξης» ἀπὸ κάθε ιδεολογικὴ οἰκονομικὴ λογικὴ. Καὶ σὲ ἐπίπεδο ατομικοῦ βίου, ἡ ἱκανότητα ἀξιοποίησης «εὐκαιριῶν» ἀποδείχθηκε ἐπίσης σαρωτικὰ ὑπέρτερη ἀπὸ κάθε πιστότητα σὲ ιδεολογικὲς προδιαγραφές συμπεριφορᾶς.

Μὲ ἄλλα λόγια: οἱ ιδεολογίες καταρρέουν μπροστὰ στὴν ἀκαταμάχητὴ δυναμικὴ τῆς ἀμεσότητας τῶν προσβάσεων στὴν καταναλωτικὴ εὐζωία. Ἔτσι τὸ ὄντολογικὸ κενὸ προβάλλει ἀπροκάλυ-

πτο — οί προσπάθειες νά ψιμυθιωθεῖ τὸ κενὸ μὲ ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις καὶ ὀργανωτικὴ θεσμοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν ἀποδυναμώνονται ραγδαῖα. Ἐνδιαφέρουν μόνο κάποιες κοινωνικὲς μειονότητες παθολογικὰ ἐγκυστωμένες στὴν ψυχολογικὴ προτεραιότητα.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ πρόταση γιὰ τὴ χρεοκοπία τῶν ἰδεολογιῶν στὴ νεωτερικότητα εἶναι σαφής: Μήτηρ γιὰ τὴ γένεση τῶν ἰδεολογιῶν εἶναι ἡ ὑποκατάσταση τῆς ὄντολογικῆς νοηματοδότησης τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν προτίμηση ὀρθολογικῶν συσχετισμῶν χρηστικότητας. Οἱ ἰδεολογίες φιλοδόξησαν νὰ ὑποδείξουν τὴ χρησιμότητα — κάποτε καὶ νὰ τὴν τεκμηριώσουν «ἐπιστημονικά». Ἀλλὰ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἄμεσου (δίχως μεσολαβήσεις) χρηστικοῦ ἀποτελέσματος ἀνέπτυξε τὴ δική της αὐτόνομη δυναμικὴ, ποὺ ὑπερκεράζει καὶ ἀχρηστεύει τὸν ρόλο τῆς ἰδεολογίας. Ἡ νεωτερικότητα γέννησε τόσο τὶς ἰδεολογίες ὅσο καὶ τὴν αὐτόνομη δυναμικὴ τῆς χρησιμοθηρικῆς ἐπιδίωξης, γι' αὐτὸ καὶ στὰ πλαίσια τῆς νεωτερικότητας οἱ ἰδεολογίες μεσουράνησαν καὶ ταυτόχρονα καταρρέουν.

Ἔτσι, τὸ ἐνδεχόμενο τέλος τοῦ νεωτερικοῦ «παραδείγματος» δὲν μπορεῖ νὰ ὀριοθετεῖται μόνο ἀπὸ τὴ χρεοκοπία τῶν ἰδεολογιῶν. Θὰ ὀριοθετηθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς πίστεως στὴν αὐτονομημένη χρηστικὴ ὠφελιμότητα. Τότε ἄλλες ἐπιδιώξεις καὶ προτεραιότητες, κυρίως ποιότητας ζωῆς (καὶ ἐπομένως ὄχι ἀτομοκεντρικὰ ὠφελιμιστικῆς νοηματοδότησης τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων), θὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐνδείξεις εἰσόδου στὴ μετα-νεωτερικὴ ἐποχὴ.

ε. Ἡ ἀναπτυξιακὴ ἀπειλὴ

Ἡ λέξη «ἀνάπτυξη» μᾶλλον συγκεφαλαιώνει τοὺς στόχους καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀνθρώπου τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. Συνώνυμη στίς συνειδήσεις μὲ τὴν εὐζωία, τὴν καταναλωτικὴ εὐχέρεια, τὸν ἄκοπο βίο, τὴν προηγμένη περίθαλψη, τὴν εὐκολὴ ψυχαγωγία, τὴν ταχεία ἐξυπηρέτηση τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν, ἡ «ἀνάπτυξη» ὀρίζει καὶ ἐξαντλεῖ τὶς κοινωνικὲς ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνθρωπολογικὸ ἰδεότυπο τῆς νεωτερικότητας.

Εἰδικότερος ὀρισμὸς τῆς «ἀνάπτυξης»: ἡ μέγιστη δυνατὴ ἀξιοποίηση καὶ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν πόρων — μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς συνεχῶς ἐξελισσόμενης τεχνικῆς καὶ τοῦ συνακόλουθου προγραμματικοῦ σχεδιασμοῦ — γιὰ τὴν παραγωγὴ ὠφέλιμου γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀποτελέσματος. Ἐκμετάλλευση πρωτογενοῦς ὕλικου καὶ ἐνέργειας, ἀλλὰ καὶ διαδικασία μεταποιητικῆ τῶν πρώτων ὑλῶν.

Μὲ τοὺς ὅρους τοῦ οἰκονομικοῦ ἰδιώματος, «ἀνάπτυξη» εἶναι ἡ διαρκὴς αὐξηση τοῦ συνολικοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος ἢ αὐξηση τοῦ κατὰ κεφαλὴν προϊόντος. Αὐτὴ ἡ αὐξηση ἀπαιτεῖ τὴ μεθοδικὴ καὶ προγραμματικὴ προσαρμογὴ τοῦ συνόλου τῶν παραγωγικῶν, καταναλωτικῶν καὶ ἀνταλλακτικῶν σχέσεων σὲ δομὲς καὶ ρυθμοὺς ἐπιταχυμένης καὶ πολλαπλασιαστικῆς ἀποδοτικότητας.

Εἶναι φανερό ἀπὸ τοὺς παραπάνω ὀρισμοὺς ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς «ἀναπτυξιακῆς» λογικῆς καὶ ἡ μεθοδικὴ πραγμάτωσή της συνεπάγεται μιὰ ριζικὴ κοινωνικὴ ἀναδιάρθρωση: Ἀλλαγὲς στὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία ὄχι μόνο τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου, τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, τῆς νοο-τροπίας καὶ τοῦ ἥθους, τῶν ἀξιολογικῶν ἱεραρχήσεων. Χαρακτηριστικὰ συμπτώματα τέτοιων ἀλλαγῶν εἶναι: Ἡ μετατόπιση τῶν παραγωγικῶν προτεραιοτήτων ἀπὸ τὴ γεωργία στὴ βιομηχανία. Ἡ συνακόλουθη μετατόπιση πληθυσμῶν στίς περιοχὲς βιομη-

χανικῆς παραγωγῆς ἢ παροχῆς ὑπηρεσιῶν γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἐπομένως ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου καὶ ἡ γιγαντιαία μεγέθυνση τῶν πόλεων. Ἡ σύνδεση τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν τεχνολογικὴ ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ αὐτονόμηση τῶν ὄρων καὶ μεγεθῶν τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους λειτουργικότητα καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς πολιτικῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς ἀναπτυξιακῆς πρακτικῆς.

Τὰ συμπτώματα ποὺ συνοδεύουν τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ εἶναι ἀντικείμενα καθημερινῶν ἀναλύσεων, κοινοὶ τόποι τῆς νεωτερικότητας. Συμπτώματα ποὺ ἐκτιμῶνται ὡς ἀπολύτως θετικὰ καὶ συμπτώματα ποὺ καταγγέλλονται ὡς ἐκφάνσεις παλινδρόμησης σὲ ἓναν ἰδιότυπο κοινωνικὸ καὶ ἀνθρωπολογικὸ νεοβαρβαρισμό. Ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν ἀξιολογικῶν τοὺς ἀποτιμήσεων θὰ μποροῦσε νὰ συνεχίζεται ἄνετα, κυρίως στὰ πλαίσια τῆς ρητορικῆς αὐτάρεσκης «φιλοσοφικῆς κοινωνιολογίας», ἂν κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ συμπτώματα δὲν συνιστοῦσαν πραγματικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὴν πολιτιστικὴ συνέχεια ἢ καὶ τὴ βιολογικὴ ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἡ ἀπειλητικὴ ἀκριβῶς δυναμικὴ αὐτῶν τῶν συμπτωμάτων συνιστᾷ καὶ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τοὺς ὡς ὀρίων τέλους τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς: Τέλους, μὲ τὴ σημασίαν τῆς κατάρρευσης ἑνὸς πολιτιστικοῦ «παραδείγματος», ἢ μὲ τὴ σημασίαν τῆς ἔγκαιρης καὶ δημιουργικῆς ἐγκατάλειψής του.

Ἐνδεικτικὰ πάλι καὶ ἐπιλεκτικὰ: Πρῶτο σύμπτωμα, μὲ καθολικὰ ἀναγνωρισμένη τὴν ἀπειλητικὴν τοῦ δυναμικῆς, ἢ ἐνυπάρχουσα στὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ ἀναπόδραστη φορὰ ἐξάντλησης τῶν ἐνεργειακῶν πηγῶν καὶ τῶν φυσικῶν πόρων, καταστροφῆς τῆς «βιόσφαιρας» καὶ ἐπομένως τῶν προϋποθέσεων ἐπιβίωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους πάνω στὴ γῆ. Τὸ φαινόμενο τοῦ θερμοκηπίου, ἢ καταστροφὴ τοῦ ὄζοντος στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἀτμόσφαιρας, ἢ ραγδαία ἐλάττωση τῶν δασῶν καὶ τοῦ θαλάσσιου πλαγκτοῦ, ἢ

ἐξάντληση τῶν ὑδάτινων πόρων, ἢ ρύπανση θαλασσῶν καὶ λιμνῶν, ἢ αὔξηση τῶν ἀτμοσφαιρικῶν ρύπων στὶς μεγαλουπόλεις, ἢ ἐκλυόμενῃ κατὰ καιροὺς ραδιενέργεια, ἢ ἀλλοίωση τῶν γεωργικῶν προϊόντων ἀπὸ τὰ χημικὰ λιπάσματα, εἶναι μερικὲς μόνο πτυχὲς τῶν «οἰκολογικῶν», ὅπως λέμε σήμερα, συνεπειῶν τῆς ἀνάπτυξης.

Ἀλλὰ ἡ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης εἶναι ἓνας ἐμπράγματος τρόπος βίου, εἴτε ὡς αὐτονόμητῃ ὀργάνωση τῆς καθημερινότητος, στὶς περιπτώσεις τῶν ἤδη ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν, εἴτε ὡς αἵτημα καὶ δυναμικὴ ἀξίωση, στὶς περιπτώσεις τῶν (ὑπὸ ἀνάπτυξιν) ἢ ὑπανάπτυκτων χωρῶν. Ἡ σωτηρία τῆς φύσης καὶ ἡ ἐξασφάλιση συνθηκῶν ἐπιβίωσης τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους θὰ ἀπαιτοῦσε μιὰ ἀνατροπὴ στὴν ὀργάνωση τῆς καθημερινότητος πολλῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ριζικὲς ἀλλαγές στὸν τρόπο τοῦ βίου. Καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἑκατομμύρια τῶν φτωχῶν καὶ συχνὰ ἐξαθλιωμένων πληθυσμῶν θὰ ἀπαιτοῦσε ἐγκατάλειψη τῶν ἐλπίδων γιὰ βελτίωση τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου, γιὰ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴν πνιγερὴ στέρηση καὶ κακοπάθεια. Καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν κίνητρα ἢ πειστικὲς ἐναλλακτικὲς προτάσεις γιὰ μιὰ τόσο ἐπαναστατικὴ ἐκούσια ρῆξη μὲ τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ. Ἡ αἰτούμενη ρῆξη θὰ προϋπέθετε καθολικὴ ἀλλαγὴ νοο-τροπίας, συμπεριφορᾶς καὶ πρακτικῆς τοῦ βίου, ἓνα ἐπώδυνο ἀσκητικὸ ἄθλημα ἀτομικῆς αὐθυπέμβασης, δηλαδὴ τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴν ἱεράρχηση τῶν ἀναγκῶν, τὴ διαφορετικὴ νοηματοδότηση τοῦ βίου. Μὲ ἄλλα λόγια: Ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν ἀναπτυξιακὴ λογικὴ θὰ σήμαινε τὸ ἱστορικὸ τέλος τῆς νεωτερικότητας καὶ τὴν εἴσοδο σὲ ἄλλο πολιτισμικὸ «παράδειγμα». Ἐνα τέτοιο ἐνδεχόμενο μοιάζει ἀκόμα πολὺ μακρινὸ καὶ ἀπίθανο, ἐνῶ, ἀντίθετα, οἱ καταστροφικὲς γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον συνέπειες τῆς ἀνάπτυξης συνιστοῦν ἀπειλὲς προβλεπτέες σὲ ἀσφυκτικὰ χρονολογικὰ περιθώρια.

Τὸ δεύτερο ἐνδεικτικὸ σύμπτωμα τῆς «ἀνάπτυξης» ποὺ ἐμφανίζει ἀπειλητικὴ δυναμικὴ, εἶναι ἓνας λανθάνων ὁλοκληρωτισμὸς μᾶλλον ἐγγενὴς στὴν προγραμματικὴ μεθοδικότητα τῆς ἀναπτυξιακῆς διαδικασίας.

Ὁ ὁλοκληρωτισμὸς ἐπιστρατεύθηκε καὶ ἀπροσχημάτιστα γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς «ἀνάπτυξης» — τουλάχιστον στὴν περίπτωσιν τοῦ σταλινικοῦ καὶ τοῦ μαοϊκοῦ ὑποδείγματος. Ἐρμηνεύθηκε σὰν ἀναγκαία φάση χαλιναγώγησης καὶ πειθάρχησης τῶν μαζῶν στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς ταχύρρυθμης μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία.

Ἀλλὰ ὁ ἀπροσχημάτιστος αὐτὸς ὁλοκληρωτισμὸς, ἂν καὶ πληρώθηκε μὲ πελώριο τίμημα θυμάτων καὶ ἐφιαλτικῆς ἀπανθρωπίας, εἶχε μᾶλλον περιορισμένη ἀπειλητικὴ δυναμικὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ συνιστοῦσε δηλωμένη καὶ ἀπροκάλυπτη τακτικὴ — ἰδεολογικὰ μόνο καὶ ἀφελῶς ἐξωραϊσμένη μὲ τὴν ἐπίκλησιν τῆς «ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας». Ἀντίθετα, ὁ λανθάνων ὁλοκληρωτισμὸς τῶν συνεπειῶν τῆς προγραμματικῆς ἀνάπτυξης ἐμφανίζει μιὰν ἀπεριόριστη ἀπειλητικὴ δυναμικὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι λανθάνων ἢ ἡδονιστικὰ ἐξωραϊσμένος καὶ ἐπειδὴ ἡ λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης δὲν συμβιβάζεται μὲ περιοριστικὰ ἀνασχέσεις.

Ἄν «ὁλοκληρωτισμὸν» ὀνομάζουμε τὴν ἐπιβολὴν αὐτονομημένων διαδικασιῶν πειθάρχησης καὶ ἐλέγχου τόσο τοῦ κοινωνικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, τότε ὁ ὅρος ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς καὶ στὶς προγραμματικὰς ἀπαιτήσεις τῆς «ἀνάπτυξης». Ἀλλὰ, ὅπως ἀναφέρθηκε, οἱ αὐτονομημένες ἀπὸ τὴν συλλογικὴν καὶ ἀτομικὴν ἐπιλογὴν ἀναπτυξιακὰς διαδικασίες λειτουργοῦν ὡς ἀναγκαῖες συντεταγμένες εὐδαιμονιστικῶν ἐπιδιώξεων, γι' αὐτὸ καὶ λανθάνει — δὲν εἶναι ἀπροκάλυπτος — ὁ ὁλοκληρωτικὸς χαρακτήρας τους. Θὰ μπορούσε νὰ ἀναλύσει κανεὶς πολλὰς τέτοιες ἐκφάνσεις ὁλοκληρωτικῆς καταδυνάστευσης μὲ ἀναπτυξιακὰς προδιαγραφὰς εὐδαιμονιστικοῦ χαρακτήρα: Ἡ συστηματικὴ προπαγάνδα καὶ μεθοδικὴ πλύση ἐγκεφάλου τῶν μαζῶν ποὺ ἀπαντᾷ

ταὶ σὲ ὅλα τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, ὑποκαθίσταται στὶς «ἀνεπτυγμένες» κοινωνίες μὲ τὴν ἐξίσου ὁλοκληρωτικὴν σὲ μεθοδικότητα λειτουργία τῆς διαφήμισης. Ἡ διαφήμιση ὑποβάλλει ὡς αὐτοσκοπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς αὐξητικῆς κατανάλωσης, ὅπως κάθε ὁλοκληρωτικὴ προπαγάνδα ὑποβάλλει ὡς αὐτοσκοπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐμπρακτοῦς συμμόρφωσης μὲ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογικὴ δεοντολογία. Γιὰ νὰ ὑπηρετηθεῖ ἡ αὐξητικὴ καταναλωτικὴ ἀπαίτηση, τὸ ἄτομο ὑποτάσσεται αὐτονόητα στὴν ἀνάγκη νὰ αὐξήσει τὴν παραγωγικὴν του προσπάθειαν ἀναλαμβάνοντας ὑπερωριακὰς ἢ καὶ πρόσθετες ἐργασιακὰς ἀπασχολήσεις. Ὁ ρυθμὸς τῆς καθημερινότητος καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς συμμορφώνονται μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ὁμότροπην παραγωγικῆς προτεραιότητος. Παράλληλα, ὁ φόρτος τῆς ἐργασιακῆς ἀπασχόλησης δημιουργεῖ τὴν ἀνάγκην καταφυγῆς σὲ εὐκολὴ καὶ ἔτοιμη ὀργανωμένη ψυχαγωγία: στὴν παθητικὴν συμμετοχὴν σὲ προκαθορισμένα εἶδη διασκέδασης ἢ ὁμαδικῶν διακοπῶν, κυρίως ὅμως στὴν καθημερινὴν αὐτοεγκατάλειψιν σὲ τηλεοπτικὰ προγράμματα. Ἡ τηλεοπτικὴ ψυχαγωγία μεταβιβάζει μεθοδικὰ καὶ ἀνεπαίσθητα — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔνθετα διαφημιστικὰ μηνύματα καταναλωτικῆς χειραγώγησης — καὶ ἔτοιμες ἀντιλήψεις, ιδέες, πεποιθήσεις, σκόπιμες ἱεραρχήσεις ἀναγκῶν, προτεραιοτήτων, ἐνδιαφερόντων καὶ ἀξιῶν.

Ἡ καταναλωτικὴ νοοτροπία ὑποβάλλει καὶ προτεραιότητες πολιτικῶν ἐπιλογῶν: Τὰ πολιτικὰ προγράμματα κομμάτων καὶ παρατάξεων ἀξιολογοῦνται μὲ μέτρο τίς παροχὰς εὐζωίας ποὺ ἐξασφαλίζουν. Τὰ ἴδια τὰ προγράμματα ἐπενδύουν στὴ δεδομένη αὐτὴ νοοτροπία καὶ ἐπιδιώκουν νὰ εἶναι ἐξαγγελίες παροχῶν πρὸς τὸν πολίτη. Ἀντίστοιχα ἐθίζεται καὶ ὁ πολίτης νὰ σταθμίζει τίς πολιτικὰς του ἐπιλογὰς μὲ κριτήριον τὴν ἀπολαβὴν παροχῶν. Περιορισμὸς ἢ ἀθέτηση παροχῶν συνεπάγεται «πολιτικὸ κόστος», δηλαδὴ ἀπώλεια ψήφων γιὰ τὸ κόμμα ἢ τὴν παράταξιν ποὺ δὲν ἀνταποκρίθηκε ἐπαρκῶς στὴν καταναλωτικὴν νοοτροπία τῶν ψηφοφόρων. Προτεραιότητες κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ μακροπρό-

θεσμου σχεδιασμού υποβιβάζονται ή παραθεωρούνται, προκειμένου να ικανοποιηθούν άμεσα αίτήματα παροχών κάτω από την πίεση οργανωμένων συμφερόντων και συνδικαλισμένων απαιτήσεων.

Αυτή η σχέση μιᾶς εξουσίας έντεταλμένης να παρέχει και πολιτῶν που κατανοοῦν τὸ πολιτικό τους ένέργημα μόνο ὡς ἀπαίτηση παροχών, ἀναπαράγει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ «μια μητρική οὐσία, μιὰ ἰσχυρὴ ἀρχαϊκὴ Μητέρα» καὶ εἶναι τυπικὸ σύμπτωμα κάθε ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἐνῶ μοιάζει νὰ ἀντιστρέφονται οἱ σχέσεις ἐξάρτησης —δὲν εἶναι πιά ὁ ψηφοφόρος δέσμιος στὴν πατρωνεία τοῦ πολιτευτῆ, ἀλλὰ εἶναι ὁ πολιτευτὴς δέσμιος τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐκλογικῆς του πελατείας— ὅμως στὴν πράξη ἡ χειραγώγηση τῶν ἀπαιτήσεων, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐπιστήμης τοῦ marketing, ὑποτάσσει ὀλοκληρωτικὰ τὴ συνείδηση καὶ τὸν ψυχισμὸ τοῦ πολίτη σὲ μιὰ προσχεδιασμένη ψευδαίσθηση συναλλαγῆς.

Γιὰ νὰ φτάσει ἓνα κόμμα στὴν ἐξουσία, πρέπει νὰ προσφέρει τὴν πειστικότερη ψευδαίσθηση ἐπικείμενης ἱκανοποίησης τοῦ μέγιστου ποσοστοῦ λαϊκῶν ἀπαιτήσεων. Ἐτσι, τὸ κέντρο βάρους τῶν κομματικῶν ἀναμετρήσεων μετατίθεται ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση πολιτικῶν προγραμμάτων στὴ μεθόδευση εὐδαιμονιστικῶν ἐπαγγελιῶν. Ἐπιστρατεύονται ὀλοκληρωτικὲς στρατηγικὲς πλύσης ἐγκεφάλου καὶ ψυχολογικῆς ὑποβολῆς τῶν μαζῶν. Ἀξονας τοῦ πολιτικοῦ βίου γίνεται ἓνα καθημερινὸ παιχνίδι συναρπαγῆς τοῦ πολίτη στὸν χῶρο τοῦ φαντασιώδους. Τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τοῦ κοινοῦ βίου ποὺ διαχειρίζεται ἡ πολιτικὴ, περνᾶνε σὲ δεύτερη μοίρα. Προέχει τὸ παιχνίδι τῶν έντυπώσεων, τῆς θεαματικῆς ὑποβολῆς, τῆς ψυχολογικῆς διεκδίκησης τοῦ πολίτη.

Στὶς κοινωνίες τῆς «ἀνάπτυξης» οἱ τεχνολογικὲς δυνατότητες ψυχολογικῆς χειραγώγησης τῶν μαζῶν ἐπικεντρώνονται στὴ χρῆση τοῦ τηλεοπτικοῦ θεάματος. Ἡ πολιτικὴ παίζεται στὴ μικρὴ ὀθόνη τῆς τηλεόρασης, παίζεται μὲ τοὺς κανόνες ποὺ ἐπιβάλλουν

οἱ ἀπαιτήσεις παραγωγῆς έντυπώσεων. Πλεονάζουν στὸ θέαμα οἱ ἐπίσημες ἐμφανίσεις, ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς ἐθιμοτυπίας, οἱ κορυφαῖες ἐπιδόσεις ἀγορεύσεων, οἱ ὑποδοχὲς καὶ δεξιώσεις — ἓνα θεαματικὸ παιχνίδι ποὺ φορτίζει τὴν εἰκόνα τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν μὲ τὴ μυθικὴ γοητεία τῶν ἀστέρων τοῦ θεάματος. Καὶ εἰδικὰ στὶς προεκλογικὲς ἀναμετρήσεις ὁ ὀλοκληρωτισμὸς τῶν μεθοδεύσεων γίνεται ἀπροκάλυπτος: "Ὅλα εἶναι τηλεοπτικὴ σκηνοθεσία, σκηνογραφικὸς διάκοσμος, ὅλα ὑπακοῦνε στὴ διαφημιστικὴ λογικὴ, ὅλα προετοιμάζονται γιὰ νὰ στηθοῦν μπροστὰ στὸ φακὸ τῆς κάμερας. Οἱ πολῖτες δὲν συνάζονται γιὰ νὰ ἀκούσουν πολιτικοὺς ἀγορητὲς, νὰ κρίνουν, νὰ ἐπιδιοκιμάσουν, νὰ ἀπορρίψουν. Συνάζονται μόνο γιὰ νὰ εἶναι κομπάρσοι στὸ τηλεοπτικὸ θέαμα, ἄβουλοι συνεργοὶ τῶν ὀλοκληρωτικῶν μεθόδων χειραγώγησής τους. Οἱ ἴδιοι καὶ τὰ «πάνω» τους καὶ οἱ σημαῖες τους καὶ οἱ ὀμαδοποιημένες κραυγὲς τους διατάσσονται μὲ ἀριστοτεχνικὴ στρατηγικὴ, γιὰ νὰ μπορεῖ ἡ κάμερα νὰ τοὺς ἀποδείχνει «μέγα πλῆθος μὲ μέγα πάθος».

Ἡ ἀλλοίωση ἢ ἀναίρεση τῶν προϋποθέσεων φυσικοῦ περιβάλλοντος γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ, καὶ ὁ ὀλοκληρωτισμὸς τῆς αὐτονομῆσης προγραμματικῶν ἀναγκαιοτήτων γιὰ τὴν πειθάρχηση τῶν ἀνθρώπων σὲ μιὰν ὁμότροπη συμπεριφορά, νοο-τροπία καὶ ἱεράρχηση ἀξιῶν, εἶναι δυὸ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ συμπτώματα ποὺ συνοδεύουν νομοτελειακὰ τὸ φαινόμενο τῆς «ἀνάπτυξης». Ἡ δυναμικὴ τῶν συμπτωμάτων συνιστᾷ ὀρατὴ καὶ ἄμεση ἀπειλή. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία ἡ ἀπειλὴ δὲν περιορίζεται γεωγραφικά, οὔτε σὲ ἐπιμέρους πτυχὲς τοῦ ἀνθρώπινου βίου. Τὸ ἱστορικὸ τέλος τῆς νεωτερικότητας μπορεῖ ένδεχομένως νὰ ταυτίζεται καὶ μὲ τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης Ἱστορίας πάνω στὸν πλανήτη, ἢ μὲ τὴν καθολικὴ παλινδρόμηση σὲ ἓναν ἀνεπίγνωστο πρωτογονισμό.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ 3.

ΤΟ ΚΕΝΟ ΥΠΑΡΚΤΙΚΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

α. Τὸ ἀ-νόητο τῆς μεταφυσικῆς καὶ οἱ «θεμελιώδεις
συγχύσεις»

Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὸν σκοπό, τὸν λόγο ἢ τὸ νόημα τῆς
ἀνθρώπινης ὕπαρξης, μοιάζει νὰ ἀποκλείεται στὰ πλαίσια τῆς
νεωτερικότητος.

Ἀποκλείεται τὸ ἐρώτημα καταρχὴν γιὰ τὸν προβληματισμὸ
ποὺ κομίζει: Ἡ θεματικὴ τοῦ ἐρωτήματος παραπέμπει σὲ ιστορι-
κοὺς συνειρμοὺς ἐπιστημονικῆς καθυστέρησης, δογματικῶν προ-
τεραιοτήτων, ἰδεολογικοῦ πειθαναγκασμοῦ, ὑποταγῆς σὲ αὐταρ-
χικοὺς θεσμοὺς καὶ κανονιστικὰς αὐθεντίες. Εἶναι αὐτονόητη ἄμυ-
να τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀπωθήσει ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῶν
ἐνδιαφερόντων του κάθε προβληματισμὸ παγιδευμένον σὲ τέ-
τοιους συσχετισμούς.

Τὸ ἴδιο αὐτὸ ἐρώτημα εἶναι καὶ μεθοδολογικὰ ἐκκρεμές: ἡ
γνωσιοθεωρία τῆς νεωτερικότητος δὲν ἐμπιστεύεται κώδικες
ἐπαλήθευσης ἐξωεμπειρικῶν ἀναλύσεων. Ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπός, ὁ
λόγος ἢ τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ὅποιο νοηματικὸ περι-
εχόμενο κι ἂν προσλάβουν, παραμένουν κατηγορίες ἀνυπότακτες
στὶς μεθόδους κριτικῆς ἐπαλήθευσης ποὺ ἔχει υἱοθετήσει ἡ νεωτε-
ρικότητα. Ἡ ἐρμηνεία τους περιορίζεται ἢ στὴ λογικὴ κατάδειξη
ἢ στὴ συναισθηματικὴ πειθώ. Καὶ γιὰ τὴν ιστορικὴ ἐμπειρία τοῦ

νεωτερικοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀφρημένη λογικὴ κατάδειξη δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει παρὰ μόνο τυπικὴ (δηλαδὴ συμβατικὴ) ἐγκυρότητα. "Ὅσο γιὰ τὴ συναισθηματικὴ πειθῶ, αὐτὴ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀνορθόλογη καὶ ἐπομένως ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμβέλεια κάθε συνεποῦς γνωστικῆς μεθόδου.

Ἡ ἀπόπειρα νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ ὑπονομεύεται καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς λογικῆς τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου: Τὰ σημαίνοντα τῆς αἰτίας καὶ τοῦ σκοποῦ, τοῦ λόγου ἢ τοῦ νόημα-τος τῆς ὑπαρξῆς, δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ κοινῶς παραδεκτὰ σημαίνόμενα, ἐπομένως δὲν μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὡς σημεῖα ἐπικοινωνιακῆς πρακτικῆς. Τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων παραπέμπει σὲ ὑποκειμενικὲς ἐπιλογές, ἐπιχειρεῖ νὰ συγκροτήσει πραγματικότητες καὶ ὄχι νὰ σημαίνει πραγματικότητες.

Τελικὰ, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξῆς μοιάζει νὰ παραπέμπεται σὲ μιὰ πιὸ καθολικὴ σχηματοποίηση: στὴν πόλωση *πίστη* καὶ *ἐπιστήμη*. Ἡ πόλωση ἔχει σαφὴ μεσαιωνικὴ καταγωγή, διακρινεῖ τὴν ἀντίθεση *fideismus* καὶ *intellectualismus*.¹ Ἀντανεκλά τὰ γνωσιοθεωρητικὰ ἀδιέξοδα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴ ἐκδοχὴ τῶν δυνατοτήτων τῆς γνώσης, τὴν ἀπόρριψη τῆς ταύτισης ἀληθεύειν καὶ κοινωνεῖν, τὴν ὑποκατάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου τῶν σχέσεων ἀπὸ τὴ λατινικὴ ὑποκειμενικὴ *ratio*.² Ἀπὸ τίς ἀπαρχές κιόλας τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα, ἡ *πίστη* ἔχασε τὸ ἀφετηριακὸ νοηματικὸ της περιεχόμενο ποὺ δῆλωνε τὴν ἐμπιστοσύνη, δηλαδὴ τὴ γνωστικὴ βεβαιότητα ποὺ προσπορίζει ἡ ἐμπειρικὴ ἀμεσότητα τῆς προσωπικῆς σχέσης. Μεταποιήθηκε ἡ *πίστη* σὲ ἀτομικὴ νοητικὴ «πεποίθηση», ἄσχετη τόσο μὲ τὴν ἐμπειρία ὅσο καὶ μὲ τὴν κριτικὴ λειτουργία τῆς νόησης.

1. Βλ. Μ.-D. CHENU, *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris (Vrin) 1969, σελ. 58 κ.ε.

2. Βλ. περισσότερα στὸ βιβλίο μου *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ*, Ἀθήνα («Δόμος») 1990, σελ. 14-19, 185-210.

Ὁ Bacon, ὁ Hobbes, ὁ Kant, ὁ Jacobi, ἐπεξεργάστηκαν θεωρητικὰ τὴν αὐτονόητη αὐτὴ, στὰ πλαίσια τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παράδοσης, πόλωση *πίστη* καὶ *γνώση*.³ Ἀλλὰ ἡ κοινωνικὴ ἐπιβολὴ καὶ παγίωση τῆς πόλωσης, ἡ ἀναγωγή της σὲ κυρίαρχη νοοτροπία, συνοψίζει καθολικὰ τόσο τίς θεωρητικὲς ὅσο καὶ τίς πρακτικὲς προδιαγραφές τοῦ νεωτερικοῦ «παραδείγματος». Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ «παραδείγματος» καὶ γιὰ τὴ συνείδηση τοῦ μέσου ἀνθρώπου, *ἐπιστήμη* εἶναι ἡ ἀντικειμενικὰ ἐπαληθεύσιμη καὶ ἐπομένως καθολικὰ ἔγκυρη γνώση, ἐνῶ *πίστη* εἶναι ἡ ἀτομικὴ πεποίθηση ποὺ τὴν ἐπιλέγει τὸ ἄτομο ὡς κωδικὴ ἀπάντηση στὰ μεταφυσικά του ἐρωτήματα, δίχως τὴν ὑποχρέωση ἢ τὴν ἀνάγκη ἀποδεικτικῶν ἀναλύσεων.

Ἔτσι τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὸν σκοπό, τὸ νόημα ἢ τὸν λόγο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, μετατίθεται αὐτονόητα στὸν χῶρο τῆς *πίστη*, ἀφοῦ δὲν ἐπιδέχεται ἀντικειμενικὰ ἐπαληθεύσιμες ἀπαντήσεις. Οἱ προσπάθειες τῆς θρησκευτικῆς νοησιάρχιας νὰ συγκροτήσῃ παρ' ὅλα αὐτὰ μιὰν «ἐπιστήμη τοῦ ὑπερβατικοῦ», προσέκρουσαν καίρια στὴ νεωτερικὴ ἀπαίτηση πειραματικοῦ καὶ μαθηματικοῦ ἐλέγχου τῆς γνώσης. Ὁ Wittgenstein συνόψισε ἐπιγραμματικὰ τὴ μᾶλλον σαφέστερη ὀρθολογικὴ ὀριοθέτηση ἀνάμεσα στίς προδιαγραφές τῆς ἀποδεικτικῆς *ἐπιστήμης* καὶ στὸ νόημα τοῦ ὑπαρκτοῦ: «Τὸ νόημα τοῦ κόσμου πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο. Στὸν κόσμο ὅλα εἶναι, ὅπως εἶναι, καὶ ὅλα συμβαίνουν, ὅπως συμβαίνουν· μέσα στὸν κόσμο δὲν ὑπάρχει καμιά ἀξία — καὶ ἂν ὑπῆρχε, δὲν θὰ εἶχε καμιά ἀξία.» Ἀν ὑπάρχει μιὰ ἀξία, ποὺ νὰ ἔχει ἀξία, πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ ὅλα ὅσα συμβαίνουν καὶ ἔχουν-ἔτσι. Γιατὶ ὅλα ὅσα συμβαίνουν καὶ ἔχουν-ἔτσι, εἶναι συμπτωματικά. Αὐτὸ ποὺ τὰ κάνει νὰ μὴν εἶναι συμπτωμα-

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ: FR. BACON, *The Works*, Ed. by Spedding-Ellis-Heath, London 1879, 3, 218. — TH. HOBBS, *Leviathan*, London 1651, 43, 449. — IM. KANT, *Kritik der Urteilskraft*, §91, *Logik*, IX.

τικά, δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται μέσα στὸν κόσμον, γιατί τότε θὰ ἦταν καὶ αὐτὸ συμπτωματικό. Πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον»⁴.

Τὸ νόημα λοιπὸν τοῦ ὑπαρκτοῦ πρέπει νὰ μετατεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ κόσμου, δηλαδή ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιστήμης — γίνεται συνάρτηση τῆς πίστεως. Αὐτὴ ἡ μετάθεση εἶναι ἀπόλυτα συνεπὴς στὴν ἐπιστημονικὴ λογικὴ καὶ (στὴν περίπτωσιν εἰδικὰ τοῦ Wittgenstein) περισώζει τὴν πίστη — τὸ ἐμπειρικὰ προσιτό, ἀλλὰ ἄρρητο ἢ ἀνέκφραστο (unaussprechliches) νόημα τῆς ὑπαρξὸς καὶ τοῦ κόσμου, τὸ «ἀνώτερον» (das Höhere) — ἀπὸ τῆς μανιώδους προσπάθειας αἰώνων τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας νὰ ὑποταχθοῦν τὰ πάντα στὴ λογικὴ μιᾶς μεθοδολογικῆς ὁμοτροπίας. Ἐγκαταλείποντας ὅμως τὴν πίστη στὴ νεωτερικὴ ἔξωεμπειρικὴ ἐκδοχὴ τῆς, στὴν ταύτισή της μὲ τὴν αὐθαίρετα ἐπιλεκτικὴ ἀτομικὴ «πεποίθησιν», ἐγκαταλείπουμε καὶ τὸ νόημα τοῦ ὑπαρκτοῦ (τὸν «μειζονα» ὡς «τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς μας», κατὰ τὴν ἐκφράση τοῦ Wittgenstein καὶ πάλι⁵) σὲ μιὰ δίνη «θεμελιωδῶν συγχύσεων». Καὶ εἶναι φανερό, ἀκόμα καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς φαινομενολογίας, ὅτι ἡ νεωτερικὴ ἐκδοχὴ τῆς πίστεως (ὀργανικὴ συνέχεια τῆς μεσαιωνικῆς εὐρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς) εἶναι ὁ κατεξοχὴν ὡς «θεμελιωδῶν συγχύσεων»: Συγχύσεων στίς κανονιστικὰ ἀρχὲς τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, στὴν ἐγκυρότητα θεσμῶν καὶ δομῶν, στὴν ἐπικοινωνιακὴ χρῆσιν τοῦ λόγου, στὴν τελεολογία τοῦ κοινωνικοῦ γεγονότος, στὰ κριτήρια δικαίωσης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξεως.

4. Tractatus 6.41.

5. Tractatus 6.52: Αἰσθανόμεσθε πῶς ἀκόμα καὶ ἂν δοθοῦν ἀπαντήσεις σὲ ὅλες τίς δυνατὰς ἐπιστημονικὰς ἐρωτήσεις, τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς μας δὲν θὰ τὰ ἔχουμε κἂν ἀγγίξει. Φυσικὰ τότε δὲν μένει πιά καμιὰ ἐρώτησιν καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀπάντησιν.

Ἡ θεμελιωδέστερη ἀπὸ τίς συγχύσεις ποὺ δημιουργεῖ ἡ νεωτερικὴ ἐκδοχὴ τῆς πίστεως, θὰ μπορούσε νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ ὅ,τι ὁ Heidegger χαρακτήριζε ὡς ὑποκατάστασιν τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τῆς φυσικῆς στὴ δυτικοευρωπαϊκὴ παράδοσιν⁶: Τὸ «μετὰ» τῆ φύσιν νόημα τῆς φύσιν προσεγγίζεται μὲ ἔννοιες ποὺ λειτουργοῦν κατὰ τὸν τρόπο τοῦ ὀρισμοῦ τῶν δεδομένων τῆς φύσιν. Ὁ φυσικὸς χαρακτήρας τοῦ μετα-φυσικοῦ νοήματος δὲν ἐγκτεται ὅπωςδήποτε στὴν ἐκδοχὴ του ὡς φυσικοῦ δεδομένου, ἀλλὰ στὸν ὀριστικὸν χαρακτήρα τῶν σημαίνοντων τοῦ νοήματος, χαρακτήρα μὲ τὸν ὅποιο μᾶς γίνονται προσιτὰ τὰ φυσικὰ δεδομένα.

Στὴν προοπτικὴ αὐτῇ, σημαίνοντα ὅπως: ὁ Θεός, ἡ ψυχὴ, ἡ αἰωνιότητα (σημαίνοντα τῆς αἰτίας καὶ τοῦ σκοποῦ, τῶν μετα-φυσικῶν ἐρεισμάτων ἢ δυνατοτήτων τῆς ὑπαρξὸς), παραπέμπουν σὲ σχηματικὰ νοηματικὰ ὀριοθετήσεις, ποὺ δὲν ἀντιστοιχοῦν βέβαια στίς παραστάσεις τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας, προϋποθέτουν ὅμως τὴν ἴδια νοητικὴ ἀναγωγὴ στίς ὀριστικὰ «σταθερές» ποὺ συγκροτοῦν τὴ βάση τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας. Ὁ Θεὸς κατανοεῖται σὰν «ὑπέρτατο ὄν», «ἀνώτερη δύναμις», κάτι πολλαπλάσιο τῆς αἰσθητῆς ὀντότητας ἢ τῆς αἰσθητῆς ἐνέργειας, ἀλλὰ στὴ βάση μιᾶς νοητῆς ἀμετρίας ὀριστικὰ ὁμότροπης μὲ τὴν αἰσθητὴ μέτρησιν. Ἡ ψυχὴ ταυτίζεται μὲ τὸ πνευματικὸ «μέρος» ἢ «στοιχεῖο» τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ὕλικὸ καὶ αἰσθητό, μὲ τὴν ἴδια ὀριστικὴ ὑποδήλωσιν ποὺ κάνει προσιτὸ καὶ τὸ αἰσθητὰ ἀτομικὸ ἢ ἐπιμέρους. Ἡ αἰωνιότητα ἐπίσης κατανοεῖται σὰν νοητὴ διεύρυνσιν τῆς ἐμπειρικῆς ἐπίγνωσης τοῦ χρόνου, διεύρυνσιν τοῦ περατοῦ ποὺ ὀρίζει τὸ ἀπεριόριστο: ἓνας χρόνος διεσταλμένος ἄπειρα, ἀλλὰ μὲ τὴν ὀριστικότητα τῆς ἱστορικῆς περιοδολόγησιν.

Μιὰ τέτοια προσέγγισιν τῆς μετα-φυσικῆς μὲ τὴν νοητικὴ ὁμοτροπία τῶν προϋποθέσεων τῆς φυσικῆς, παραμένει μεθοδολογικὰ ἐπισφαλὴς καὶ ἐμπειρικὰ ἀδικαίωτη. Ὑπονομεύεται εὐκολότατα

6. Einführung in die Metaphysik, Tübingen (Niemeyer) 1958, σελ. 14.

τόσο στο επίπεδο μιᾶς συνεποῦς γνωσιοθεωρητικῆς μεθόδου, ὅσο καὶ στοῦ ἐπίπεδο ἐμπειρικῆς ἀνταπόκρισης στὴν ἀνθρώπινη ἐπιθυμία. Καὶ ὅταν μιλάμε στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ ἐπιθυμία, ἀποδίδουμε στὸν ὄρο τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς libido: τῆς μόνης ὁρμῆς ποῦ (εἰδικὰ στὸν ἄνθρωπο) ὑπερβαίνει τὴ βιολογικὴ σκοπιμότητα καὶ συνιστᾷ «ἐνστικτο ζωῆς, δηλαδὴ ζωῆς ἀθάνατης, ζωῆς ἀπερίσταλτης, ζωῆς ποῦ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα ὄργανο, ζωῆς ἀπλοποιημένης καὶ ἀκατάλυτης»⁷. Τόσο ἡ ἀπαίτηση μεθοδολογικῆς ἐγκυρότητας ὅσο καὶ ἡ πρωτογενὴς δυναμικὴ τῆς ἐπιθυμίας εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὴ λογικὴ τῶν ὀριστικῶν προαπαιτουμένων ποῦ παγιδεύουν τὴ μετα-φυσικὴ στὴ φυσικὴ.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι οἱ «θεμελιώδεις συγχύσεις» στὸν «μερίζονα» χῶρο «τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς μας». Δὲν περιορίζονται οἱ συγχύσεις σὲ μόνη τὴ θρησκευτικότητα τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου, δὲν ὁδηγοῦν ἀπλῶς στὸν πρωτοφανὴ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη Ἱστορία «θρησκευτικὸ ἀποχρωματισμὸ» μεγάλων κοινωνικῶν μαζῶν, στὴν ψυχολογικὴ «ἀπώθηση» κάθε ὑπαρξιακοῦ καὶ μεταφυσικοῦ προβληματισμοῦ. Ἀλλὰ ἀναιροῦν οἱ συγχύσεις τὴν ἴδια τὴ δυνατότητα νοηματοδότησης τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Παγιώνουν τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀλογίας τοῦ βίου, καταλύουν κάθε ἐγκυρότητα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν κοινωνικῶν εἰδικότερα συνεπειῶν —ποῦ εἶναι καὶ περισσότερο προσιτὲς στὴ φαινομενολογικὴ προσέγγιση— τὸ κενὸ ὑπαρκτικοῦ νοήματος στὴ νεωτερικότητα ἐπικεντρώνεται κατεξοχὴν στὴν ἀπώθηση ἢ ἐξάλειψη τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὴν μετὰ τὸν θάνατο ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν θὰ ἦταν

7. C'est la libido, en tant que pur instinct de vie c'est-à-dire de vie immortelle, de vie irrépressible, de vie qui n'a besoin, elle, d'aucun organe, de vie simplifiée et indestructible: Jacques LACAN, *Le séminaire XI*, Paris (Seuil) 1973, σελ. 180.

ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι σὲ ὁλόκληρὴ τὴ διαδρομὴ τῆς ἀνθρώπινης Ἱστορίας ἡ ἀναφορὰ στὴν μετὰ τὸν θάνατο ζωὴ λειτουργοῦσε ὡς κεντρικὸς ἄξονας γιὰ τὴ νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Μόνον ἂν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαντλεῖται στὸν ἐφήμερο βιολογικὸ κύκλο, ἀλλὰ προεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο, μόνον τότε ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ διαχείρισή της ὑπερβαίνει τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐνστικτωδῶν ἀναγκῶν τῆς ἐπιβίωσης. Τότε καὶ μόνον οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν καὶ ἔχει νόημα νὰ πειθαρχήσουν σὲ κανονιστικὲς ἀρχές, ἀφοῦ μόνον τότε οἱ κανονιστικὲς ἀρχές δὲν εἶναι προϊόντα συμβατικῆς χρησιμοθηρίας, ἀλλὰ ἀναφέρονται σὲ ὄντολογικὲς προϋποθέσεις ἀξιολόγησης τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς στὴν προοπτικὴ τῆς αἰωνιότητος.

Ἄν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου τελειώνει μὲ τὸν θάνατο, τότε εἶναι ὁλοκληρωτικὰ ὑποταγμένη στὶς βιολογικὲς καὶ μόνον σκοπιμότητες, δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ὁποιουδήποτε ἄλλου εἶδους τοῦ ζωικοῦ βασιλείου. Τότε, κανονιστικὲς ἀρχές τῆς ὑπαρξῆς ἀναδείχνονται μόνον οἱ βιολογικὲς ἐπιταγές: οἱ ἐξ ὀρισμοῦ ἀντικοινωνικὲς ὁρμές τῆς αὐτοσυντήρησης, τῆς ἡδονῆς, τῆς κυριαρχίας. Ὁ ἀτομοκεντρισμὸς νομιμοποιεῖται αὐτονόητα, οἱ σχέσεις κοινωνίας δικαιώνονται μόνον ἀπὸ τὴ χρησιμότητά τους γιὰ τὸ ἄτομο. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ θεσμοὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, οἱ δομές καὶ ἡ λειτουργικότητα τῶν δομῶν τῆς συλλογικῆς συνύπαρξης, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας, ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ ἡ τέχνη, ὅλα ἔχουν ὡς μοναδικὸ ἄξονα ἀναφορᾶς καὶ ἀποκλειστικὸ λόγο δικαίωσης τὴ χρηστικὴ ἀνταπόκριση στὶς ὁρμέμφυτες ἀπαιτήσεις τοῦ ἐφήμερου βιολογικοῦ ἀτόμου.

Ὅταν ἀποκλεισθεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ προοπτικὴ τῆς μετὰ τὸν θάνατο ζωῆς, ὅταν ἡ αὐτεπίγνωση τῆς ὑπαρξῆς περιορισθεῖ σὲ μόνον τὰ ὅρια τοῦ βιολογικοῦ γεγονότος, τότε προκύπτει ἀναπόφευκτα ἡ συνείδηση τῆς ἀλογίας ἢ τοῦ παραλόγου κάθε μὴ-χρηστικῆς ἠθικῆς καὶ κανονιστικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς

ὑπαρξῆς. Μοναδική αἰτία τῆς φυσικῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς διαφορᾶς του ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, εἶναι ἡ τυφλὴ ἀναγκαιότητα τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης, συνώνυμη μὲ τὴν τυχαιότητα. Καὶ μοναδικὸ τέλος ἢ σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς εἶναι μόνο ἡ κάλυψη τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν —βιολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν— τοῦ ατόμου, ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐφήμερη ἐπιβίωση.

Ἀλλὰ ἡ ταύτιση τοῦ λόγου ἢ νοήματος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς μὲ μόνη τὴν ὑποχρεωτικὴ ὑποταγὴ στὴ βιολογικὴ τυχαιότητα καὶ νομοτέλεια, ἰσοδυναμεῖ γιὰ τὴ σκέψη μὲ τὴν ἀπουσία ἀποχρῶντος λόγου τῆς ὑπαρξῆς, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀλογία ἢ τὸ παράλογο. Ὁ πολιτισμὸς τῆς νεωτερικότητας ἔχει νὰ παρουσιάσει μιὰ πολὺπτυχὴ διερεύνηση καὶ κατάδειξη αὐτοῦ τοῦ παραλόγου, συχνὰ δραματικὴ καὶ πάντοτε ἀδιέξοδη. Ἡ λεγόμενη «τέχνη τοῦ παραλόγου» στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις της, ἡ «μηδενιστικὴ φιλοσοφία», ἡ —προδρομικὰ καὶ καίρια— τὸ νιτσεϊκὸ κήρυγμα τοῦ «θανάτου τοῦ Θεοῦ» κατέδειξαν, μὲ συγκλονιστικὴ ἐνέργεια, τὸ κενὸ ὑπαρκτικοῦ νοήματος στὴ νεωτερικότητα.

Καὶ αὕτῃ ἡ ἀνατομία τοῦ παραλόγου τῆς ὑπαρξῆς δὲν περιορίζεται στὸν θεωρητικὸ προβληματισμὸ διανοουμένων καὶ καλλιτεχνῶν. Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπουσίας ὑπαρκτικοῦ νοήματος εἶναι ἐμπειρικὸ δεδομένο τῆς καθημερινότητας τῶν ἀνθρώπων: μιὰ ρωγμὴ κενοῦ ποὺ ὑπονομεύει τὴν ἀξιοπιστία τῶν σχέσεων, τὴν πιστότητα τῶν λόγων, τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων. Ἄν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου μηδενίζεται μὲ τὸν θάνατο, ποίος λόγος ὑπάρχει ποὺ νὰ δεσμεύει τὸ ἄτομο στὴν ὑποχρέωση περιορισμοῦ τῶν βιολογικῶν του ὁρμεμφύτων καὶ τῶν ἐγωκεντρικῶν του ὁρέξεων; Γιατί νὰ εἶναι ἔντιμος ὁ ἐπαγγελματίας, γιατί ὁ ἔμπορος νὰ μὴν ὑποκύπτει στὴν αἰσχροκέρδεια, γιατί νὰ μὴν ἐξαγοράζεται ὁ δικαστής, νὰ μὴν χρηματίζεται ὁ δημόσιος λειτουργός, νὰ μὴν καταχρᾶται τὰ κρατικὰ ἔσοδα ὁ πολιτικός, γιατί νὰ ὑπηρετεῖ τις ἀνάγκες τοῦ πολίτη ἓνας ὑπάλληλος; Ἄν ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ

εἶναι τυχαῖο βιολογικὸ σύμπτωμα στὴν ἀλυσιδωτὴ ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, ποῖο ὑπαρκτικὸ νόημα καὶ ποιά κανονιστικὴ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ ὑπερισχύσει τοῦ ἐνστίκτου καὶ τί μπορεῖ νὰ παρακινήσει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι δίκαιος, ἀνιδιοτελής, δημιουργικός, θυσιαστικός στὴν αὐταπάρνησή του γιὰ χάρη τῶν συνανθρώπων του; Ποιά ἠθικὴ ἢ ποιά λογικὴ θὰ τὸν στηρίξει καὶ θὰ τὸν δικαιώσει σὲ μιὰ τέτοια στάση ἢ προσπάθεια;

Στὶς ἀπαρχές τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς, ὁ ρομαντισμὸς τῶν Διαφωτιστῶν πίστεψε πῶς θὰ μπορούσε νὰ καλύψει τὸ κενὸ ὑπαρκτικοῦ νοήματος καταφεύγοντας στὸν ὀρθολογισμὸ σὰν σὲ φυσικὴ ἀπαίτηση. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύση καὶ μόνο, ἀλλὰ ἡ φύση ἔχει μιὰ ἐγγενὴ λογικὴ, ποὺ τῆς ἐξασφαλίζει λειτουργικότητα καὶ αὐτοσυντήρηση. Προικισμένος ἀπὸ τὴ φύση ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνει καὶ νὰ ἀποκρυπτογραφεῖ τὴ λογικὴ τῆς φύσης, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνεργεῖ ὁ ἴδιος λογικά, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἄλλον ἄξονα ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἀντλησὴ νοήματος τῆς ὑπαρξῆς του καὶ κανονιστικῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς του.

Τὸ «φυσικὸ δίκαιο», ἡ ἀρχὴ τῶν «φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ατόμου», ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», ἦταν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακὰ παράγωγα τῆς πίστεως τῶν Διαφωτιστῶν στὶς κανονιστικὲς ἀρχές ποὺ μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ τὴ φυσικὴ λογικότητα ὑποκαθιστώντας κάθε μεταφυσικὸ θεμέλιο τῆς ἠθικῆς. Ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικὲς θεωρίες στὴ νεωτερικότητα, οἱ στόχοι καὶ τὰ προγράμματα τῶν κοινωνικῶν ἰδεολογιῶν, τὰ οἰκονομικὰ συστήματα εἴτε τῆς ἐλεύθερης εἴτε τῆς ἐλεγχόμενης ἀγορᾶς, τὰ εἰρηνιστικὰ καὶ οἰκολογικὰ κινήματα, ἀπηχοῦν τὴν ἴδια αὐτὴ πίστη στὴ φυσικὴ λογικότητα καὶ στὴν κανονιστικὴ χρησιμότητά της.

Ὡστόσο, ὅπως εἶδαμε καὶ σὲ προηγούμενες σελίδες, ἡ ἐκδοχὴ τῆς φυσικῆς λογικότητας ὡς κανονιστικῆς ἀρχῆς δὲν ἦταν ἄμοιρη τραγικῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀνυπέρβλητων ἀδιεξόδων. Ἀς θυμηθοῦ-

με και πάλι ότι η λογική της φύσης για τους Διαφωτιστές τεκμαίρεται από την κοσμική αρμονία, τάξη και λειτουργικότητα, έμπεριέχει όμως ως προϋποθετική αρχή και την αυστηρή νομοτέλεια, την άτεγκτη αίτιοκρατία, την προγραμματική σκοπιμότητα. Έτσι, ο όρθολογισμός της φύσης, ως κανονιστική αρχή, απαιτεί από τον άνθρωπο υποταγή σε μια καινούργια υπερβατική και απρόσωπη αυθεντία, τον υποδουλώνει σε μιάν αδήριτη αναγκαιότητα — δεν αφήνει ουσιαστικά περιθώρια ελευθερίας και υπαρκτικής ετερότητας στο ανθρώπινο υποκείμενο, ούτε έξευμενίζεται με οποιοδήποτε είδος «ευσέβειας»⁸.

Έξ άλλου, από τη λογική της φύσης προκύπτει τόσο η αρμονία και η συμπαντική κοσμιότητα, όσο και η προτεραιότητα της βιολογικής όρμης για αυτοσυντήρηση, η βιαιότητα του ένστικτου, η απαίτηση κυριαρχίας και ισχύος, το δίκαιο του ισχυροτέρου, η άκόρεστη επιδίωξη της ήδονης. Έμμεσα με τον La Mettrie και απερίφραστα με τον μαρκήσιο De Sade προβάλλεται τεκμηριωμένα η άποψη — στα πλαίσια πάντοτε του Διαφωτισμού — πως «το λεγόμενο κακό αποτελεί τον τρόπο λειτουργίας της φύσης», ενώ «η λεγόμενη αρετή προκύπτει μόνο ως άρνηση της φύσης και από τον αγώνα ενάντια στη φύση, ο οποίος έτσι κι αλλιώς δεν έχει νόημα». Το ίδιο το έγκλημα «είναι ριζωμένο στη βιοδομή του ανθρώπου, μπορεί καθεαυτό να παράσχει τέρψη, γιατί προέρχεται από τη φωνή της φύσης μέσα στον άνθρωπο και υπηρετεί τη διεύρυνση της ατομικής ισχύος, σε όρισμένες περιπτώσεις και τη μεγιστοποίηση της ήδονης»⁹.

Ποιός λοιπόν και με ποιά κριτήρια θα πείσει τον βεβαιωμένο

8. Βλ. τις καίριες αναλύσεις του Παναγιώτη ΚΟΝΔΥΛΗ στο έργο του 'Ο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός', Αθήνα («Θεμέλιο») 1987, τόμος Ι, σελ. 76, 425-426, τόμος ΙΙ, σελ. 39-44, 69-86. — Επίσης, Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Το πραγματικό και το φαντασιώδες...* Κεφ. 8 §α.

9. Πρβλ. Julien de LA METTRIE, *Anti-Sénèque ou Discours sur le Bonheur, Oeuvres philosophiques*, Berlin 1774, τόμος ΙΙ, σελ. 89, 116, 130. — Marquis de SADE, *Juliette*

για το εφήμερο της ύπαρξής του άνθρωπο να δεχθεί ως κανονιστική αρχή του βίου του την πρώτη και όχι τη δεύτερη έκδοχή της φυσικής λογικότητας: Να πειθαρχήσει στη λογική της φύσης που εκφράζεται στην αρμονία και κοσμιότητα των σχέσεων, και όχι στην έξ' ισου φυσική, αλλά αναιρετική των σχέσεων βιαιότητα του ένστικτου και απερίοριστη επιδίωξη της ήδονης. Μπροστά στον επικείμενο μηδενισμό της ύπαρξης με τον θάνατο, μόνο η ωφελιμιστική και ήδονιστική σκοπιμότητα μπορεί να κατευθύνει την ανθρώπινη επιλογή ανάμεσα στα δυο ένδεχόμενα φυσικής λογικότητας.

Είναι βέβαια δυνατό η άτομοκεντρική ωφελιμιστική σκοπιμότητα να οδηγήσει και σε χρηστικές συμβάσεις κανονιστικές της συλλογικής συμπεριφοράς, συμβάσεις όμως όπωςσδήποτε σχετικές και έπισημαστές. Η σχετικότητα κάθε ήθικης — ή έμμενη στη σχετικότητα νόμων και ήθων ανάλογα με τόπο και χρόνο — είναι από τις πιο έκλαϊκευμένες και έμφατικά προβαλλόμενες θέσεις του Διαφωτισμού. Και είναι αυτή η σχετικότητα που βεβαιώνει το αδύνατο της συναγωγής κανονιστικών αρχών καθολικής αποδοχής από τη φυσική λογικότητα.

Ο πολιτισμός της νεωτερικότητας είναι ίσως το μοναδικό παράδειγμα μέσα στην ανθρώπινη Ιστορία μιας τόσο γενικευμένης παθητικής αποδοχής κραυγαλέων αντιφάσεων, αναγωγής των αντιφάσεων στο επίπεδο του κοινωνικά αυτονόητου:

Πολιτισμός που οργανώνεται και λειτουργεί στη βάση της απολυτοποίησης ενός έργαλειακού όρθολογισμού, ενώ ταυτόχρονα καταγγέλλει, τόσο στο επίπεδο της προοδευτικής θεωρητικής σκέψης όσο και της καλλιτεχνικής έκφρασης, το παράλογο και τυραννικό της μηχανιστικής όρθολογικότητας.

I-IV, *Oeuvres complètes*, Paris 1962-64, τόμος VIII, σελ. 59-60, 201-202, 299, τόμος IX, σελ. 107-108. — Παναγ. ΚΟΝΔΥΛΗ, 'Ο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός, ΙΙ, σελ. 184-202.

Πολιτισμός που θεμελιώνεται σε μιὰ συνεπέστατη φυσιοκρατία, ανάγει τὴ φύση στὸ ὑπερβατικὸ ἐπίπεδο τῆς αἰτιώδους ὑπαρκτικῆς ἀρχῆς καὶ κανονιστικῆς αὐθεντίας, ἐνῶ ταυτόχρονα μεθοδεύει καὶ δικαιώνει τὴν πιὸ ἀπροκάλυπτη παρέμβαση στοὺς νόμους καὶ στὴ λογικὴ τῆς φύσης, βιάζει τὴ φύση καὶ ἀσελεγεῖ στὴ λειτουργικὴ κοσμιότητα τῆς φύσης γιὰ χάρη μιᾶς ἐξαιρετικᾶ παρακινδυνευμένης, εὐθραυστης καὶ κοντόφθαλμης χρησιμοθηρίας.

Πολιτισμός που φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι —καὶ πράγματι εἶναι— ριζοσπαστικὰ ἀνθρωποκεντρικός, μαχητικὰ ἀντιμεταφυσικός καὶ ἀπορριπτικός κάθε ὄντολογίας, προκειμένου νὰ ἐλευθερώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν σὲ δεσμευτικὰ δόγματα καὶ σὲ θεσμούς περιβεβλημένους ὑπερβατικῇ αὐθεντίᾳ. Πολιτισμός ὑστερικῆς σχεδὸν προσπάθειας γιὰ τὴν ἀπολυτοποιημένη καταξίωση τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κατοχύρωση τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσονομίας τῶν ἀτόμων, τὴν ἀπάλειψη τῶν ταπεινώσεων τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ φυλετικές, ταξικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνισότητες. Ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ ἴδιος αὐτὸς πολιτισμός καλλιεργεῖ πεισματικὰ τὴν πίστη στὸν ἀναπόφευκτο μηδενισμό καὶ στὸ παράλογο ἢ ἀ-νόητο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, στὴ βιολογικὴ καὶ μόνη ἐκδοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς προηγμένου «κρίκου» στὴν ἀλυσιδωτὴ ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, στὸ συμπτωματικὸ καὶ τυχαῖο τῶν πνευματικῶν του χαρισμάτων. Πολιτισμός ἐργώδους ἀποδεικτικῆς γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅπωςδὴποτε ὅτι ἡ ὕλη κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες παράγει πνεῦμα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντλεῖ τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὰ πιθηκοειδή, ὅτι σίγουρα ὑπάρχουν νοήμονα ὄντα καὶ σὲ ἄλλους πλανῆτες, ἐπομένως νὰ ἀπογυμνωθεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ κάθε εὐγένεια καὶ περιωπὴ ὑπαρκτικῆς μοναδικότητος.

Στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν κραυγαλέων, ἀλλὰ καὶ ἀπόλυτα ἀφομοιωμένων στὴ νοο-τροπία τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου ἀντιφάσεων, τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὸν σκοπὸ, τὸν λόγὸ ἢ τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ παραπέμπει σὲ «θεμελιώδεις συγχύσεις», ἢ νὰ παραπέμπεται στὴν ἀλογία τοῦ

τυχαίου καὶ συμπτωματικοῦ. "Ὅσες προσπάθειες ἐγίναν νὰ ἐπιστημανθεῖ, παρ' ὅλα αὐτά, κάποιος καθολικὰ ἀποδεκτὸς ἄξονας ἀναφοράς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο νὰ ἀντληθοῦν κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς συλλογικῆς συμβίωσης καὶ τῆς ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς —ὁ ἄξονας τῆς «ἐπικοινωνιακῆς» χρησιμότητος, τῆς ὀρθολογικῆς ἀποτελεσματικότητος, τῆς δυναμικῆς τῆς «ἐλπίδας» γιὰ μιὰ δικαιότερη καὶ εὐτυχέστερη ἐνδοκοσμικὴ «τάξη πραγμάτων»— ἀποδείχτηκαν ἀπόπειρες οὐτοπικῆς ἢ καὶ κωμικᾶς ἀφελείας. Ἰδιαίτερα ἡ ὀρθολογικὴ ἀποτελεσματικότης ἢ ἐπενδυμένη στὶς μεσσιανικὲς ἐπαγγελίες τῶν ὀλοκληρωτικῶν συστημάτων που σημάδεψαν τὸν 20ο αἰῶνα, ἐπιφύλασσε στὸν νεωτερικὸ ἄνθρωπο καὶ τίς τραγικότερες ἀπογοητεύσεις: τὴν ντροπὴ καὶ τὴ φρίκη τῶν ἐπιστημονικῶν μεθοδεύσεων τῆς βίας, τῆς ἀστυνόμευσης τῶν συνειδήσεων, τῆς ἐξαθλίωσης ἢ καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων ὑπάρξεων γιὰ χάρη ἰδεολογικῶν σκοπιμοτήτων.

Ριζοσπαστικὰ συνεπὴς στὴν κατάδειξη τοῦ παραλόγου τῆς ὑπαρξης, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια πρόταση νοηματοδότησης αὐτοῦ τοῦ παραλόγου, ἐμφανίστηκε μόνο ἡ φιλοσοφία τοῦ υπαρξισμού, ὁ γαλλικὸς εἰδικότερα κλάδος αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ μηδενισμός, γιὰ τὸν γαλλικὸ ὑπαρξισμό, εἶναι τὸ ἀβυσσαλέο θεμέλιο καὶ ἡ ἀναπόφευκτη κατάληξη τῆς ὑπαρξης, ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ ὑπαρκτὰ που ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μηδενίζει τὸν μηδενισμό του μέσα ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς πράξεως του. Ἡ συνείδηση διαστέλλει συνεχῶς τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ τὸ εἶναι της: συγκεφαλαιώνει τὴν ὑπαρξὴ σὲ αὐτὸ που μπορεῖ κάθε στιγμή νὰ γίνεῖ, μηδενίζοντας τὸ παρελθὸν που ἐκπροσωπεῖ τὸ εἶναι της. Ὀντολογικὸ θεμέλιο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης εἶναι ὁ αὐτομηδενισμός τοῦ εἶναι της, δηλαδὴ ἡ ζωὴ ὡς «γεγονότητα» (facticité), ὡς ἀναίρεση κάθε ὀριστικῆς ταυτότητος. Μόνο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὸ που δὲν εἶναι, καὶ νὰ μὴν εἶναι αὐτὸ που εἶναι. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος «εἶναι αὐτὸ που κάνει», ἡ δυνατότητα

τῆς πράξης προηγεῖται καὶ μηδενίζει τὸ εἶναι-καθεαυτὸ τῆς ὀριστικῆς «οὐσίας» τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι «ἐριμμένος» (jeté) μέσα στὸ παράλογο τοῦ προσωρινοῦ καὶ συμπτωματικοῦ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ μὲ τὴν πράξη τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ σχεδιάζει ὁ ἴδιος τὴ φυσιογνωμία του, γνωρίζοντας ὅτι πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴ φυσιογνωμία δὲν ὑπάρχει τίποτα, καὶ ὅτι ὁ σχεδιασμός της στὴν πράξη βεβαιώνεται κάθε στιγμή σὰν «ἓνα ἄχρηστο πάθος». Νὰ ζεῖς τὸ παράλογο ὡς τὴν ἄκρη δημιουργώντας (ἱστορικὰ ἢ καλλιτεχνικὰ), γεμίζοντας μὲ ὁμορφιὰ ἢ μὲ ἐλπίδες τὸ χωρὶς νόημα κενό: εἶναι αὐτὸ ἓνα εἶδος «ἡρωικῆς ἀπελπισίας», μιὰ «ἀγιότητα δίχως Θεό», μιὰ ἀπόλυτη καὶ τραγικὴ πίστη στὸν ἄνθρωπο ποὺ θέλει νὰ λειτουργήσῃ μὲ τὴ δυναμικὴ τοῦ νοήματος τῆς ὑπαρξῆς, νὰ λειτουργήσῃ ὡς εὐγενικὴ καὶ ἀπελπισμένη Ἡθική.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἂν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ αὐτὴ ἡ πρόταση ὡς νοηματοδότηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ πράξης. Παρὰ τὸν συναρπαστικὸ ὀντολογικὸ προβληματισμὸ ποὺ κομίζει¹⁰, ἀφήνει καὶ πελώρια κενά, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὰ κίνητρα καὶ τὴ σκοπιμότητα ἐνὸς τέτοιου «ἡρωισμού» ἀπελπισίας, ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ λειτουργικότητα τῆς πρότασης: Γιατί ἡ πρόταση δὲν παύει νὰ εἶναι ἀσφυκτικὰ ἀτομοκεντρικὴ, ἐγκαταλείποντας τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων κοινωνίας στὴν προτεραιότητα τῶν ἐγωτικῶν ἐπιλογῶν «σχεδιασμοῦ» τῆς ὑποκειμενικῆς «φυσιογνωμίας», ἢ στὴν ψευδαίσθηση ἰδεολογικῶν προδιαγραφῶν τοῦ «σχεδιασμοῦ». Ἐξ ἄλλου, ἡ ἴδια ἡ ἐτερότητα τοῦ ὑποκειμενικοῦ γίνεσθαι μπορεῖ νὰ προκαλεῖται ἢ νὰ προκαλεῖ τὴ δυναμικὴ κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀλογία τοῦ ἐφήμερου καὶ τὴν καταγωγὴ της ἀπὸ τὸ τυχαῖο, ἄρα νὰ ἐξαντλεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς φαινομενολογίας, ποὺ ἀποκλείει ἐξ ὀρισμοῦ τὴ σύσταση ὑπαρκτικοῦ νοήματος.

10. Βλ. μιὰ πληρέστερη ἀνάλυση στὸ βιβλίο μου *Σχεδιάγραμμα Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία*, § 29.

Ἡ ἀπόπειρα τῆς ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφίας κατέδειξε μὲ ἐνάργεια ὅτι τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὸν σκοπὸ, τὸ νόημα ἢ τὸν λόγον τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, παραμένει ὅπωςδὴποτε ἀναπάντητο στὴ βάση μιᾶς μηδενιστικῆς ὀντολογίας. Καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει στὰ πλαίσια τοῦ νεωτετικοῦ «παραδείγματος» γνωσιοθεωρητικὴ μέθοδος καὶ γλωσσικὴ λογικὴ γιὰ τὴ διατύπωση ὀντολογίας ποὺ νὰ μὴν καταλήγῃ στὸ μηδενιστικὸ ἀνερμήνευτο, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν δεσμεύεται στίς προδιαγραφές τῆς μεσαιωνικῆς ἐξωεμπειρικῆς νοησιάρχιας ἢ τῆς νευτώνειας ὑποταγῆς τῆς μεταφυσικῆς στὴν ἐκάστοτε ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση. Προκειμένου γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ νοηματοδότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ, τὸ δίλημμα τῆς νεωτερικότητας ἀποδείχτηκε ἀδιέξοδο: Ἡ θὰ καταφύγουμε στὴν ἀλογία τοῦ τυχαίου καὶ συμπτωματικοῦ, δηλαδὴ στὴν ἀπλὴ φαινομενικότητα ποὺ παραπέμπει μόνο στὴν ἀπουσία ὑπαρκτικοῦ νοήματος, ἢ θὰ ἐπιστρέψουμε σὲ μιὰν ὀντολογία «νοητῶν εἰδώλων» ἐπιμένοντας στὴ μεσαιωνικὴ νοησιρχία ἢ στὴ νευτώνεια «παραστατικὴ» γνωσιοθεωρία.

Γιατὶ εἶναι φανερό ὅτι ἡ νεωτερικὴ νευτώνεια ἐπιστημολογία, ὅταν ἐπιχειρεῖ μεταφυσικὲς αἰτιολογήσεις, καταλήγῃ ἐπίσης σὲ μιὰν ὀντολογία «νοητῶν εἰδώλων». Διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ νοησιρχία μόνο ὡς πρὸς τίς «παραστατικὲς» ἢ «ἀναπαραστατικὲς» προτεραιότητες ποὺ θέτει καὶ ποὺ τίς ἐκδέχεται σὰν ἐμπειρικὲς. Προτεραιότητες ἐκείνης τῆς ἀντίληψης ἢ στάσης, ποὺ γιὰ νὰ κατορθώσῃ τὴ γνώση τῆς πραγματικότητας προϋποθέτει ὅπωςδὴποτε τὴν «ἀκίνητοποίηση» τοῦ δυναμικοῦ γίνεσθαι σὲ συγκεκριμένες «σταθερές», ἱκανὲς νὰ ἀναπαρασταθοῦν κυρίως μὲ τὴ βοήθεια μαθηματικῶν-ποσοτικῶν ὀριοθετήσεων. Καὶ τὸ γοητευτικὸ πλεονέκτημα τῆς «παραστατικῆς» μεθόδου εἶναι ὅτι προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἱκανοποίηση καὶ τὴ σιγουριὰ πὼς κατέχει τὴ γνώση ὅχι μόνο μὲ ἀφηρημένη κατα-νόηση. Ὅτι γνωρίζει μὲ τρόπο θετικὸ καὶ ἔγκυρο τὴν πραγματικότητα, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ τὴν μεταγράφεῖ σὲ σταθερὰ «σημαίνοντα», ποὺ συντονίζουν

ὁμοιόμορφα κάθε ὑποκειμενικὴ νόηση, ἐξασφαλίζοντας τὴν «ἀντικειμενικότητα» τῆς γνώσης. Πιστεύει τὸ ἄτομο ὅτι γνωρίζει τὴν πραγματικότητα μέσω τῆς σημειολογικῆς μεταγραφῆς της, ἐκδέχεται τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας ὡς ἀντικείμενα πού τὰ ἐξουσιάζει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού μπορεῖ «ἀντικειμενικά» νὰ τὰ ὀριοθετήσῃ. Εἶναι ἡ λογικὴ του καὶ πάλι πού τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰν ἐξουσιαστικὴ κυριαρχία πάνω στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ μιὰ «παραστατικὴ» λογικὴ, πού ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴ χρηστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ὀριστικῆς σημαίνουσας πραγματικότητας.

Πάντως, οἱ ὄντολογικὲς ἀπόπειρες αἰτιολόγησης καὶ νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ, πού βασίστηκαν στὴ χρῆση τῆς «παραστατικῆς» μεθόδου¹¹, κατέληξαν ἐπίσης σὲ μιὰν ἀναξιόπιστη μεταφυσικὴ «νοητῶν εἰδώλων»¹². Καὶ ἡ μηδενιστικὴ ὄντολογία τῆς ἐμπειρικῆς φαινομενολογίας πού φιλοδόξησε νὰ τὴν ὑποκαταστήσῃ, ἄφησε ἀπροκάλυπτα ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὸν σκοπό, τὸν λόγο ἢ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξης. Τὸ νεωτερικὸ «παράδειγμα» μοιάζει νὰ ἐξαντλεῖται στὶς προδιαγραφές καὶ στὶς δυνατότητες αὐτῶν τῶν δύο προτάσεων ἐρμηνείας τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. Μόνο στὴν «ἀποφατικὴ» γλώσσα καὶ στὴν ἐξωκωδικὴ μεθοδολογία τῆς μετα-νευτώνειας φυσικῆς ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται μιὰ ἄλλη, ριζοσπαστικὰ διαφορετικὴ γνωστικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. «Ὁ αὐτὴ ἡ μεθοδολογία καὶ γλώσσα μπορεῖ νὰ ἀρθρώσῃ καὶ πρόταση νοηματοδότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ, τότε σηματοδοτεῖ καὶ τὴν εἴσοδο στὴ μετα-νεωτερικὴ ἐποχὴ.

11. Βλ. ἐνδεικτικά: Παναγ. ΚΟΝΔΥΛΗ, Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς, I, Κεφ. IV 2, 3 — II, Κεφ. VI 2. — Karl POPPER, *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie*, Tübingen (Mohr) 1979, I, Kap. XI, 44.

12. Βλ. μιὰν ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση στὸ βιβλίο τοῦ Νίκου ΝΗΣΙΩΤΗ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν*, Ἀθῆναι 1965, σελ. 173-183. — Ἐπίσης: A. FARRER, *The Glass of Vision*, London 1948. — Jacques MARITAIN, *Distinguer pour unir*, Paris 1935. — Reinhold NIEBUHR, *Essays in Applied Christianity*, New York 1959.

β. Οἱ καινοφανεῖς συντεταγμένες τοῦ κενοῦ

Ἡ μηδενιστικὴ ὄντολογία ἀποκτᾷ στὰ πλαίσια τῆς νεωτερικότητας δύο ἰσχυρὰ ἐρείσματα ἐπιβολῆς. Διευρύνουν καὶ τὰ δύο τὴν κοινωνικὴ τῆς ἀπήχηση καὶ τὴν καθιστοῦν βασικὸ γνώρισμα τῆς νοο-τροπίας τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται γιὰ δύο καινούργιες προτάσεις σχετικὲς μὲ τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ τοῦ ἔλλογου: τὴν πρόταση γιὰ τὴν *τυχαία* συγκρότηση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ τὴν πρόταση γιὰ τὴν *ἐξελικτικὴ* προέλευση τοῦ ἔλλογου. Συνεπικουρεῖ καὶ ἡ ἀνάδυση ἐνὸς οὐσιώδους παράγοντα ἐρμηνείας τῆς ἔλλογης ιδιαιτερότητας τοῦ ἀνθρώπου: τῆς πραγματικότητας τοῦ ἀσυνειδήτου.

Καὶ τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα ὄντολογικοῦ προβληματισμοῦ ἀναφέρονται καταρχὴν σὲ πιστοποιήσεις ἢ σὲ ἀυποθέσεις ἐργασίας τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Ὅμως, μέσα στὸ κλίμα τῶν ἰδεολογικῶν προτεραιοτήτων τῆς νεωτερικότητας, ἐκλαίκευονται ταχύτατα, ἐντάσσονται στὴ φαρέτρα τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς μαχητικῆς φυσιοκρατίας καὶ λειτουργοῦν ὡς θεμελιώδη ἐρείσματα γιὰ τὴν ἀπόρριψη κάθε μεταφυσικῆς καὶ κάθε νοήματος τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ τοῦ ἔλλογου.

Ἡ τυχαιότητα, ὡς αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, εἶναι μιὰ ἐρμηνευτικὴ πρόταση πού δὲν συνιστᾷ καινοφανὴ ἀποκλειστικότητα τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κιόλας εἶχε ἐκπροσωπηθεῖ κατὰ καιροὺς ἡ ἐκδοχὴ τῆς αἰδιότητος τῆς ὕλης καὶ τῶν τυχαίων (αὐτοματικῶν) μορφοποιήσεων της πού ὀδήγησαν στὴ σύσταση τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ —τουλάχιστον στὶς ἐντυπωσιακὰ προβεβλημένες περιπτώσεις τοῦ Ἡράκλειτου, τοῦ Δημόκριτου καὶ τῶν Ἐπικουρείων— ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ λειτουργεῖ μᾶλλον ὡς ἀναγκαία συνθήκη ἄλλων ἐρμηνευτικῶν προτεραιοτήτων διασάφη-

σης τοῦ κοσμοῦ γίνεσθαι¹³. Δὲν συνιστᾷ ἐπεξεργασμένη πρότα-
ση ἢ ἐνδείξει συστηματικῆς διερώτησης περὶ τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς
τοῦ ὑπαρκτοῦ. Καὶ ἐπιπλέον συνυπάρχει στοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς
ἡ ἐκδοχὴ τῆς τυχαιότητος μὲ ἀπερίφραστες ἀναφορὰς σὲ μεταφυ-
σικὰ δεδομένα (θεότητες, ψυχὴ, ὑπερβατικότητα τοῦ ἀγαθοῦ,
κλπ.).

Τόσο στὴν ἀρχαία ὅσο καὶ στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο δὲν ἔχουμε
τεκμήρια ἢ ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐπίκληση τῆς τυχαιότητος παρέπεμψε
σὲ μιὰ μηδενιστικὴ ὄντολογία ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ χαρακτηρίζει
τὴ νεωτερικότητα. Οὐτε συνιστοῦσε κοσμοθεωρητικὴ στάση ἢ
ιδεολογικὸ ρεῦμα εὐρύτερης κοινωνικῆς ἀποδοχῆς. Σίγουρα εἶναι
παρακινδυνευμένες οἱ κρίσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀπήχηση φιλοσο-
φικῶν θέσεων. Ὡστόσο οἱ γραπτὲς πηγὲς μᾶλλον συνηγοροῦν στὴ
διαπίστωση ὅτι οἱ ἀριστοτελικὲς διασαφήσεις τοῦ τυχαίου ἀπη-
χοῦσαν καὶ συγχρόνως διαμόρφωναν μιὰ γενικευμένη ἐπὶ αἰῶνες
καὶ αὐτονόητη κοινωνικὴ παραδοχὴ:

Ὁ Ἀριστοτέλης διαπίστωσε καὶ διασαφῆσε τὴ νοηματικὴ
ἀντίθεση τῶν ὄρων τύχη καὶ φύση. Ἡ φύση ταυτίζεται πάντα μὲ

13. Βλ. KIRK, RAVEN, SCHOFIELD, *The Presocratic Philosophers*, ἑλλ. μτφρ.: *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι*, Ἀθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1988, σελ. 499: Οἱ ἀτομικοὶ φιλόσοφοι τόνιζαν τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν ἀπροσχεδιάστων μηχανικῶν διαδικασιῶν, δηλαδὴ τὴν ἀναγκαιότητα. Ἔτσι ὁ Λεύκιππος, στὴ μόνη ρήση τοῦ ποὺ σώζεται, λέει: οὐδὲν χρῆμα μᾶτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπ' ἀνάγκης. (Τίποτα δὲν γίνεται τυχαῖα, ἀλλὰ ὅλα γιὰ κάποιον λόγο καὶ ἀπὸ ἀνάγκης). — A. A. LOND, *Hellenistic Philosophy*, ἑλλ. μτφρ.: *Ἡ ἐλληνιστικὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1987, σελ. 74 καὶ 78-79: Ἡ ἐκτροπὴ τῶν ἀτόμων σὲ μὴ προσδιορισμένο χρόνο καὶ χώρο ... δημιουργεῖ μέσα στὸ σύμπαν, ὅπως τὸ συλλαμβάνει ὁ Ἐπίκουρος, μιὰν ἀρχὴ σχετικῆς ἀπροσδιοριστίας... Ὅλα εἶναι δυνατόν σὲ τελικὴ ἀνάλυση νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ ἀναφορὰ στὸ ὅτι οἱ μεμονωμένες καὶ ἄψυχες φυσικὲς ὀντότητες ποὺ κινοῦνται στὸν κενὸν χώρον συνενώνονται καὶ διαχωρίζονται χωρὶς προκαθορισμό... Δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἤθελε νὰ εἶναι καθαρὰ ἀνιδιοτελὲς ἐρευνητὴς τῶν πραγμάτων. Σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια τοῦ τὰ λόγια, «ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης τῆς φύσης εἶναι νὰ ἀποκτήσουμε σαφὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν αἰτία τῶν πιὸ σημαντικῶν πραγμάτων» (Ἐπ. Ἡρόδ. 78). Ὅταν λέει «τὰ πιὸ σημαντικά», ἐννοεῖ θεμελιώδη γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία.

τὴν προγραμματικὴ σκοπιμότητα, εἶναι ἔννοια ἀσύμπτωτη μὲ τὴν τυχαιότητα¹⁴. Ἔτσι τὸ τυχαῖο δηλώνει μόνο τὴν ἀπροσδιοριστία τῶν συμβεβηκότων ἢ τὴν ἀπροσδιοριστία τῆς προαίρεσης¹⁵.

Ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς τέτοιας διασαφήσεως — καὶ ἢ κατ' ἐπέκταση ἀναγωγὴ κάθε ἐπιμέρους ὑπαρκτοῦ καὶ τοῦ σύνολου κόσμου σὲ αἰτιώδη ἀρχὴ — μοιάζει αὐτονόητη καὶ στὰ πλαίσια τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τοῦ πλατωνισμοῦ, στωικισμοῦ, νεοπλατωνισμοῦ, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν ἀριστοτελισμὸ κυριάρχησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιοκλασικὴ ἐποχὴ ὡς τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνα. Δὲν θὰ ἦταν αὐθαίρετο νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ κοινὴ αὐτὴ φιλοσοφικὴ στάση — κοινὴ προϋποθετικὴ ἀρχὴ ἐρμηνείας τοῦ κόσμου — διαμορφώνει, ἀλλὰ καὶ ἀπηχεῖ, μιὰν εὐρύτερη κοινωνικὴ νοο-τροπία.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ στὴ μακρὰ περίοδο τῶν δραματικῶν ἀντιθέσεων καὶ διεργασιῶν ποὺ προκαλοῦνται στὸν ἐλληνικὸ ἢ ἐξελληνισμένο κόσμον μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ, δὲν τίθεται ποτὲ πρόβλημα ἀνυπαρξίας αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἐνδεχόμενης ἀνυπαρξίας Θεοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἔρχεται νὰ κηρύξει καὶ νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ σὲ ἓναν κόσμον ποὺ τὴν ἀμφισβητεῖ ἢ ἀμφιβάλλει γι' αὐτήν. Τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει γιὰ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη ὁ χριστιανισμὸς ἀναφέρεται στὴ δυνατότητα νὰ συνδεθεῖ ἡ θεωρητικὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αἰτιώδους ἀρχῆς μὲ τὴν ἀμεσότητα τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας καὶ σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἓναν προσωπικὸ Θεὸ — πρόβλημα πραγματικῆς — ὑπαρκτικῆς (καὶ ὄχι νοητικῆς μόνο) κοινωνίας τοῦ κτιστοῦ μὲ τὸ ἄκτιστο.

Οἱ πρῶτες μέσα στὴν Ἱστορία ἀπόπειρες ἀποδεικτικῶν κατο-

14. Τὰ γὰρ γινόμενα φύσει πάντα γίνεται ἢ αἰεὶ ὡδὲ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὰ δὲ παρὰ τὸ αἰεὶ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ ταῦτομάτου καὶ ἀπὸ τύχης: *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, II 6, 333b 5-7.

15. Ἔστιν αἴτιον ὡς συμβεβηκὸς ἡ τύχη, ὡς δ' ἀπλῶς οὐδενός. — Ἀπὸ τύχης λέγομεν, ὅσα ἀπὸ ταῦτομάτου γίνεται τῶν προαιρετῶν, τοῖς ἔχουσι προαίρεσιν: *Φυσικά* B5, 197a 13-14, B6 197b 20-22.

χυρώσεων τῆς ὑπαρξῆς Θεοῦ ἐμφανίζονται μὲ τὸν δυτικοευρωπαϊκὸ μεσαιωνικὸ σχολαστικισμό, δηλαδή ὅταν οἱ ὅροι τῆς ἐλληνικῆς γνωσιοθεωρίας καὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ὄντολογίας ἔχουν ριζικὰ ἀνατραπεῖ¹⁶. Ὅχι πὼς προϋπῆρξαν καὶ τότε μαρτυρημένες κοινωνικὲς ἀφορμὲς καὶ ἀμφισβητήσεις ποὺ προκάλεσαν τὴν καταφυγὴ σὲ «ἀποδείξεις» περὶ ὑπάρξεως αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ ἦταν οἱ γνωσιοθεωρητικὲς προδιαγραφές καὶ οἱ χρησιμοθηρικὲς προτεραιότητες τοῦ σχολαστικισμοῦ ποὺ ὀδηγοῦσαν ὑποχρεωτικὰ στὶς «ἀποδείξεις»: τίς προϋπέθετε ἡ μεθοδολογικὴ συνέπεια καὶ ἡ σκοπιμότητα ἐπιβολῆς τῆς θεολογικῆς νοησιαρχίας.

Ὅμως οἱ νοησιαρχικὲς «ἀποδείξεις» ἀνοίγαν τὸν δρόμο καὶ στὴ νοησιαρχικὴ ἀμφισβήτηση τῶν «ἀποδείξεων». Ἡ αὐτονόμηση τῶν ὀρθολογικῶν καταφάσεων ὀδηγοῦσε ὑποχρεωτικὰ καὶ στὴν αὐτονόμηση τῶν ὀρθολογικῶν ἀρνήσεων. Μὲ τὴ συμπερασματικὴ διατύπωση τοῦ Χάιντεγγερ, ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ» στὴ νεωτερικότητα προκύπτει ἀναπόφευκτα ἀπὸ τὴν «ἐσωτερικὴ λογικὴ» τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς νοησιαρχίας¹⁷. Ἡ αὐτονομημένη νοησιαρχία ἐγκλῶβιζε τὴ μεταφυσικὴ στὶς προδιαγραφές τῆς ἐνδοκοσμικῆς φυσικῆς λογικότητας, ἀνάγοντας αὐτὴ τὴ λογικότητα σὲ μεταφυσικὲς ἀφετηρίες. Ὁ νεωτερικὸς ἄνθρωπος δὲν εἶχε παρὰ μόνον νὰ ἀπορρίψει μιὰ τέτοια ἀξιωματικὴ ἀναγωγὴ καὶ νὰ δεχθεῖ τὴ λογικότητα ὡς ἀπολύτως ἐνδοκοσμικὴ ἀρχὴ λειτουργικότητας τῶν ὑπαρκτῶν.

Ἔτσι τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς ἦ ἀπορρίφθηκε, ὡς ἀσυμβίβαστο μὲ τὴ θετικὴ πιστοποίηση, ἢ παραπέμφθηκε στὴ φυσικὴ λογικότητα τοῦ πιθανοῦ, δηλαδή τοῦ συγκυριακοῦ καὶ τυχαίου. Τὰ λογικὰ κενὰ ποὺ δημιουργοῦσε αὐτὴ ἢ παραπομπὴ παραβιάζαν ἐκδηλὰ τὴν ἴδια τὴ φυσικὴ λογικότητα, ἀλλὰ δὲν ἐμπό-

16. Βλ. πληρέστερα: *Σχέδιασμα Εἰσαγωγῆς* στὴ *Φιλοσοφία*, § 27.

17. HEIDEGGER, *Nietzsche*, II, Pfullingen (Neske-Verl.) 1961, σελ. 92. — ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Holzwege*, Frankfurt (Klostermann) 1963, σελ. 204, 239-240.

δισαν τὴν εὐρύτατὴ ἐκλαΐκευση τῆς πίστης στὴν αἰτιώδη τυχειότητα. Οἱ ιδεολογικὲς προτεραιότητες τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς εὗρισκαν στὴν ἀρχὴ τῆς τυχειότητας μιὰν ἐξαιρετικὰ εὐχρηστὴ προϋποθετικὴ ἀφετηρία, ποὺ λειτουργοῦσε ἀποδοτικὰ στὴ μυθοποιητικὴ δυναμικὴ τοῦ ιδεολογήματος.

Ἡ τυχειότητα, ὡς αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, προσφερόταν καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ κάλυψη τοῦ γεγονότος τῆς πρώτης ἐμφάνισης ἐμβίας ὕλης. Ὄταν ἡ πρόοδος τῆς χημείας ἐπέτρεψε τὴν ἀνάλυση τῆς σύστασης τοῦ ζωντανοῦ κυττάρου, τῆς δομῆς τῶν ὀργανικῶν ἐνώσεων, ἐμφανίστηκε ὡς ὀρθολογικὴ καὶ αὐτονόμητὴ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ μετάβαση ἀπὸ τίς ἀνόργανες στὶς ὀργανικὲς ἐνώσεις ἦταν ἐπίσης ἀποτέλεσμα συγκυριακῶν συνθηκῶν, τυχαίων συμπτώσεων. Τὰ λογικὰ κενὰ καὶ τὰ κενὰ ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης ποὺ δημιουργοῦσε ἡ παραδοχὴ τῆς αὐτοματικῆς αὐτῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἄβια στὴν ἐμβία ὕλη, δὲν ἐμπόδισαν οὔτε τὴ δικὴ τῆς εὐρύτατὴ ἐκλαΐκευση.

Ἀπέμενε τὸ δυσερμηνευτο τοῦ ἄλματος μετάβασης ἀπὸ τὴν ἄλογη στὴν ἔλλογη ὑπαρξῆ, ἡ διαφορὰ ἀνθρώπου καὶ ζώου. Τὴ διασάφησή του ἀνέλαβε ἡ ἐκλαΐκευση τῆς θεωρίας τοῦ Δαρβίνου (Darwin), ἡ ἔνταξη τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας στὸ φυσιοκρατικὸ ιδεολόγημα. Οἱ πνευματικὲς ικανότητες τοῦ ἀνθρώπου ἐρμηνεύθηκαν σὰν προϊόντα τῆς ἐγκεφαλικῆς ἀποκλειστικῆς λειτουργίας, καὶ ὁ προηγμένος ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος σὰν συνεπὲς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὰ κενὰ ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης καὶ λογικῆς συνέπειας ἦταν πελώρια, ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ μυθοποιητικὴ δυναμικὴ τῆς ιδεολογίας στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἐξουδετέρωσε τὴν ἀπαίτηση ἐρευνητικοῦ καὶ λογικοῦ ἐλέγχου. Ἡ ἀρχὴ ὅτι «κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθῆκες ἡ ὕλη παράγει πνεῦμα» λειτούργησε καὶ λειτουργεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικούς ἄξονες τῶν ιδεολογικῶν προτεραιοτήτων τῆς νεωτερικότητας.

Τυχαιά γένεση-συγκρότηση-λειτουργία του σύμπαντος, αυτόματη γένεση με έγγενείς εξέλικτικές προδιαγραφές της έμβιας ύλης, εξέλικτική παραγωγή του πνεύματος από την ύλη: είναι οι καινούργιες όντολογικές θεωρήσεις που κομίζει ή νεωτερικότητα. Παρά τὰ λογικά τους κενὰ και τὰ κενὰ έπιστημονικής τεκμηρίωσης, έστω και ως αὐθαίρετα ιδεολογήματα, οί θεωρήσεις αυτές διαμορφώνουν την όντολογική προοπτική του νεωτερικού ανθρώπου, νοηματοδοτούν τον νεωτερικό τρόπο του βίου. Γι' αυτό και δέν μπορούν νά άγνοηθούν σέ όποιαδήποτε άπόπειρα νά έπανατεθεϊ τὸ όντολογικό έρώτημα ως πρόβλημα βιωματικού ένδιαφέροντος.

Έπικεντρωμένες οί θεωρήσεις αυτές σέ μιάν ένδοκοσμική άποκλειστικά έρμηνευτική του ύπαρκτου και πραγματικού, μηδενιστική κάθε μετα-φυσικού «νοήματος», συνεπιφέρουν και μιὰ ριζική άναθεώρηση μεθόδου και γλώσσας τών όντολογικών διερωτήσεων. Μετά την ένδοκοσμική όντολογία της νεωτερικότητας, για νά τεθεϊ τὸ όντολογικό έρώτημα ως πρόβλημα κοινού βιωματικού ένδιαφέροντος, πρέπει νά άποσυνδεθεϊ από τούς συνειρμούς που επέβαλε ή δυτικοευρωπαϊκή φιλοσοφική του προϊστορία: 'Αποκλείεται νά τεθεϊ με γλώσσα και μέθοδο έξω-εμπειρική, με άφηρημένες κατηγορίες και σχήματα τυπικής λογικής.

"Όχι ότι ή έμπειρική προτεραιότητα καταργεϊ τή λογική, τή μόνη δυνατότητα νά συγκροτηθεϊ, σημανθεϊ και κοινωνηθεϊ ή έμπειρία. "Όμως άποκλείει την αὐτονόμηση της λογικής άποδεικτικής, την άποσύνδεσή της από την έμπειρία. "Αν, λοιπόν, ή όντολογική διερώτηση άποσκοπεϊ σέ πρόταση νοηματοδότησης της ανθρώπινης ύπαρξης και της ανθρώπινης πράξης, πρόταση που νά προσφέρεται στην κοινή έμπειρική πρόσβαση, πρέπει νά έκφρασθεϊ με γλώσσα και μέθοδο καθαρμένη από τή νοησιαρχική αὐτάρκεια του εύρωπαϊκού παρελθόντος, αλλά και από την ιδεολογική αὐθαιρεσία της νεωτερικότητας.

Μαζί με την τυχαιότητα και την εξέλικτική θεωρία, τρίτο καινούργιο στοιχείο όντολογικού προβληματισμού που κομίζει ή νεωτερικότητα, είναι ή πραγματικότητα του άσυνειδήτου. "Αν στη φυσική ή έμφάνιση της κβαντομηχανικής με την άρχή της άπροσδιοριστίας άλλαζε ριζικά την αντίληψη και τον τρόπο προσέγγισης τών κοσμικών δεδομένων, θά μπορούσε νά ισχυριστεϊ κανείς ότι άνάλογο ρόλο στην άνθρωπολογική σπουδή διαδραμάτισε ή διερεύνηση του άσυνειδήτου.

"Έγινε φανερό ότι ή πραγματικότητα του ανθρώπινου είναι και ειδικά τών πνευματικών λειτουργιών που κατεξοχήν συνιστούν την ύπαρκτική ιδιαιτερότητα του ανθρώπου, δέν έξαντλεϊται στη φαινομενολογία τών συνειδητών ψυχικών γεγονότων και έκδηλώσεων. 'Η συνείδηση όρίζει μόνο μιάν έπιμέρους «περιοχή» στον πολύ εύρύτερο και πολυπλοκότερο «χώρο» του ψυχικού βίου, ένῶ ή ύποκειμενικότητα συγκροτεϊται και λειτουργεϊ και σέ «έπίπεδα» ψυχικού βίου προ-συνειδητά ή και μη-συνειδητά: 'Επίπεδα άπωθιμένων από τή συνείδηση, αλλά ένεργών έπιθυμιών, ανεπίγνωστων δεσμεύσεων σέ κοινωνικές άπαιτήσεις, έπισκοτισμένων, αλλά ανεξίτηλων βιωμάτων, άδιευκρίνιστων παρορμήσεων, φανταστικών ύποκατάστατων του πραγματικού, βρεφικών έμπειριών που ποτέ δέν συνειδητοποιήθηκαν, κλπ., κλπ.

'Η έμπειρική και πειραματική σπουδή αὐτών τών «έπιπέδων» παραπέμπει στην πραγματικότητα όχι ένός στατικού και παθητικού «ύποστρώματος» ή «άποθέματος» ψυχικών βιωμάτων, αλλά ένός ένεργητικού παράγοντα λειτουργίας του ψυχικού βίου. Είναι ό παράγοντας του άσυνειδήτου που παρεμβαίνει ένεργά και έπηρεάζει άποφασιστικά τή συγκρότηση και λειτουργία του ύποκειμένου.

'Ο ρόλος του άσυνειδήτου παράγοντα στην ένεργητική συγκρότηση του ύποκειμένου καταδείχνει πόσο άπροσδιοριστο και άνυπότακτο σέ άντικειμενοποιήσεις παραμένει τὸ ύποκείμενο. Και ή έπίγνωση της άπροσδιοριστίας του ύποκειμένου διαλύει τις καρτεσιανές ψευδαισθήσεις για τήν ταύτιση της ύποκειμενικότητας με

τὴν αὐτοσυνειδήτη σκέψη, τὴν αὐτοβεβαίωση τῆς ὑπαρξῆς ἀπὸ τῆς σκέψης — ψευδαισθήσεις ποὺ ἐν πολλοῖς θεμελίωσαν τὸ δῆθεν θετικιστικὸ οἰκοδόμημα τῆς νεωτερικότητας.

Εἰδικὰ ἡ λακανικὴ (ἀπὸ τὸν Jacques Lacan καὶ τὴ σχολή του) συμβολὴ στὴ διερεύνηση τοῦ ἀσυνειδήτου, ἡ κατάδειξη τῆς ἀναφορικῆς σύνταξης καὶ δομῆς του, ὑποχρεώνει σὲ ριζικὴ ἐπαναθεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου: Ἡ πραγματικότητα τοῦ ὑποκειμένου δὲν ἐξαντλεῖται στὶς ψυχοσωματικὲς ἐνέργειες, αὐτὲς συνιστοῦν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖται ὑπαρκτικὰ τὸ ὑποκείμενο. Ἡ φρουδικὴ κιόλας ἀνάλυση παρέπεμπε σὲ ἕναν ἀπροσδιόριστο «πυρήνα» (Kern) ὑποστατικῆς ὑποκειμενικότητας, πυρήνα προγενέστερο καὶ τοῦ ἀσυνειδήτου, τὸν ὁποῖο ὅμως γνωρίζουμε μόνο ἐκδηλούμενον καὶ ἀναφερόμενον μὲ τὸν τρόπο τοῦ λόγου. Ὁ λόγος συγκροτεῖ τὸ ὑποκείμενο ὡς ὑπαρκτικὸ γεγονός τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς συνειδήσεως ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀσυνειδήτου. Τὸ ἴδιο τὸ ἀσυνεῖδητο «εἶναι δομημένο ὅπως μιὰ γλώσσα»¹⁸. Τόσο ἡ δομὴ ὅσο καὶ αὐτὸ ποὺ δομεῖται εἶναι ὁμόλογα μὲ τὴ γλώσσα — τὴ γλώσσα ὡς σύνολο σημαίνοντων καὶ σύνταξη σημαίνοντων — δηλαδὴ γεγονὸς ἀναφορᾶς καὶ σχέσης.

Ἡ ἀπροσδιοριστία τῶν ὄρων τῆς ἀνθρωπολογικῆς σπουδῆς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀσυνειδήτου, προσφέρεται ἐλάχιστα γιὰ ἰδεολογικὴ ἐκλαίκευση καὶ συνεπικουρία τῆς μαχητικῆς φυσιοκρατίας. Ἀντίθετα, ὑπονομεύει μᾶλλον τὴ μηχανιστικὴ ἐκδοχὴ τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ περιπλέκει τὶς σχηματικὲς ἐρμηνεῖες ἀναγωγῆς τους στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τῆς νευροφυσιολογίας.

Ἔτσι, ἡ ἰδεολογικὴ ἐκμετάλλευση τῆς πραγματικότητας τοῦ

ἀσυνειδήτου στράφηκε περισσότερο στὴν ἀμφισβήτηση τῆς αὐτεξουσιότητας καὶ ἐλευθερίας, τόσο ὡς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ κάθε ἄλλο ἔμβιο ὑπαρκτό, ὅσο καὶ ὡς ἀναγκαίας συνθήκης τῶν κανονιστικῶν-ἠθικῶν ἀρχῶν. Ἄν οἱ βουλευτικὲς μας ἀποφάσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ λογικὲς μας κρίσεις, ἐξαρτῶνται περισσότερο ἢ λιγότερο καὶ ἀπὸ μὴ ἐλεγχόμενες, ἀσυνεῖδτες προδιαγραφὲς καὶ ἐπιδράσεις, τότε οἱ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις σαφῶς σχετικοποιοῦνται καὶ ἡ αὐτεξουσιότητα μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ μόνο ὡς ἰδεολιστικὴ φαντασίωση.

Ἡ ἰδεολογικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἔρευνας τοῦ ἀσυνειδήτου ὡς ἀμφισβήτηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἠθικῆς (ἐλευθερίας ὑπαρκτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου, σύνδεσης τοῦ ἥθους μὲ τὴν ὑπαρκτικὴ γνησιότητα καὶ πληρότητα), παρὰ τὰ λογικὰ καὶ πάλι κενὰ αὐθαίρετων σχηματοποιήσεων, ὑπηρετεῖ τὴ μηδενιστικὴ ὀντολογία τῆς νεωτερικότητας, διευρύνει τὸ κενὸ ὑπαρκτικοῦ νοήματος στὴ νεωτερικότητα. Ὅμως ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀσυνειδήτου ἐγκλωβίζεται στὶς σκοπιμότητες τοῦ ἰδεολογήματος ἀσυγκρίτως δυσκολότερα ἀπ' ὅ,τι ἡ μεταφυσικὴ τῆς τυχαιότητας ἢ ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία. Ἡ πρωταρχικὴ σημασία τῆς πραγματικότητας τοῦ ἀσυνειδήτου εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα καινούργιο ὀντολογικὸ δεδομένο στὴν ἀνθρωπολογικὴ σπουδῇ. Δεδομένο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ.

18. Jacques LACAN, *Le séminaire*, livre XI: les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris (Seuil) 1973, σελ. 23. — ΤΟΤ ΙΔΙΟΥ, *Écrits* II, Paris (Seuil) 1971, σελ. 203.

ΠΑΡΕΝΘΕΣΗ 1.

Ο «ΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ» ΤΗΣ ΤΥΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

1. "Αν υπάρχει νόημα του κόσμου, πρέπει να βρίσκεται έξω από τον κόσμο¹.

2. "Αν δεν υπάρχει νόημα του κόσμου, αν ο κόσμος είναι ά-νόητος και ά-λογος, τότε η πραγματικότητα είναι μόνο ένδοκοσμική και απολύτως ανερμήνευτη. Τότε όλα όσα συμβαίνουν μέσα στον κόσμο και έχουν-έτσι, μπορούν να πιστοποιηθούν, αλλά όχι να ερμηνευθούν. Το ά-νόητο του κόσμου δεν επιδέχεται έρμηνεία, γιατί η έρμηνεία θα συνιστούσε νόημα. "Αν η πραγματικότητα είναι απολύτως ένδοκοσμική, είναι και απολύτως ά-νόητη.

1. «Η πρόταση καθορίζει έναν τόπο στον λογικό χώρο. 'Η ύπαρξη αυτού του λογικού τόπου εξασφαλίζεται με μόνη την ύπαρξη των συστατικών στοιχείων, με την ύπαρξη της με νόημα πρότασης.

"Αν η πρόταση μπορεί να καθορίζει μόνο έναν τόπο στον λογικό χώρο, ολόκληρος ο λογικός χώρος πρέπει να είναι κιόλας δοσμένος διαμέσου της: WITTGENSTEIN, *Tractatus* 3.4, 3.42.

2. «Το νόημα του κόσμου πρέπει να βρίσκεται έξω από τον κόσμο. Στον κόσμο όλα είναι, όπως είναι, και όλα συμβαίνουν, όπως συμβαίνουν· μέσα στον κόσμο δεν υπάρχει καμιά αξία — και αν υπήρχε, δεν θα είχε καμιά αξία. "Αν υπάρχει μια αξία, πού να έχει αξία, πρέπει να βρίσκεται έξω από όλα όσα συμβαίνουν και έχουν-έτσι. Γιατί όλα όσα συμβαίνουν και έχουν-έτσι, είναι συμπτωματικά. Αυτό που τὰ κάνει να μην είναι συμπτωματικά, δεν μπορεί να βρίσκεται μέσα στον κόσμο, γιατί τότε θα ήταν και αυτό συμπτωματικό. Πρέπει να βρίσκεται έξω από τον κόσμο»: WITTGENSTEIN, *Tractatus* 6.41.

3. "Αν ὁ κόσμος εἶναι ἀ-νόητος καὶ ἀνερμήνευτος, τότε καὶ μόνο μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖος. Ἡ τυχειότητα καταρχὴν δηλώνει σύμπτωση-συγκυρία ἀνυπότακτη στὸ ἐρώτημα τοῦ πόθεν ἢ τῆς αἰτίας, τοῦ πῶς ἢ τοῦ τρόπου, τοῦ πρὸς-τί ἢ τοῦ τέλους-σκοποῦ. Δηλαδή τὸ τυχαῖο εἶναι ἀνυπότακτο στὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ νοήματος. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι συνώνυμο τὸ τυχαῖο μὲ τὸ ἀ-νόητο καὶ τὸ ἀνερμήνευτο.

4. Ὁ κόσμος ὡς προῖόν τυχειότητας, εἶναι μιὰ πρόταση ἀντιφατική: Προτείνει ὡς ἐρμηνεία τὸ ἀνερμήνευτο, ἐκδέχεται τὸ μὴ-νόημα ὡς νόημα.

5. Ὡς ἐρμηνευτικὴ «ἀρχή» τοῦ κόσμου ἡ τυχειότητα εἶναι πρόταση ἀντιφατική, ἀλλὰ νοητή. Ἀποδίδει τὴ γένεση καὶ σύσταση τῆς ὕλης, τίς ἐξελικτικὲς μεταβολὲς τῆς ὕλης, τὴν ἐνεργούμενη λειτουργικότητα τοῦ κόσμου, σὲ ἀνερμήνευτες συμπτώσεις καὶ ἀ-νόητες συγκυρίες. Ἐπιχειρεῖ νὰ συγκροτήσῃ νόημα καταργώντας τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ νοήματος. Εἶναι νοητὴ πρόταση, ἀλλὰ δίχως «λογικὸ τρόπο» καὶ γι' αὐτὸ ἀ-νόητη. Εἶναι μιὰ ψευδο-πρόταση.

6. Τὸ τυχαῖο διεκδικεῖ τὸν λογικὸ τρόπο τοῦ πιθανοῦ, τὴ λογικὴ τῶν πιθανοτήτων: Ἀπὸ μιὰ ἀπειρία ἐνδεχομένων προκύπτει συμπτωματικὰ ὁ κόσμος καὶ λειτουργεῖ συγκυριακά. Ἀλλὰ ἡ ἀπειρία ἀκριβῶς τῶν ἐνδεχομένων δίνει στὴν πιθανότητα τόσο ἐλάχιστη τιμὴ, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ ἰσχύσει ὡς ἐρμηνευτικὴ ἀρχή (— ἀποκλείει τὸ λογικὸ-μαθηματικὸ περιεχόμενο τῆς πιθανότητας).

7. Ἡ γένεση καὶ σύσταση τοῦ κόσμου, ὡς «δειγματικὸς χῶρος» πιθανοτήτων, περιλαμβάνει ἀπειρία ἐνδεχομένων μὲ ἴδιο βαθμὸ πιθανότητας. Ἐνδεικτικὰ ὑποσύνολα ἐνδεχομένων εἶναι: Οἱ

ἀρχικὲς θερμοκρασιακὲς διακυμάνσεις. Οἱ ποσοτικὲς ἀναλογίες τῶν ἀφετηριακῶν δεδομένων (φωτονίων, ἡλεκτρονίων καὶ νετρίνων). Ἡ κλίμακα ὁμοιομορφίας ἢ ἀνομοιομορφίας στὴ διάχυση τῆς ἀκτινοβολίας. Οἱ τιμὲς τοῦ ρυθμοῦ διαστολῆς τοῦ σύμπαντος. Οἱ διακυμάνσεις τῆς πυκνότητας. Οἱ ποσότητες ἐκπομπῆς ἢ ἀπορρόφησης φωτονίων ἀπὸ τὰ ἡλεκτρόνια. Ἡ ἰσχὺς καὶ οἱ ιδιότητες τῶν πυρηνικῶν δυνάμεων. Ἡ σχέση ἡλεκτρομαγνητικῶν δυνάμεων καὶ βαρύτητας. Οἱ τιμὲς τῶν παγκοσμίων σταθερῶν³.

8. Στὴ θεωρία τῶν πιθανοτήτων χρησιμοποιοῦμε τὴ διαβάθμιση: βέβαιο, δυνατό, ἀδύνατο⁴. Ὅταν ἡ σχέση τοῦ συγκεκριμένου συμπτωματικοῦ πρὸς τὰ ἐνδεχόμενα τῆς σύμπτωσης εἶναι ἓνα πρὸς ἄπειρο, ἡ πραγματοποίηση τοῦ συμπτωματικοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴν πιθανότητα. Μία πιθανότητα ἀνάμεσα σὲ ἄπειρες μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι λογικὰ ἀδύνατη, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο λογικὰ νὰ συστήσῃ ἐρμηνευτικὴ πρόταση.

9. «Ἡ μονάδα τῆς πρότασης πιθανοτήτων εἶναι: Οἱ συνθῆκες δίνουν στὴν πραγματοποίηση ἑνὸς ὀρισμένου γεγονότος αὐτὸν ἢ ἐκεῖνον τὸν βαθμὸ πιθανότητας»⁵. Γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἡ λογικὴ τῶν πιθανοτήτων, προϋποτίθενται συγκεκριμένες συνθῆκες καὶ ὑπαρκτὰ δεδομένα ὑποκείμενα σὲ ἀριθμὸ συνθηκῶν. Ἡ ἐμφάνιση συμπτώσεων καὶ συγκυριῶν πρὶν ἀπὸ τὴ γένεση καὶ σύσταση δεδομένων καὶ συνθηκῶν συγκυρίας, ὑπερβαίνει τὸν λογικὸ τρόπο μιᾶς πρότασης πιθανοτήτων.

3. Βλ. S. W. HAWKING, *A brief history of Time* (Bantam books) 1988, ἑλλην. μτφρ.: *Τὸ χρονικὸ τοῦ χρόνου* (Κάτοπτρο), Κεφ. 8.

4. WITTGENSTEIN, *Tractatus*, 4.464.

5. WITTGENSTEIN, *Tractatus*, 5.155.

10. Ένας πίθηκος που χτυπάει τυχαία τὰ πλῆκτρα μιᾶς γραφομηχανῆς εἶναι πιθανὸ νὰ παραγάγει κάποτε ἓνα ποίημα τοῦ Σαίξπηρ. Εἶναι ὅμως πιθανολογικὰ ἀδύνατο νὰ παραχθεῖ ποίημα τοῦ Σαίξπηρ χωρὶς νὰ προϋπάρχουν τὰ δεδομένα τοῦ πιθήκου καὶ τῆς γραφομηχανῆς.

11. Ἄν τὸ σύμπαν ἔχει χρονικὴ ἀρχή, ἡ λογικὴ τῶν πιθανοτήτων εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνεύσει αὐτὴ τὴν ἑναρξή. Πού σημαίνει ὅτι τὸ τυχαῖο καὶ συμπτωματικὸ, ὡς παράγωγο τοῦ πιθανοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ σύμπαντος πρὶν ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν συνθηκῶν πού θὰ ἔδιναν στὴν πραγματοποίηση τοῦ συγκεκριμένου σύμπαντος αὐτὸν ἢ ἐκεῖνον τὸν βαθμὸ πιθανότητας.

12. Ὡς αἰτιώδης καὶ λειτουργικὴ «ἀρχή» τοῦ κόσμου ἡ τυχειότητα εἶναι μιὰ ἐρμηνευτικὴ πρόταση τόσο ἀ-νόητη, ὅσο καὶ ἡ ὁποιαδήποτε μυθικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

13. Οἱ μόνες νοητὲς προτάσεις ἐρμηνείας τῆς πραγματικότητας εἶναι δύο: Ὅτι ὁ κόσμος ἔχει νόημα, ἢ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι τυχαῖος. Ἀποδίδουν οἱ προτάσεις αὐτὲς τὴ γένεση καὶ σύσταση τῆς ὕλης-ἐνέργειας, τὶς ἐξελικτικὲς διαμορφώσεις τῆς ὕλης-ἐνέργειας, τὴν ἐνεργούμενη λειτουργικότητα τοῦ κόσμου, σὲ σκόπιμες (ὅπου τελικὰ ἀνάγονται καὶ οἱ αἰτιακές) ἢ σὲ τυχαῖες συνθῆκες καὶ δυνατότητες. Παραπέμπουν στὴν «ἀρχή» τῆς σκοπιμότητας (τοῦ νόηματος) ἢ στὴν «ἀρχή» τῆς τυχειότητας (τοῦ ἀ-νόητου) πού διέπει τὸν κόσμο. Καὶ οἱ δύο «ἀρχές» εἶναι νοητές, ἀλλὰ μόνο ἡ πρώτη καθορίζει ἓναν τόπο στὸν λογικὸ χῶρο.

14. Ὡς πρόταση ἐρμηνευτικὴ τῆς αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ κόσμου, ἡ τυχειότητα ἔχει λογικὸν τόπο μηδενικό. Ὡς πρόταση ἐρμηνευτικὴ τῆς λειτουργικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, εἶναι ἀπλῶς ταυτολογικὴ, ἄρα ἀναιρετικὴ κάθε ἐρμηνευτικοῦ ἐνδεχομένου. Μᾶς λέει ὅτι ὅλα

ὅσα συμβαίνουν καὶ ἔχουν-ἔτσι, εἶναι μιὰ συγκυριακὴ σύμπτωση νὰ συμβαίνουν καὶ νὰ ἔχουν-ἔτσι. Δὲν ἀφήνει λογικὸν χῶρο ἐρωτημάτων, ἐπομένως οὔτε καὶ ἀπαντήσεων.

15. Ὁ λογικὸς τόπος τῆς σκοπιμότητας εἶναι ἀπεριόριστος. Ὡς πρόταση ἐρμηνευτικὴ τόσο τῆς αἰτιώδους ὅσο καὶ τῆς λειτουργικῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου, ἡ σκοπιμότητα θέτει ἐρωτήματα μὲ νόημα — εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ λογικοῦ της τόπου. Ὁλος ὁ λογικὸς χῶρος τοῦ κόσμου εἶναι δοσμένος διαμέσου της ὡς ἐρώτημα νοήματος, ἐρώτημα διευρυμένο σὲ ὅλες τὶς δυνατὲς καταστάσεις πραγμάτων. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπεριόριστος ὁ λογικὸς τόπος τῆς σκοπιμότητας.

16. Ὡς ἀπεριόριστος ὁ λογικὸς τόπος τῆς σκοπιμότητας εἶναι ἰδρυτικὸς καὶ ἀέναα συντηρητικὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὡς μηδενικὸς λογικὸς τόπος ἡ τυχειότητα ἀναιρεῖ τὴ φιλοσοφία καὶ καθιστᾷ τὴν ἐπιστήμη ἀ-νόητη.

17. Ἡ τυχειότητα διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀπροσδιοριστία, εἶναι δυὸ προτάσεις ριζικὰ διαφορετικὲς. Ὡς πρόταση ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς ἡ ἀπροσδιοριστία ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένες περιοχὲς τῆς πραγματικότητας: στὸν ὑποατομικὸν χῶρον καὶ στὴ βίωση. Λέει, ὅτι στὶς περιοχὲς αὐτὲς δὲν εἶναι προβλεπτὴ ἡ τάξις τῶν ἐνεργούμενων γεγονότων: τὸ ἐνεργούμενον γεγονός ἔχει ἀπρόβλεπτη ἰδιαιτερότητα, σύμφωνη πάντοτε μὲ κάποιες πρῶτες ἀρχές, ἀλλὰ ὅχι συναγόμενη ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀρχές.

18. Ἡ ἀπροσδιοριστία εἶναι μιὰ ἐρμηνευτικὴ πρόταση μὲ νόημα: Ἀναφέρεται στὸ πῶς, στὸ πῶς καὶ στὸ πρὸς-τί συγκεκριμένων γεγονότων. Ἀλλὰ δὲν δεσμεύει τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ λογικοῦ της τόπου σὲ σταθερὲς αἰτιώδεις δομὲς προκαθοριστικὲς τῆς ἐρμηνείας τοῦ γεγονότος. Ἀναγνωρίζει στὸν πιθανοκρατικὸν

χαρακτήρα συμπεριφοράς τῶν συντελεστῶν τοῦ γεγονότος τὸ πῶς ἢ τὸν τρόπο τῆς συντέλεσής του. Στους ἴδιους τοὺς συντελεστὲς καὶ στὶς φυσικὲς παραμέτρους, τὸ δεδομένο καὶ αἰτιῶδες πότεν. Καὶ στὴ λειτουργικότητα τοῦ συντελεσμένου γεγονότος, τὸ «τελικὸ» πρὸς-τί.

19. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας δίνει νόημα στὸ ἀπρόβλεπτο, στὴν ἑτερότητα, ἀναγνωρίζει ὡς ὑπαρκτικὴ κατηγορία τὴν ἀπροκαθόριστὴ δυναμικὴ τῆς σχέσης. Προτείνει τὸ ἀπρόβλεπτο ὡς ἱκανὴ συνθήκη τῆς σταθερότητας τῶν δομῶν τοῦ μικρόκοσμου καὶ τῆς λειτουργικῆς συνεκτικότητος κυττάρων καὶ ὁργανισμῶν⁶. Ἡ ἀπροσδιοριστία τῶν σχέσεων αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ὑπηρετεῖ (καὶ ἐρμηνεύει) τὴν τελικὴ λειτουργικότητα τοῦ ἀποτελέσματος. Τὸ ἀπρόβλεπτο ὑπηρετεῖ τὴ λειτουργικὴ σκοπιμότητα, ἡ ἐλευθερία τῶν ἐπιλογῶν συνιστᾷ αἰτιώδη λόγο τῆς φυσικῆς τελεολογίας.

20. Ἡ ἀπροσδιοριστία εἶναι μιὰ πρόταση στοὺς ἀντίποδες τῆς τυχειότητας. Στὸν πιθανοκρατικὸ χαρακτήρα συμπεριφοράς τῶν συντελεστῶν ἐνὸς γεγονότος τοῦ ὑποατομικοῦ χώρου ἢ τῆς μοριακῆς συγκρότησης τοῦ κυττάρου, ἡ πρόταση τῆς ἀπροσδιοριστίας ἀναγνωρίζει ὅχι μιὰ σύμπτωση-συγκυρία-τυχειότητα, ἀλλὰ μιὰν ἐλευθερίαν ρυθμιστικὴ τῆς λειτουργικότητος τοῦ ἀποτελέσματος, μιὰν ἐνδογενὴ ἐνέργεια «κυβερνητικῆς» (Monod).

6. Βλ. Ε. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡ φυσικὴ σήμερα I*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης 1990, σελ. 177 καὶ 190. — Jacques MONOD, *Le hasard et la nécessité*, ἑλλην. μτφρ.: *Τύχη καὶ ἀναγκαιότητα*, Ἀθήνα (Ράππας) 1971, σελ. 109 καὶ 132.

ΠΑΡΕΝΘΕΣΗ 2.

Ο «ΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ» ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ¹

1. "Αν ὑπάρχει νόημα τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ βρίσκεται «ἐξω» ἀπὸ τὸν κόσμο². "Αν δὲν ὑπάρχει νόημα τοῦ κόσμου, τότε καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὕπαρξιν ἢ τὴν ἀνυπαρξίαν νοήματος πρέπει νὰ ἐμφανίζεται κάτω ἀπὸ αὐστηρὰ ἐνδοκοσμικὲς προϋποθέσεις. Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία εἶναι πρόταση ἐρμηνευτικὴ αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων.

2. Ἡ ἐμφάνιση ἐρωτήματος γιὰ τὸ νόημα τοῦ κόσμου προϋποθέτει τὴ λειτουργία σκέψης καὶ συμβολικῆς ἔκφρασης. Σκέψη καὶ συμβολικὴ ἔκφραση εἶναι πτυχὲς τῆς πραγματικότητος ποὺ τίς χαρακτηρίζουμε πνευματικὲς, τίς ἀναφέρουμε στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία λέει ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα δὲν συνιστᾷ ἀσυνέχεια στὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐμβίων ὄντων.

3. "Αν ἡ ἐξέλιξιν τῶν ἐμβίων ὄντων καθορίζεται ἀπὸ αὐστηρὰ ἐνδοκοσμικὲς (ὕλικες) συνθήκες, τότε καὶ ἡ ἀφετηρία τοῦ φαινομένου τῆς ἐξέλιξης, ἡ ἐμφάνιση ἐμβίων ὄντων, θὰ πρέπει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τίς ἴδιες αὐτὲς συνθήκες. Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία λέει, ὅτι

1. Ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ φιλοσοφία περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη ὑπόθεση τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ φιλοσοφία βάζει ὅρια στὴ διαφιλονικούμενη περιοχὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. WITTGENSTEIN, *Tractatus* 4.1122, 4.113.

2. Βλ. Παρένθεση 1, § 1.

ή ύλη κάτω από όρισμένες συνθήκες παράγει ζωή και ή έμβια ύλη κάτω από όρισμένες συνθήκες παράγει πνεύμα.

4. Οί τελικές συνθήκες κάτω από τις όποιες ή έμβια ύλη παράγει πνεύμα, έντοπίζονται, για την εξέλικτική θεωρία, στη λειτουργία του έγκεφάλου. Γι' αυτό και κάποιες πνευματικές έκδηλώσεις (κυρίως μνήμη, αίσθήματα, έπιλεκτική κρίση, έπικοινωνία) τις συναντάμε σε πολλά ζωικά είδη που διαθέτουν προηγμένο έγκέφαλο.

5. 'Η ποσοτική και ποιοτική διαφορά τών πνευματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου, πρέπει, στην προοπτική αυτή, να όφείλεται στην εξέλιξη τών γενετικών προδιαγραφών του ανθρώπινου έγκεφάλου — σε συγκεκριμένες ένδοκοσμικές συνθήκες «έγγραφής» του πνεύματος στον γενετικό κώδικα του ανθρώπου.

6. Για την εξέλικτική θεωρία, τις συνθήκες «έγγραφής» του αναπτυγμένου πνεύματος στον γενετικό κώδικα του ανθρώπου πρέπει να επέβαλε ή όρμη της αυτόσυντήρησης. 'Αναγκαία συνθήκη αυτόσυντήρησης ήταν ή προσαρμογή του ανθρώπου σε νόμους συνοχής του όμαδικού βίου (νόμους της «πατριάς»). 'Η προσαρμογή σε αυτούς τους νόμους συνιστούσε όρο έπιλεκτικής έπιβίωσης, και σε μακρά χρονική διάρκεια έπηρέασε άποφασιστικά την εξέλιξη τών γενετικών προδιαγραφών του ανθρώπινου έγκεφάλου.

7. 'Η λογική της έρμηνευτικής αυτής πρότασης αποδίδει στην εξέλιξη τών γενετικών προδιαγραφών του έγκεφάλου την ικανότητα να κατοχυρώνει ό έγκέφαλος, με νοητικές κατασκευές, την ανάγκη προσαρμογής του ανθρώπου στους νόμους συνοχής της πατριάς. Οί αναγκαίες αυτές νοητικές κατασκευές παρήγαγαν εξέλικτικά τις μυθικές έρμηνείες τών νόμων της πατριάς, τις θρησκευτικές έρμηνείες τών μύθων, τις φιλοσοφικές έρμηνείες της

θρησκείας. Μέσα από τό εξέλικτικό αυτό πλέγμα προκύπτει και τό έρώτημα για τό νόημα του κόσμου.

8. Πάντοτε στην προοπτική μιās στεγανά φυσιοκρατικής εξέλικτικής θεωρίας, τό έρώτημα για τό νόημα του κόσμου είναι γραμμένο στον γενετικό κώδικα του ανθρώπου, ως προϊόν εξέλιξης τών αναγκών προσαρμογής στην όμαδική συμβίωση, προϊόν της βιολογικής ιδιαιτερότητας που έχει στον άνθρωπο ή όρμη της αυτόσυντήρησης.

9. Στην έρμηνευτική λογική της εξέλικτικής θεωρίας αντί-τάσσονται άλλες έρμηνευτικές προτάσεις. 'Η «διαφιλονικούμενη περιοχή» μεταξύ της εξέλικτικής θεωρίας και τών αντίπαλων έρμηνευτικών προτάσεων όριοθετείται με τό έρώτημα για τη συνέχεια ή την άσυνέχεια της εξέλιξης από την άβια στην έμβια ύλη και από την έγκεφαλική λειτουργία στις ειδικά ανθρώπινες πνευματικές δυνατότητες.

10. Στη διαφιλονικούμενη περιοχή ή εξέλικτική θεωρία διεκδικεί τον λογικό τόπο του πιθανού, τη λογική τών πιθανοτήτων — καταρχήν σε ό,τι αφορά την εμφάνιση έμβιας ύλης. Σε κάποια άρχέγονη φάση μετασχηματισμών της ύλης, στις γήινες ειδικά συνθήκες και σε κανένα άλλο από τὰ δισεκατομμύρια τών άστρικών σωμάτων, όρισμένα χημικά στοιχεία της άβιας ύλης, με τη συγκυριακή επίδραση ήλεκτρομαγνητικών μεταβολών, παραβιάζουν αίφνίδια τους νόμους της χημείας³ και συγκροτούν ένώσεις

3. «... μοιάζουν να υπερβαίνουν τους νόμους της χημείας, για να μην πούμε ότι ξεφεύγουν τελείως από αυτούς... Είναι θεμελιώδης ή έννοια της άσυνδοσίας, δηλαδή της χημικής ανεξαρτησίας ανάμεσα στη λειτουργία καθαυτήν (τών όργανικών ένώσεων) και στην ύφή τών χημικών σημάτων στα όποια υποτάσσεται... 'Η υποταγή ξεφεύγει από όποιονδήποτε χημικό καταναγκασμό»: Jacques MONOD, *Le hasard et la nécessité*, έλλην. μτφρ.: *Τύχη και αναγκαιότητα*, Αθήνα (Ράππας) 1971, σελ. 108-110.

όργανικές, δηλαδή μιὰ καινούργια κατὰ τὴ σύσταση καὶ τὴ λειτουργία ὕλη καὶ πραγματικότητα, ποὺ μόνο λειτουργικὰ συμβιβάζεται μετὰ τὴ δεύτερη θερμοδυναμικὴ ἀρχὴ τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας.

11. «Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν ἦταν ἡ σύσταση τῆς πρωτοταγοῦς σούπας καὶ οἱ συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε, ἡ πιθανότητα μιᾶς πρώτης «αὐθόρμητης» διακύμανσης ποὺ κάνει κομμάτια ὕλης νὰ μεταβοῦν ἀρχικὰ στὴν κατάσταση σύνθετων ὁργανικῶν ἐνώσεων, ἔπειτα στὴν κατάσταση πρωτο-εμβίων ἱκανῶν νὰ ἐπινόουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους σχεδὸν ταυτόχρονα σερβο-μηχανισμοὺς μεταβολισμοῦ καὶ ἀναπαραγωγῆς, ἕναν γενετικὸ κώδικα ποὺ μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ μόνον ἂν εἶναι ἤδη διαθέσιμα τὰ προϊόντα στὰ ὁποῖα μεταγράφονται οἱ ἐντολές του, μιὰ μεμβράνη ἀδιαπέρατη καὶ συγχρόνως διαπερατὴ ὅταν χρειάζεται, (ἡ πιθανότητα αὐτὴ) εἶναι ἀπειροελάχιστη»⁴.

12. Ἀπειροελάχιστη εἶναι καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἰσορροπεῖ λειτουργικὰ ἡ ὁργανικὴ ὕλη, ἀπὸ συγκυριακὴ σύμπτωση καὶ ὅμως ἐξακολουθητικὰ σὲ μιὰ διάρκειά δύο ἢ τριῶν δισεκατομμυρίων ἐτῶν, τὴ δεύτερη θερμοδυναμικὴ ἀρχή, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐντροπίας: «Ὅλα συμβαίνουν σάμπως ἡ ζωὴ νὰ μὴν παραβιάζε βέβαια τὴ σιδηρὰ ἀναγκαιότητα τῆς δεύτερης ἀρχῆς, ἀλλὰ νὰ τὴν ξεγελοῦσε ἀπεριόριστα, νὰ τὴν καταστρατηγοῦσε, νὰ τὴν καθιστοῦσε μὴ σημαντικὴ γιὰ τὶς ἐνέργειές της. Παίχτης, ποὺ σὲ ἓνα γιγάντιο παιχνίδι ρουλέτας, μετ' ὅσως 10^{100} ριζιές, κατόρθωσε νὰ συνδυάσει τὶς ἐπιλογές του καὶ τὰ ποσὰ ποὺ πόνταρε κατὰ τρόπο ὥστε,

4. Cornelius CASTORIADIS, *Les carrefours du labyrinthe*, ἑλλ. μτφρ.: *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, Ἀθήνα («Ἰψίλον») 1991, σελ. 224-225. — Βλ. καὶ Jacques MONOD, ὁ.π., σελ. 188: «Ἡ βίωση ἐμφανίζεται ὡς ἀπόρροια ἐνὸς μοναδικοῦ συμβάντος... Ἡ ἀ priori πιθανότητα νὰ συντελεστεῖ ἓνα ἰδιάζον συμβάν μετὰξὺ ὄλων τῶν δυνατῶν περιστατικῶν μέσα στὸ σύμπαν, πλησιάζει στὸ μηδέν».

ἀρχίζοντας μετὰ μιὰ δεκάρα, κατέχει σήμερα ἓνα δισεκατομμύριο δισεκατομμυρίων τόνους χρυσοῦ (οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς σχήματα λόγου) καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ κερδίζει»⁵.

13. Νὰ προστεθεῖ ὅτι στὸν «δειγματικὸ χῶρο» αὐτοῦ τοῦ παιχνιδιοῦ τύχης δὲν ἐμφανίζεται οὔτε μιὰ περίπτωσις ἀτυχίας, δηλαδή παλινδρόμησης πρὸς τὴν αὔξηση τῆς ἐντροπίας: Πρόκειται, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο, «γιὰ συνεχὴ ἄνοδο ἀντίθετη πρὸς τὴν κλίση καμπύλης τῆς ἐντροπίας, ἐπὶ δύο δισεκατομμύρια χρόνια, γιὰ αὐξανόμενη (καὶ ἐπιταχυνόμενη καθὼς φαίνεται) πολυπλοκοποίηση ὅχι μόνο τῶν εἰδῶν, ἀλλὰ τοῦ βιοσυστήματος. Γιὰ αὔξηση τῆς τάξης τοῦ βιοσυστήματος μετὰ ἄλλα, ποὺ ἰσοδυναμοῦν μετὰ δυνάμεις τοῦ δέκα, καὶ ἀλληλεξάρτηση τῶν ιδιοτήτων τῶν μερῶν του. Πρόκειται γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ 10^{16} δευτερόλεπτα σὲ συνεχή διαδοχὴ, (δηλαδή ἐπὶ δύο δισεκατομμύρια χρόνια) δὲν ἔχουμε δεῖ ποτὲ νὰ ἐκδηλώνεται μιὰ αὐθόρμητη, σημαντικὴ καὶ διαρκὲς διακύμανση τοῦ συστήματος πρὸς τὰ κάτω, ἱκανὴ νὰ τὸ ἐπαναφέρει, ἔστω καὶ προσωρινά, πρὸς τὴ φυσικὴ του κλίση»⁶.

5. CASTORIADIS, ὁ.π., σελ. 225 — Ὑπάρχουν πρόσφατες ἐνδείξεις ὅτι ὁ νόμος τῆς ἐντροπίας ἰσχύει μὲν συνολικὰ γιὰ τὸ σύμπαν (ποὺ εἶναι ἓνα «ἀπομονωμένο σύστημα»), δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ τὸ κύτταρο (ποὺ εἶναι σύστημα «ἀνοιχτό»: ἀνταλλάσσει ὕλη καὶ ἐνέργεια μετὰ τὸ περιβάλλον). Πρόκειται ἐπομένως γιὰ δύο διαφορετικὲς μορφὲς συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης καὶ ὅχι γιὰ παραβίαση τῶν νόμων συμπεριφορᾶς της. Ἡ τροφοδότηση τῆς γήινης βιόσφαιρας μετὰ ὕλη καὶ ἐνέργεια ἐξωτερικὴ δημιουργεῖ ἀρνητικὴ ἐντροπία, καθόλου ἀσυμβίβαστη μετὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ἔτσι τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν τυχαιότητα μετατίθεται στὴν «ἱκανότητα» αὐτο-οργάνωσης τῆς ὕλης, ὅταν κάποια ἐξωτερικὴ αἰτία (ἡλιακὴ ἀκτινοβολία) ἀνατρέπει τὶς χημικὲς ἰσορροπίες. Πόσο «τυχαία» εἶναι μιὰ τέτοια αὐτο-οργάνωση, ποὺ ἔστω καὶ συμβατὴ μετὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ἐμφανίζει ἰδιομορφίες ἀναντιστοιχίας στὴ μέγιστη πιθανότητα; (Βλ. I. PRIGOGINE · I. STENGERS, *Τάξη μέσα στὸ χάος*, Ἀθήνα («Κέδρος») 1986 — W. J. MOORE, *Physical Chemistry*, Longman 1972.)

6. CASTORIADIS, ὁ.π., σελ. 225.

14. 'Η τυχαία και συμπτωματική γένεση τῆς ἔμβιας ὕλης δὲν παρέχει λογικὸ τόπο στὴν ἐξελικτικὴ θεωρία. "Όταν ἡ σχέση τοῦ συγκεκριμένου συμπτωματικοῦ πρὸς τὰ ἐνδεχόμενα τῆς σύμπτωσης εἶναι ἓνα πρὸς ἄπειρο, ἡ πραγματοποίηση τοῦ συμπτωματικοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴν πιθανότητα. Μία πιθανότητα ἀνάμεσα σὲ ἄπειρες μπορεῖ νὰ μὴ εἶναι λογικὰ ἀδύνατη, ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο λογικὰ νὰ συστήσει ἐπαρκὴ ἐρμηνευτικὴ πρόταση'.

15. 'Η ἐξελικτικὴ θεωρία διεκδικεῖ καὶ τὸν λογικὸ τόπο τοῦ ἐπαγωγικοῦ συμπερασμοῦ: 'Η καθολικότητα καὶ συνέχεια τῆς ἐξέλιξης γίνεται λογικὰ ὑποχρεωτική, ὅταν οἱ περιπτώσεις συνέχειας εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐξελικτικῆς ἀσυνέχειας. Οἱ περιπτώσεις συνέχειας καλύπτουν τὶς «μικροεξελίξεις», δηλαδὴ τὴ σταδιακὴ μετάβαση ἀπὸ ἓνα εἶδος σὲ ἄλλο, συγγενικὸ μὲ τὸ πρῶτο (λύκος - σκύλος). Οἱ περιπτώσεις ἀσυνέχειας περιορίζονται στὶς «μακροεξελίξεις», δηλαδὴ στὴν ἀπότομη μετάβαση ἀπὸ ἓναν τύπο ὀργανισμοῦ σὲ ἄλλον, π.χ. ἀπὸ τὰ βατραχοειδῆ στὰ ἔρπετα ἢ ἀπὸ τὰ ἔρπετα στὰ πτηνά, ὅπου καὶ ἐμφανίζονται νέοι ἐντελῶς τύποι ὀργάνων ἢ συστημάτων. Πελώριο ἄλλα ἀσυνέχειας συνιστᾷ, π.χ., ἡ αἰφνίδια ἐμφάνιση τοῦ λεπτότατου μηχανισμοῦ τοῦ ματιοῦ, κατὰ τὴ «μετάβαση» ἀπὸ τὰ ἄοματα ἀσπόνδυλα στὰ ὀφθαλμοφόρα σπονδυλωτά, χωρὶς νὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἴχνος ἐνδιάμεσου σταδίου.

7. «'Η σημερινὴ δομὴ τῆς βιόσφαιρας δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση, κάθε ἄλλο μάλιστα, ὅτι τὸ ἀποφασιστικὸ γεγονός (ἡ ἐμφάνιση ζωῆς πάνω στὴ γῆ) ἔχει συμβεῖ μόνο μιά φορά. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ a priori πιθανότητά του ἦταν σχεδὸν μηδενική... 'Η a priori πιθανότητα νὰ συντελεστεῖ ἓνα ἰδιάζον συμβάν μεταξύ ὅλων τῶν δυνατῶν γεγονότων μέσα στὸ σύμπαν, πλησιάζει στὸ μηδέν»: Jacques MONOD, ὁ.π., σελ. 187-188.

16. "Όμως ἡ λογικὴ ἐγκυρότητα τοῦ ἐπαγωγικοῦ συμπερασμοῦ εἶναι ἐπισφαλὴς καὶ εὐπρόσβλητη, ὅταν οἱ γενικὲς συμπερασματικὲς προτάσεις προκύπτουν ἀπὸ ἀτομικὲς ἢ ἐπιμέρους πού δὲν ἐπαληθεύονται ὅλες. Εἰδικὰ στὸν ὑποατομικὸ χῶρο καὶ στὴ βιόσφαιρα, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας ἀποκλείει ὅπωςδήποτε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου⁸. Γενικότερα στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας ἀμφισβητεῖται ἡ ἐγκυρότητα τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ γενικὲς συμπερασματικὲς προτάσεις εἶναι ἀναγώγιμες σὲ ἐπιμέρους ἢ ἀτομικὲς ὅλες θετικὰ βεβαιωμένες⁹. 'Η ὑποχρεωτικὴ καὶ ὀριστικὴ συναγωγὴ τοῦ γενικοῦ - καθολικοῦ ἀπὸ τὴ θετικότητα τῶν ἐπιμέρους δεσμεύει τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σὲ μιὰ δογματικὴ συμπερασματικὴ βεβαιότητα ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐρευνητικὴ γονιμότητα τῆς ἀμφισβήτησης τοῦ αὐτονόητου καὶ προφανοῦς.

17. Πελώριο κενὸ στὸν λογικὸ τόπο τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας δημιουργεῖ καὶ ἡ ἀντιφατικὴ συνεκδοχὴ ἐντελέχειας καὶ τυχειότη-
τας στὸν καθορισμὸ τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας: 'Ενῶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄβια στὴν ἔμβια ὕλη θεωρεῖται τυχαία, ὅμως τὸ προῖον αὐτῆς τῆς τυχειότητος ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἐφοδιασμένο μὲ ἓνα ἀμετάτρεπτο (ἐπὶ δισεκατομμύρια χρόνια) γενετικὸ πρόγραμμα ἐγγεγραμμένο στὴ δομὴ του — «ἐφοδιασμένο ἐξ ἀρχῆς, χωρὶς καμιά ἀμφιβολία, μὲ ἰσχυρὰ

8. «Γνωρίζοντας ἐπακριβέστατα τὴ σειρὰ τῶν ἑκατὸν ἐνενήντα ἑννέα (199) ριζῶν σὲ μιὰ πρωτεΐνη πού περιέχει διακόσιες (200), ἀδυνατοῦμε νὰ διατυπώσουμε ὅποιον-δήποτε κανόνα, θεωρητικὸ ἢ ἐμπειρικό, πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ προβλέψουμε τὴν ὕψη τῆς μόνης ρίζας πού δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνιχνευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση»: Jacques MONOD, ὁ.π., σελ. 131.

9. Βλ. K. POPPER, *Die Logik der Forschung*, Tübingen (Mohr-Verl.) *1976, σελ. 3, 17, 72-73. — TOT ΙΔΙΟΥ, *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie*, Tübingen (Mohr-Verl.) 1979, σελ. 33-41. — Imre LACATOS, Changes in the Problem of Inductive Logic, στὸν τόμο: *The Problem of Inductive Logic*, Amsterdam (North Holland Publishing Co.) 1968, σελ. 315-417.

μοριακά κυβερνητικά δίκτυα, διασφαλιστικά της λειτουργικής συνεκτικότητάς του»¹⁰.

18. "Αν ισχυριστούμε ότι είναι έντελεχής ή a priori τυχαιότητα και τυχαία ή έγγενης σκοπιμότητα, μηδενίζουμε τόν λογικό τόπο του ισχυρισμού μας. — «Η πρόταση δείχνει αυτό που λέει, ή ταυτολογία και ή αντίφαση δείχνουν πώς δέν λένε τίποτα»¹¹.

19. 'Ο λογικός τόπος της εξέλικτικής θεωρίας κρίνεται και στα όρια του έρωτήματος για τή συνέχεια ή τήν ασυνέχεια της εξέλιξης από τήν έγκεφαλκή λειτουργία τών ζώων στις είδικα ανθρώπινες πνευματικές δυνατότητες. 'Η ποσοτική και ποιοτική διαφορά τών πνευματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου από τὰ παράγωγα της έγκεφαλκής λειτουργίας τών ζώων θέτει προβλήματα λογικής συνέπειας τών συγκρίσεων και έρμηνευτικής έπάρκειας τών αιτιολογήσεων.

20. Μια πρώτη άμφισβήτηση της λογικής συνέπειας τών έρμηνευτικών συγκρίσεων βασίζεται στη δεδομένη άδυναμία έπαρκους γνωστικού έλέγχου τών όρων της σύγκρισης: «Ο είδικός της λογικής θα μπορούσε να προειδοποιήσει τόν βιολόγο ότι οι προσπάθειές του να 'καταλάβει' στο άκέραιο τή λειτουργία του ανθρώπινου έγκεφάλου είναι καταδικασμένες σε άποτυχία, άφου κανένα λογικό σύστημα δέν θα μπορούσε να περιγράψει πλήρως τήν 'ίδια του τή δομή... 'Αλλά και στήν περίπτωση της άνάλυσης από τόν άνθρωπο του κεντρικού νευρικού συστήματος ενός ζώου έξακολουθεί να ύπάρχει μια μεγάλη δυσκολία: ή συνειδησιακή έμπειρία ενός ζώου είναι για μάς άδιερεύνητη και χωρίς άμφιβολία άδιερεύνητη θα παραμείνει για πάντα»¹².

10. Jacques MONOD, δ.π., σελ. 163.

11. WITTGENSTEIN, *Tractatus*, 4.461.

12. Jacques MONOD, δ.π., σελ. 189.

21. 'Υπολογίζουμε ότι ό πιο προηγμένος έγκεφαλος πιθηκοειδούς διαθέτει περίπου πέντε (5) δισεκατομμύρια νευρώνες. 'Ενώ οι νευρώνες του ανθρώπινου έγκεφάλου κυμαίνονται μεταξύ πενήντα (50) και εκατό (100) δισεκατομμυρίων. Οι νευρώνες άλληλοσυνδέονται με έναν αριθμό συνάψεων που αναλογούν ανά δέκα έως είκοσι χιλιάδες σε κάθε νευρώνα. «Η έπιγενετική ανάπτυξη μιās τόσο πολυσύνθετης δομής», παρά τήν έντυπωσιακή πρόοδο της νευροφυσιολογίας και ήλεκτροφυσιολογίας, μάς καθηλώνει σε «βαθεία άγνοια σχετικά με τούς πρωταρχικούς μηχανισμούς του κεντρικού νευρικού συστήματος»¹³.

22. 'Η έντυπωσιακή πρόοδος της νευροφυσιολογίας και ήλεκτροφυσιολογίας μάς έχει προσπορίσει έναν έπιβλητικό όγκο στοιχείων που έχουν σχέση με τόν έντοπισμό τών λειτουργιών πρόσληψης, μεταβίβασης, συντονισμού, συγκράτησης και επανενεργοποίησης τών (αίσθητηριακών κυρίως) έρεθισμάτων έγκεφαλκής δραστηριότητας. 'Ωστόσο «άπέχουμε πολύ ακόμα από μιάν έρμηνεία της συναπτικής μεταβίβασης στη γλώσσα τών μοριακών άλληλεπιδράσεων»¹⁴. Γνωρίζουμε τί συντελείται σε ένα τμήμα της έγκεφαλκής δραστηριότητας και ποϋ αυτό συντελείται. 'Αγνοούμε τὸ πὼς συντελείται. Γι' αυτό και άδυνατούμε να συγκροτήσουμε έπαρκή έρμηνευτική πρόταση.

23. 'Ο έντοπισμός τών παραπάνω έγκεφαλκών λειτουργιών έπιτρέπει έναν κάποιο φαινομενολογικό παραλληλισμό «έπιτελεσμάτων του νευρώνα» με τὰ έπιτελέσματα ενός ήλεκτρονικού ύπολογιστή. "Όμως «ό παραλληλισμός περιορίζεται σε κατώτερες βαθμίδες ολοκλήρωσης, στις πρώτες, às ποϋμε, βαθμίδες άνάλυσης τών αίσθήσεων. Οι άνώτερες λειτουργίες του έγκεφαλκού

13. Jacques MONOD, δ.π., σελ. 190-191.

14. Jacques MONOD, δ.π., σελ. 190.

φλοιού, που έκφρασή τους αποτελεί και η γλώσσα, ξεφεύγουν απόλυτως από αυτή τη σύγκριση»¹⁵.

24. Η συμβολική γλώσσα της ανθρώπινης επικοινωνίας, ή συγκρότηση και λειτουργία της, ξεφεύγει από κάθε παραλληλισμό και από κάθε αναλογική παρομοίωση που θα μπορούσε να παρέμψει σε αιτιώδη έρμηνευτική του φαινομένου. «Οι νεώτεροι γλωσσολόγοι έχουν επιμείνει στο γεγονός ότι η συμβολική γλώσσα του ανθρώπου είναι απόλυτως αδύνατο να αναχθεί στα ποικίλα μέσα επικοινωνίας (άκουστικά, όπτικά, άπτικά ή άλλα) που μεταχειρίζονται τα ζώα»¹⁶. Η απόλυτη αδυναμία αναλογικού συσχετισμού είναι συστατικό στοιχείο του λογικού τύπου της ασυνέχειας στην εξέλιξη από την έγκεφαλκή λειτουργία των ζώων στις πνευματικές δυνατότητες του ανθρώπου.

25. Η ίδια απόλυτη αδυναμία αναλογικού συσχετισμού, αλλά και λειτουργικού έντοπισμού, χαρακτηρίζει και πολλές ακόμα πνευματικές λειτουργίες του ανθρώπου, όπως: η επιλεκτική μνήμη, η ένεργητική ανάκληση ανάμνησεων, η κρίση για την ορθότητα της ανακαλούμενης ανάμνησης, η έκούσια απόφαση, η έπιλογή των λέξεων που θα εκφράσουν με ακρίβεια τη σκέψη μας — και, κυρίως, κάθε λειτουργία δημιουργικής έμπνευσης, αναγνώρισης της έτερότητας των δημιουργικών έμπνεύσεων, ύπαρκτικής αυτοσυνηδησίας και έπίγνωσης της ύποκειμενικής ταυτότητας.

26. Αδυναμία λειτουργικού έντοπισμού των παραπάνω πνευματικών ικανοτήτων (και πολλών άλλων ακόμα) σημαίνει: Η έμφάνισή τους προϋποθέτει τον συντονισμό πολλών έπιμέρους έγκεφαλικών λειτουργιών, αλλά συντονισμό που δεν έστιάζεται

15. Jacques MONOD, *δ.π.*, σελ. 191-192.

16. Jacques MONOD, *δ.π.*, σελ. 170.

ποτέ σταθερά. Με αποτέλεσμα, την απόλυτη άπροσδιοριστία έντοπισμού της έγκεφαλικής άφετηρίας αυτών των ικανοτήτων¹⁷.

27. Με δεδομένη την απόλυτη αδυναμία έντοπισμού μιās έγκεφαλικής λειτουργικής άφετηρίας των είδικα ανθρώπινων πνευματικών ικανοτήτων, η εξέλικτική θεωρία μεταθέτει αυτόν τον αιτιώδη έντοπισμό στις γενετικές προδιαγραφές του ανθρώπινου έγκεφάλου. Η μετάθεση γίνεται με όμολογημένη την ολοκληρωτική άπουσία έστω και ένδειξεων που να πιθανολογούν την έγκυρότητά της¹⁸. Έτσι, ως μοναδικό έπιχείρημα προβάλλεται η ισχύς της παραγωγικής λογικής μεθόδου (deductio): Αφού κάθε βιολογική λειτουργία είναι έγγεγραμμένη στον γενετικό κώδικα, δεν είναι λογικό να αποτελούν εξαίρεση οι πνευματικές λειτουργίες του ανθρώπου.

28. Αλλά ό παραγωγικός αυτός συλλογισμός έκλαμβάνει ως δεδομένη την κοινή αιτιώδη αρχή βιολογικών και πνευματικών λειτουργιών, άρα και την εξέλικτική τους συνέχεια, προκειμένου να καταδείξει την άπουσία ασυνέχειας. Είναι τυπικό δείγμα της συλλογιστικής αύθαιρεσίας που την χαρακτηρίζουμε ως «λήψη του ζητούμενου».

29. Επιπλέον, όταν η έπιστήμη κάνει χρήση της παραγωγικής λογικής μεθόδου, δεν άποδίδει άποδεικτική έγκυρότητα στην τυπική και μόνο ορθότητα του συλλογισμού. Τα έρμηνευτικά παράγωγα μιās γενικής έρμηνευτικής αρχής, ύποκείμενα σε έλεγχο έγκυρότητας, έπικυρώνουν ή διαψεύδουν την άποδεικτική της ισχύ. Η νεωτερική έπιστήμη θα είχε παραμείνει δέσμια στον

17. Βλ. ένδεικτικά: J. ECCLES, *Facing Reality*, Basel (Editions Roche-Springer) 1973, κεφ. IV, V, VIII. — Karl POPPER - John ECCLES, *Das Ich und sein Gehirn*, München-Zürich (Piper-Verl.) 1982, κεφ. E7 και E8.

18. Jacques MONOD, *δ.π.*, σελ. 192.

δογματισμό τῆς μεσαιωνικῆς νοησιαρχίας, ἂν ἐπέμενε στὴν τυπικὴ ἀπλῶς ὀρθότητα παραγωγικῶν συλλογισμῶν μὴ ὑποκείμενων στὴ διαψευσιμότητα τῶν γενικῶν προτάσεων μέσω τοῦ ἐλέγχου ἐγκυρότητας τῶν παραγῶγων τους.

30. Ἡ ἀναγωγικὴ λογικὴ (παραγωγικὴ καὶ ἐπαγωγικὴ) δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ στὴν ἐπιστήμη αὐτόνομη ἐρμηνευτικὴ καταξίωση. Ἡ ἐρμηνευτικὴ τῆς ἰσχύς προϋποθέτει ἀναγώγιμα δεδομένα τεκμηριωμένης ἐγκυρότητας. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐρμηνευτικὲς πιθανολογήσεις τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας μόνο ὡς κατευθύνσεις προσανατολισμοῦ τῆς ἔρευνας μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν. Ὁχι ὡς ἀποδεικτικὲς προτάσεις.

31. Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία πιθανολογεῖ τίς συνθῆκες ἐγγραφῆς τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων στὸν γενετικὸ κώδικα τοῦ ἀνθρώπου: Πρέπει νὰ ἐπέβαλε τὴν ἐγγραφή ἢ ἐξέλιξη τῶν ἀναγκῶν προσαρμογῆς στὴν ὁμαδικὴ συμβίωση, ἀναγκῶν ποὺ ὑπηρετοῦν τὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης. Ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ πιθανολόγηση συρρικνώνει τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς λογικῆς σὲ ἓναν μεθοδολογικὸ ἀναγωγισμὸ μηχανιστικῆς αἰτιοκρατίας. Ἀπηχεῖ τὴ λογικὴ μονόδρομης ἀναγωγῆς ψυχικῶν γεγονότων στὴν αὐτόνομη ἐπενέργεια μιᾶς ὁρμῆς — λογικὴ πού, τουλάχιστον στὴ μεταφροῦδικὴ ἐπιστημολογία, δὲν μπορεῖ νὰ συγκροτήσῃ ἐπαρκεῖς ἐρμηνευτικὲς προτάσεις.

32. Ἡ μονόδρομη μηχανιστικὴ ἀναγωγή ψυχικῶν γεγονότων στὴν αὐτόνομη ἐπενέργεια μιᾶς ὁρμῆς εἶναι ἀνεπαρκὴς πρόταση ἐρμηνείας, γιατί ἀδυνατεῖ νὰ καλύψει τουλάχιστον τὸν διαπιστωμένο δυαλισμὸ τῶν ὁρμῶν, τὴν ὑπαρξὴ ἀντίρροπων πάντοτε ὁρμῶν:¹⁹

19. Βλ. *pulsion*, στὸ *Vocabulaire de la psychanalyse*, τῶν J. LAPLANCHE καὶ J.-B. PONTALIS, Paris (P.U.F.) 1981, σελ. 359 κ.έ.

Μιὰ ἐνστικτώδης ὁρμὴ δὲν λειτουργεῖ ποτὲ ὡς αὐτόνομο αἷτιο καθοριστικὸ ἀναγώγιμων σὲ αὐτὴν ἀναγκῶν. Λειτουργεῖ πάντοτε σὲ συνάρτηση μὲ κάποιαν ἄλλη ἀντίρροπη ὁρμὴ, πάντοτε μέσα ἀπὸ ἓνα συνδυαστικὸ πλέγμα ἀντιθετικῶν ροπῶν καὶ ἀναγκῶν. Ἡ αἰτιοκρατικὴ λογικὴ ἀδυνατεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ φαινόμενα ποὺ σαφῶς ἀντιστρατεύονται ἢ καὶ ἀκυρώνουν τὴ μονόδρομη ἐκδοχὴ λειτουργίας ἀκόμα καὶ ὁρμῶν ἀμυντικῶν καὶ συνεκτικῶν τῆς βιοδομῆς τοῦ ἀνθρώπου: τὸ φαινόμενο τῆς αὐτοθυσίας, π.χ., τῆς θεληματικῆς αὐταπάρνησης, τὰ πάθη αὐτοκαταστροφῆς, τὴν αὐτοκτονία — ἢ τὴν ἀποκαλυπτικὴ περίπτωση ἀνορεξικῶν βρεφῶν «ποὺ ὁδηγοῦνται ἀπὸ μόνα τους στὸ θάνατο» ἀποδείχνοντας πῶς ἡ «ψυχὴ» τους εἶναι καθοριστικὴ τῆς ὑπαρξῆς τους, ἀσύγκριτα ἰσχυρότερη τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς αὐτοσυντήρησης²⁰.

33. Οἱ πιθανολογήσεις γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τίς ἐγκεφαλικὲς λειτουργίες τῶν ζώων στὶς πνευματικὲς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου προϋποθέτουν δειγματικὸ χῶρο ἐνδεχόμενων συσχετισμῶν ποὺ καθίσταται μηδενικός, ὅταν πρόκειται νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονὸς τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Καὶ ὅταν μὲ τὸν ὅρο ἐλευθερία δὲν παραπέμπουμε σὲ μόνη τὴ δυνατότητα ἐπιλογῶν, ἀλλὰ πρωτίστως στὴ δυνατότητα αὐτοκαθορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ πράξης: δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου «νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ δὲν εἶναι καὶ νὰ μὴν εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι»²¹.

34. Γιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη πνευματικὴ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ προβληθοῦν πιθανολογήσεις ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶν ἐνδείξεων συσχετισμοῦ ἢ ἀναλογίας μὲ κάποιες ἱκανότητες τῶν ζώων. Ἀλλὰ εἰδικὰ ἡ ἐλευθερία, ἡ δυνατό-

20. Cornelius CASTORIADIS, *L'institution imaginaire de la société*, ἑλλ. μτφρ.: Ἡ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας, Ἀθήνα (Ράππας) 1978, σελ. 409.

21. Jean-Paul SARTRE, *L'être et le néant*, Paris (Gallimard) 1943, σελ. 124.

τητα ενεργητικής ετερότητας του ανθρώπου, αποκαλύπτει άγεφύρωτο τὸ κενὸ ἢ τὴν ἐξελικτικὴ ἀσυνέχεια ἀπὸ τὰ ζῶα στὸν ἄνθρωπο. Ἐνεργητικὴ ετερότητα λόγου, δημιουργικῆς πράξης, φανταστικῆς σύλληψης, κοινωνικῆς δράσης, ἐρωτικῆς σχέσης, ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. «Εἶναι δύσκολο σήμερα νὰ συλλάβουμε πῶς, παρὰ τὶς προόδους τῆς καὶ τῆ συνδρομῆς τῆς κυβερνητικῆς, θὰ μπορέσει ποτὲ ἡ φυσιολογία τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος νὰ δρασκέλισει τὴν ἄβυσσο, ποὺ χωρίζει τὴν ἀποθήκευση, ἐπεξεργασία καὶ διακίνηση τῆς πληροφορίας, μέσα σὲ ἓνα ὑπερπολύπλοκο σύστημα, ἀπὸ τὶς πραγματικότητες τοῦ πόθου, τοῦ αἰσθήματος, τῆς δημιουργίας»²².

35. Θέτοντας ὅρια στὴ διαφιλονικούμενη περιοχὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἡ φιλοσοφία διαστέλλει τὸν λογικὸν τόπον τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν ἀναιρετικὴν τοῦ λογικοῦ τύπου ἀξίωσή της νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ νόημα τῆς ὑπαρξης καὶ τοῦ κόσμου.

22. CASTORIADIS, *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, σελ. 239.

ΘΕΣΗ 1.

Η ΜΕΤΑ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ: ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

α. «Ἀποφατικὴ» γλῶσσα καὶ «ἐξωκωδικὴ» μεθοδολογία

Μὲ τὰ κριτήρια τῆς νεωτερικότητας, ἡ διαφορὰ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς δὲν ἐξαντλεῖται μόνο στὴν ἀσύμπτωτη θεματικὴ τους. Ἐντοπίζεται ἐπίσης στὴ γλῶσσα καὶ στὴ μέθοδο.

Ἡ γλῶσσα τῆς φυσικῆς χρησιμοποιεῖ σταθερὰ σημαίνοντα, ποὺ παραπέμπουν σὲ ἐμπειρικῶς ἐπαληθεύσιμα δεδομένα. Ἡ νοηματικὴ συγκρότηση τῶν σημαινόντων σὲ πρόταση ὑπακούει στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς σύνταξης. Ἡ σύνταξη εἶναι λογικὴ, ὅταν ἡ πρόταση παριστάνει μιὰ κατάσταση δυνατὴ στὸν ἐμπειρικὸν χῶρον. Ἔτσι ἡ γλῶσσα τῆς φυσικῆς ἀναπαριστᾷ τὴ λογικὴ μορφή τῆς πραγματικότητας.

Ἀντίθετα, ἡ γλῶσσα τῆς μεταφυσικῆς χρησιμοποιεῖ σημαίνοντα ποὺ δὲν ἔχουν παραστατικὴ-ἀναπαραστατικὴ σχέση μὲ τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητα — ὅπως: τὸ ἄπειρο, τὸ ἄχρονο, τὸ ἄχωρο, τὸ αἶνιο, τὸ ἄκτιστο, τὸ ἀναίτιο, ἡ ψυχὴ, ὁ Θεός. Ἡ γλωσσικὴ λογικὴ τῶν προτάσεων τῆς μεταφυσικῆς μπορεῖ νὰ ἔχει τυπικὴ ὁρθότητα, δηλαδὴ συντακτικὴ νοηματικὴ συνέπεια, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν κατανόησή τους. Ἀλλὰ δὲν παραπέμπει σὲ ἐντοπισμοὺς προσιτοὺς στὴν ἐμπειρικὴ ἀναπαράσταση.

Ἀνάλογον εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ στὴ μέθοδο: Κάθε ἐπιστημονικὴ μέθοδος στὴ φυσικὴ πρέπει νὰ ἐξασφαλίζει σταθερὰ καὶ ὑποκεί-

μενες σὲ ἐπανάληψη προϋποθέσεις ἐμπειρικῆς ἐπαλήθευσης θεωρητικῶν προτάσεων. Ἡ ἐγκυρότητα τῆς μεθόδου κρίνεται ἀπὸ τὴ λειτουργικότητά της. Καὶ ἡ λειτουργικότητα, ἀπὸ τὴν ἀσφαλῆ κατοχύρωση τῆς ἀμφίδρομης σύνδεσης θεωρητικῶν προτάσεων καὶ δεδομένων τῆς παρατήρησης.

Ἀντίθετα, ἡ μεταφυσικὴ πειθαρχεῖ δύσκολα ἢ καθόλου σὲ σταθερὲς μεθοδολογικὲς προδιαγραφές. Οἱ νοηματικὲς καταδείξεις μιᾶς μεταφυσικῆς πρότασης μπορεῖ νὰ γίνονται προσιτὲς καὶ ἀποδεκτὲς μέσω ἀντιληπτικῶν προσβάσεων πού δὲν ὑποτάσσονται σὲ μεθοδολογικὲς σταθερές: μέσω τῆς διαίσθησης, τῆς διάβλεψης, τῆς διάκρισης, τῆς ἐνόρασης, τοῦ βιωματικοῦ συντονισμοῦ, τῆς ἐμπιστοσύνης-πίστης στὸν ἐκφέροντα τὴν πρόταση, κλπ.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς φυσικῆς, σὲ συνθήκες καθολικῆς ἐπιβολῆς τοῦ νεώτερου «παραδείγματος», ἄρχισε νὰ ἀμφισβητεῖ ἔμπρακτα τὶς νεωτερικὲς προδιαγραφές τῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας καὶ μεθόδου. Ὁριοθετοῦμε ὡς «μετα-νευτώνεια» τὴ φυσικὴ πού ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἔρευνας στὴ χρῆση μιᾶς «ἀποφατικῆς» γλώσσας γιὰ τὴ διατύπωση τῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων, καὶ σὲ μιὰ «ἐξωκωδική» ἐκδοχὴ τῶν ἐρευνητικῶν μεθόδων γιὰ τὴ συναγωγὴ αὐτῶν τῶν συμπερασμάτων.

Νὰ διερευνήσουμε καταρχὴν τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο πού ἀποδίδουμε στοὺς ὅρους ἀποφατικὸς καὶ ἐξωκωδικός:

Χαρακτηρίζουμε ὡς «ἀποφατικὴ» ἐκείνη τὴ γλωσσικὴ σημαντικὴ καὶ τὴν εὐρύτερη γνωσιοθεωρητικὴ στάση, πού ἀρνεῖται νὰ ἐξαντλήσει τὴ γνώση στὴ διατύπωσή της, ἀρνεῖται νὰ ἐξαντλήσει τὴν πραγματικότητα τῶν σημειωμένων στὴ λογικὴ τῶν σημειωμένων. Ἀρνεῖται ἐπομένως καὶ νὰ ἐπαληθεύσει τὴ γνώση μόνο μὲ τὸν ἔλεγχο ὀρθότητος τῆς ἀναπαραστατικῆς λογικῆς τῶν σημειωμένων.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐτυμολογικὴ καταγωγὴ καὶ τὶς κατὰ και-

ροὺς νοηματικὲς χρήσεις τοῦ ὅρου¹, ὁ ἀποφατισμὸς χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν προϋποθετικὴ διαστολὴ σημειωμένων καὶ σημειωμένων (διαστολὴ ὅχι αὐτονόητη στὴ νεωτερικότητα). Ἡ σημαντικὴ διατύπωση ἔχει σχετικὸ, ἐνδεικτικὸ καὶ παραπεμπικὸ χαρακτήρα. Ὑποδηλώνει τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ δὲν τὴν ἀναπαριστᾷ ὅπωςδήποτε ὀριστικὰ καὶ ἐξαντλητικὰ. Παραπέμπει στὴ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, προϋποθέτοντας τὴ δυναμικὴ ἀπροσδιοριστία τῆς σχέσης. Ἀπροσδιοριστία πού σχετικοποιεῖ τὴ σταθερὴ ἐκδοχὴ τῶν συμπερασμάτων τῆς παρατήρησης καὶ τὴν παραστατικὴ συνέπεια τῆς διατύπωσης τῶν συμπερασμάτων.

Ὅταν μάλιστα ἡ ἐμπειρικὴ, μὲ πειραματικὴ συνέπεια, πρόσβαση στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ἄμεσα δυνατὴ (λ.χ. στὴν περίπτωση τοῦ ὑποατομικοῦ χώρου ἢ τῶν συμπαντικῶν θεωρήσεων), τότε ἡ σημαντικὴ τῶν ἐρμηνευτικῶν προτάσεων σχετικοποιεῖται ἐπιπλέον: Παρεμβαίνει στὸ ἐρμηνευτικὸ ἐγγεῖρημα καὶ ἡ συνεκδοχὴ τῆς μεθόδου καὶ τῶν μέσων τῆς ἔμμεσης πρόσβασης στὰ σημειώμενα.

Πάντως, σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωσι, ἡ ἀποφατικὴ ἐκδοχὴ τῶν σημειωμένων δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸν ἀνορθολογισμό, τὸν μυστικισμό ἢ ὅποιαν ἄλλη ἀτομικὴ καὶ μὴ κοινωνούμενη γνωστικὴ ἀξίωσι.

Σὲ ἄμεση συσχέτιση μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἀποφατισμοῦ, χαρακτηρίζουμε ὡς «ἐξωκωδική» κάθε γνωσιοθεωρητικὴ μέθοδο πού ἀρνεῖται νὰ λειτουργήσῃ καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ σὰν κώδικας μεθοδολογικῆς ὀρθότητος καὶ γνωστικῆς ἐγκυρότητας. Χωρὶς νὰ ἀπεμπολοῦμε τὴν ἐπιδίωξη μεθοδολογικῆς συνέπειας, δὲν ὀριστικοποιοῦμε καὶ δὲν παγιώνουμε τὴ συνέπεια σὲ μιὰ καὶ μόνη μεθοδολογικὴ σταθερά. Ἡ ἐξωκωδικὴ μεθοδολογία λειτουργεῖ ὡς

1. Γιὰ τὴν ἐτυμολογικὴ καταγωγὴ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς νοηματικῆς χρήσης τοῦ ὅρου, βλ. τὸ βιβλίό μου *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ*, V, 1.

μεθοδική πρόσβαση στη γνώση, παραμένοντας ανυπότακτη στην κωδικοποίηση της μεθοδικότητας. "Ετσι, έξωκωδική μπορεί να είναι οποιαδήποτε από τις γνωστές ή και οποια καινούργια γνωσι-οθεωρητική-έπιστημονική μέθοδος, όταν δεν διεκδικεί αποκλειστικά δικαιώματα διαχείρισης της μεθοδικής ορθότητας.

Η μετα-νευτώνεια φυσική οδηγήθηκε από τις απαιτήσεις της έρευνας στη χρήση της αποφαιτικής γλώσσας και στην έξωκωδική έκδοχή των έρευνητικών μεθόδων.

Μιλᾶμε για μετα-νευτώνεια φυσική προσδιορίζοντας την αντίληψη της φυσικής πραγματικότητας που αρχίζει να διαμορφώνεται με την εμφάνιση της κβαντικής θεωρίας για την ενέργεια του Max Planck (1900), την ειδική θεωρία της σχετικότητας του Einstein (1905), τη θεμελίωση της κβαντομηχανικής από τον Niels Bohr (1913), τη γενική θεωρία της σχετικότητας (1916), τη θεωρία του δυϊσμού σωματιδίου-κύματος του Louis de Broglie (1924), την αρχή της άπροσδιοριστίας του Werner Heisenberg (1925), την κυματική διατύπωση της κβαντομηχανικής από τον Erwin Schrödinger (1926), την πιθανοκρατική αντίληψη για τη συμπεριφορά της ύλης που εισήγαγε ο Max Born (1928), τη θεωρία της αντι-ύλης του P. M. Dirac (1930), τη δημιουργία της κβαντικής ήλεκτροδυναμικής από τον Richard Feynmann (1950), κλπ.

Αυτή η πρωτοπορεία της φυσικής έρευνας (που σίγουρα δεν εξαντλείται στα παραπάνω ονόματα) άμφισβήτησε και τελικά ανέτρεψε όρισμένες θεμελιώδεις βεβαιότητες της νεωτερικής ή νευτώνειας φυσικής. Θα μπορούσαμε —με υπερβολική όπωσδήποτε σχηματικότητα— να πούμε, ότι η νευτώνεια φυσική έδινε μια εικόνα του κόσμου ως μηχανικά όργανωμένου συνόλου δεδομένων όντοτήτων, που συσχετίζονται και αλληλεπιδρούν με την ίδια αυστηρή αιτιότητα και νομοτέλεια ανεξάρτητα από το πλήθος και το μέγεθός τους. Προεκτείνοντας τις σταθερές χωροχρονικές συντεταγμένες, την αιτιότητα και κανονικότητα που εμφανίζουν τα

φυσικά φαινόμενα της καθημερινής μακροσκοπικής μας εμπειρίας, ισχυριζόταν ή νεωτερική φυσική ότι μπορούσε να εφαρμόσει ακριβείς νόμους σε κάθε φαινόμενο, να αποδώσει πλήρη και παγκόσμια ισχύ στη μηχανιστική αιτιότητα.

Αντίθετα, η σύγχρονη φυσική μάς δίνει μιαν εικόνα της ύλης και κατά συνέπεια του κόσμου ως συνόλου ενεργούμενων σχέσεων με δυναμική άπροσδιοριστία: «Πίσω από την ανάλυση της φύσης δεν υπάρχουν τροχοί και γρανάζια», συμπεραίνει επιγραμματικά ο Feynmann. «Το μόνο που μάς επιτρέπει ή φύση, είναι να υπολογίζουμε πιθανότητες. Γι' αυτό και ο τρόπος που διαθέτουμε για να περιγράψουμε τη φύση, φαίνεται άκατανόητος στην κοινή (μηχανιστική) λογική»².

Και ο Alastair Rae συμπληρώνει: «Το σύμπαν δεν είναι ένα σύνολο ανεξάρτητων μικροσκοπικών σωματιδίων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά ένα σύνολο συντελούμενων μεταβολών, όπου μοναδική πραγματικότητα είναι οι μεταβολές, ενώ συγχρόνως είναι αδύνατο να γίνει μια συνεπής περιγραφή αυτού που μεταβάλλεται»³.

Αν όμως είναι αδύνατη ή συνεπής περιγραφή της δυναμικής των μεταβολών που συγκροτούν τη φυσική πραγματικότητα, είναι αδύνατη και ή χρήση μιᾶς παγιωμένης κωδικής μεθοδολογίας συνεπούς περιγραφής. Όπως είναι αδύνατη και ή χρήση μιᾶς γλώσσας που άπηχεί τη λογική σταθερών έντοπισμών και όριστικών καθορισμών.

Η χρηστική επικοινωνιακή σκοπιμότητα της κοινής γλώσσας προϋποθέτει υποχρεωτικά μιαν όριστική λογικότητα, που δεν

2. Richard FEYNMANN (βραβείο Nobel φυσικής 1965), *QED*, Princeton (University Press) 1985, έλλην. μτφρ. 'Αθήνα ('Εκδόσεις Τροχαλία) 1987, σελ. 113, 112, 36.

3. Alastair RAE (καθηγητή θεωρητικής φυσικής στο Πανεπιστήμιο του Birmingham), *Quantum Physics: Illusion or Reality?*, Cambridge (Univ. Press) 1986, έλλην. μτφρ. 'Αθήνα ('Εκδ. Κάτοπτρο) 1988, σελ. 198.

συμπίπτει με την άπροσδιοριστία του φυσικοῦ γίγνεσθαι. Γι' αὐτὸ καὶ εἶδαμε νὰ τονίζει ὁ Feynmann ὅτι ὁ τρόπος ποὺ διαθέτουμε γιὰ νὰ περιγράψουμε τὴ φύση εἶναι ἀκατανόητος γιὰ τὴν κοινὴ λογικὴ.

Θὰ μπορούσαν νὰ ἐπισημανθοῦν —ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιγραμματικὰ— δυὸ συγκεκριμένες «ῥψεις» ἢ «πτυχὲς» αὐτῆς τῆς ἀνυπότακτης στὴν ὀριστικὴ γλῶσσα καὶ μέθοδο δυναμικῆς τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι:

α. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὴ δεδομένη ἀπροσδιοριστία τῶν φυσικῶν φαινομένων μικροσκοπικῆς κλίμακας. Στὴν περίπτωσιν ἑνὸς στοιχειώδους σωματιδίου, ὅσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ ἀκρίβεια μετὰ τὴν ὁποία προσδιορίζουμε τὴ θέση του, τόσο πιὸ μικρὴ εἶναι ἡ ἀκρίβεια μετὰ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ μετρήσουμε τὴν ταχύτητά του, καὶ ἀντίστροφα. Ὁ Heisenberg κατόρθωσε νὰ τιθασεύσει αὐτὴ τὴν ἀπροσδιοριστία σὲ μιὰ θεμελιώδη «ἀρχή»: ἔδειξε ὅτι ἂν πολλαπλασιάσουμε τὴν ἀπροσδιοριστία στὴ θέση τοῦ σωματιδίου ἐπὶ τὴν ἀπροσδιοριστία στὴν ὁρμή του (ταχύτητα ἐπὶ μάζα) θὰ ἔχουμε ἕναν ἀριθμὸ ποὺ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ γίνῃ πιὸ μικρὸς ἀπὸ ὀρισμένη ποσότητα, τὴ λεγόμενη σταθερὰ τοῦ Planck—σταθερὰ h .

Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, κάθε μέθοδος προσδιορισμοῦ τῆς θέσεως (κάθε σταθερὴ διαδικασία μέτρησης καὶ ἐντοπισμοῦ) σχετικοποιεῖ ὑποχρεωτικὰ κάθε σταθερὴ μέθοδο προσδιοριστικῆς τῆς ταχύτητας, καὶ ἀντίστροφα. Οἱ δυναμικὲς μεταβλητὲς θέση καὶ ταχύτητα μποροῦν νὰ ὀριστοῦν μόνο «λειτουργικά», δηλαδὴ μόνο στὸ πλαίσιο συνδυασμοῦ τους ποὺ προσφέρει ἡ κάθε ἐπιμέρους διαδικασία μέτρησης.

4. Βλ. Stephen HAWKING, *A brief History of Time*, Bantam books 1988, ἑλλην. μτφρ.: *Τὸ χρονικὸ τοῦ χρόνου*, Ἀθήνα (Ἐκδ. Κάτοπτρο), σελ. 94. — Μανὼλης ΣΑΡΡΗ, *Σχόλια στὶς κοσμολογικὲς καὶ φυσικὲς θεωρίες τοῦ μικροκόσμου*, περιοδικὸ «Σύναξη», τεῦχος 18/1986, σελ. 57.

Ἡ γλωσσικὴ συνέπεια τῶν παραπάνω εἶναι ὅτι, τὸ σημαῖνον «θέση» δὲν παραπέμπει σὲ σημαϊνόμενη πραγματικότητα σαφῶς διακρινόμενη (καθορισμένη καὶ παρατηρήσιμη) ἀπὸ τὴν «ταχύτητα». Καὶ τὰ δυὸ σημαίνοντα παραπέμπουν σὲ μιὰ πραγματικότητα σχετικοῦ πάντοτε συνδυασμοῦ θέσεως καὶ ταχύτητας.

Ἀπροσδιοριστία διέπει συχνὰ καὶ τὶς ἀλληλεπιδράσεις σωματιδίων: Διαπιστώνεται ἀλληλοεπηρεασμὸς ἀπομακρυσμένων μεταξὺ τους σωματιδίων, ποὺ ἀνάμεσά τους δὲν ἀσχεῖται καμιά γνωστὴ ἀλληλεπίδραση⁵. Ἡ ὀριστικότητα μεθόδου καὶ γλῶσσας ὑπονομεύεται καίρια καὶ πάλι: Πιστοποιοῦμε ἀλληλοεπηρεασμὸ, δίχως γνωστὴ (παρατηρήσιμη-προσδιορισμένη ἀπὸ τὴ μέθοδο) ἀλληλεπίδραση. Τὸ σημαῖνον «ἀλληλεπηρεασμὸς» παραπέμπει σὲ ἕνα μὴ ὀριστικὸ σημαϊνόμενο ἀλληλεπίδρασης.

Δεδομένη εἶναι καὶ ἡ ἀπροσδιοριστία τῆς διάκρισης σωματιδίου καὶ κύματος: Τὰ σωματίδια μπορεῖ κάποτε νὰ συμπεριφέρονται σὰν κύματα καὶ τὰ κύματα σὰν σωματίδια. Στὴν κβαντικὴ φυσικὴ μιλάμε γιὰ κυματοσωματιδιακὸ δυϊσμὸ (wave-particle duality) καὶ γιὰ συνακόλουθο χωρικὸ ἀπεντοπισμὸ⁶. Ὅλες οἱ ἠλεκτρομαγνητικὲς δυνάμεις (ὅλα τὰ φυσικὰ συστήματα μετὰ δυναμικὲς μεταβλητὲς —θέση, ὁρμή, ταχύτητα, ἐνέργεια— παραπλήσιες μιᾶς ὀρισμένης

5. Alastair RAE, ὁ.π., σελ. 60. — P. COVENEY, R. HIGHFIELD, *The Arrow of Time*, W. H. Allen 1990, ἑλλην. μτφρ.: *Τὸ βέλος τοῦ χρόνου*, Ἀθήνα (Κάτοπτρο) 1991, σελ. 174, 190-193. — Paul DAVIES, *God and the New Physics*, London (J. M. Dent) 1983, ἑλλην. μτφρ.: *Θεὸς καὶ μοντέρνα φυσικὴ*, Ἀθήνα (Κάτοπτρο), σελ. 185-188. — Ἐνα κβαντικὸ κύμα ποὺ ἐκτείνεται στὸν χωρὸ περιέχοντας πιθανολογικὰ τὶς δυὸ ιδιότητες τοῦ συστήματος (σωματιδιακὴ-κυματικὴ), «συρρικνώνεται» ἀκαριαῖα τὴ στιγμὴ καὶ στὸ σημεῖο τῆς παρατήρησης καὶ —ἀνάλογα μετὰ τὴ μέθοδο καὶ τὴ συσκευή— ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ιδιότητές του ἀποκτᾷ φυσικὴ ὑπόσταση. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα σημεῖα τοῦ χώρου, ὅσοδήποτε μακριὰ καὶ ἂν βρίσκονται, «πληροφοροῦνται» τὸ γεγονός τῆς παρατήρησης καὶ μηδενίζουν τὴν πιθανότητα ἐμφάνισής τῆς δευτέρας ιδιότητάς τοῦ συστήματος. Διαπιστώνεται δηλαδὴ ὁ ἀλληλοεπηρεασμὸς ἀπομακρυσμένων μεταξὺ τους καταστάσεων ποὺ ἀνάμεσά τους δὲν ἀσχεῖται καμιά γνωστὴ ἀλληλεπίδραση.

6. Alastair RAE, ὁ.π., σελ. 196. — HAWKING, ὁ.π., σελ. 96 κ.ε.

τιμής — h) συμπεριφέρονται με αὐτὸν τὸν διπλὸ χαρακτήρα, κυματικὸ καὶ σωματιδιακὸ, ποὺ «προκαλεῖ σοβαρὰ ἐννοιολογικὰ προβλήματα», ἀφοῦ «οἱ ἔννοιες σωματίδιο καὶ κύμα εἶναι γιὰ τὴ φυσικὴ ἀντιφατικές»⁷. Ὁ κυματοσωματιδιακὸς дуϊσμὸς παρατηρήθηκε ἀρχικὰ στὴν περίπτωσι τῶν φωτονίων καὶ τῶν ἡλεκτρονίων, ὅμως «φαίνεται πὼς ὅλα τὰ σωματίδια στὴ φύσι (κουάρκ, γλοιόνια, νετρίνα, κλπ.) συμπεριφέρονται με τὸν κβαντομηχανικὸ τρόπο τῶν φωτονίων καὶ τῶν ἡλεκτρονίων»⁸.

Ὁ дуϊσμὸς σωματιδίου-κύματος ἀναφέρεται στὴ «συμπεριφορά» τῶν στοιχειωδῶν μονάδων τῆς ὕλης-ἐνέργειας, συμπεριφορὰ ἀνυπότακτη στὴ σημαντικὴ σταθερῶν ἐννοιῶν καὶ στοὺς καθορισμοὺς μονότροπης μεθόδου. Ἡ ἀπροσδιοριστία τῆς συμπεριφορᾶς συνιστᾷ τρόπο τοῦ ὑπαρκτοῦ, δηλαδὴ ὄντολογία τοῦ ἀπρόβλεπτου, τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ. Μὲ τὰ κριτήρια τοῦ νεωτερισμοῦ μιὰ τέτοια ὄντολογία θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηριστεῖ σαφῶς μετα-φυσικὴ. Ὅπως μετα-φυσικὴ θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηριστεῖ καὶ ἡ γλώσσα τῆς συνεκδοχῆς ἀντιφατικῶν γιὰ τὴ φυσικὴ ἐννοιῶν — σὲ ἐπίπεδο γλωσσικῆς σημαντικῆς τὸ σημαῖνον «κυματοσωματιδιακὸς» λειτουργεῖ ὅπως καὶ τὸ σημαῖνον «θεάνθρωπος» ἢ τὸ «μητροπάρθεος».

Τὸ ἀπρόβλεπτο ἀφορᾷ ἐπίσης καὶ στὴ χρονικὴ διαδρομὴ ἢ φορὰ τῶν συμβαινόντων, ποὺ δὲν εἶναι πάντοτε προκαθορίσιμη, δὲν ἀκολουθεῖ πάντοτε τὴν «πρὸς τὰ ἐμπρὸς» μετάθεσι μέσα στὸν χρόνον. Κάθε σωματίδιο ἔχει ἓνα «πλάτος» πιθανότητος γιὰ νὰ κινηθεῖ «πίσω στὸν χρόνον» καὶ αὐτὴ ἡ μαθηματικὴ κίνησι «πίσω στὸν χρόνον» βρῖσκει πειραματικὴ ἐπαλήθευσι ὡς παρούσι ἀντισωματιδίου⁹. Τὸ ἀντι-σωματίδιο τοῦ ἡλεκτρονίου, π.χ., τὸ ἐντο-

7. E. N. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡ φυσικὴ σήμερα, I. Τὰ θεμέλια*, Ἡράκλειο Κρήτης (Πανεπ. Ἐκδόσεις) 1990, σελ. 161. — Βλ. καὶ Jonathan POWERS, *Philosophy and the New Physics*, London-N. York (Methuen) 1982, σελ. 130 κ.έ.

8. Richard FEYNMAN, *δ.π.*, σελ. 123.

9. Richard FEYNMAN, *δ.π.*, σελ. 140-141. — P. W. ATKINS, *The Creation*, (W. H.

πίζουμε ὡς ποζιτρόνιο — ἡ κίνησι τοῦ ἡλεκτρονίου «πρὸς τὰ πίσω στὸν χρόνον» τοῦ προσδίδει θετικὸ φορτίο καὶ ἔτσι τὸ καθιστᾷ ὄντολογικὰ διάφορο τοῦ ἀρνητικὰ πάντοτε φορτισμένου ἡλεκτρονίου¹⁰. Μόνον τὸ φωτόνιο εἶναι ταυτόχρονα σωματίδιο καὶ ἀντι-σωματίδιο, γεγονὸς με γόνιμες ἐπίσης συνέπειες γιὰ τὸν ὄντολογικὸ προβληματισμό.

Ἡ ἀναίρεσι τῆς μονότροπης ροῆς τοῦ χρόνου καὶ τῆς ὀριστικῆς ὄντολογικῆς ταυτότητος τοῦ συμβαινόντος ὑπονομεύει τίς σταθερὲς τῆς «παραστατικῆς» ἢ «ἀναπαραστατικῆς» λογικότητος, τὴν κωδικὴ ὀριστικότητι μεθόδου καὶ γλώσσας. Τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ἔχει καὶ ἡ ἀναίρεσι τῶν σταθερῶν συντεταγμένων τοῦ χώρου — «ἡ κβαντικὴ θεωρία δέχεται πὼς ἡ μὴ-τοπικότητι ἀποτελεῖ διαγνωστὴ φυσικὴ πραγματικότητι»¹¹. Στὴν πειραματικὴ πράξι «ἓνα φωτόνιο πολωμένο ὑπὸ γωνία 45° ποὺ περνάει μέσα ἀπὸ πολωτὴ ὀριζόντιας καὶ κατακόρυφης διεύθυνσης καὶ διπλῆς ἐξόδου, δὲν ἐξέρχεται ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ὁδὸ, ἀλλὰ περνάει ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τίς δυὸ ἐξόδους, με κάποιο τρόπο ποὺ μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὸν φανταστοῦμε»¹².

Μὲ τὰ κριτήρια τοῦ νεωτερισμοῦ καὶ πάλι, ἡ σχετικοποίηση ἢ καὶ ἀναίρεσι τῆς μονότροπης ροῆς τοῦ χρόνου καὶ τῶν σταθερῶν διαχωρισιμότητος τοῦ χώρου — ἡ ἀναστροφὴ τῆς διαδοχῆς προτέρου καὶ ὕστερου καὶ ἡ δυνατότητα «χωρικοῦ ἀπεντοπι-

Frieman) 1981, ἑλλ. μτφρ.: *Ἡ Δημιουργία*, Ἀθῆνα (Κάτοπτρο) 1987, σελ. 178, 179.

10. Ἄν τὸ φορτίο συνιστᾷ τὴν ὑπαρκτικὴ ταυτότητα τοῦ ἡλεκτρονίου, τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὑπάρχει τὸ ἡλεκτρόνιο — ἀφοῦ τὸ ἡλεκτρόνιο ὀρίζεται ὡς ἡ ἐλάχιστη δυνατὴ στοιχειώδης ποσότητι ἀρνητικοῦ ἡλεκτρισμοῦ — τότε ἡ ἀλλαγὴ τοῦ φορτίου συνεπάγεται τὴν ἀλλαγὴ τῆς ταυτότητος, ἄρα μιὰν ἄλλη ὄντολογικὴ πραγματικότητα.

11. RAE, *δ.π.*, σελ. 82, 84.

12. RAE, 193. — Βλ. καὶ *Κβαντικὴ φυσικὴ*, Μαθήματα φυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Berkeley, Ἐκδόσι Ἑργαστηρίων Φυσικῆς Ε.Μ.Π., Τόμος 4, Ἀθῆνα 1979, σελ. 280 κ.έ.

σμοῦ» — παραπέμπει σὲ μιὰν ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας ἀνατρεπτική τῆς νεωτερικῆς φυσικῆς, ἀντίληψη ποὺ οἱ θετικιστὲς θὰ χαρακτηρίζαν μεταφυσική. Τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ θὰ ἀπέδιδαν καὶ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ὀντολογικῆς σταθερᾶς τῶν στοιχειωδῶν σωματιδίων, στὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐκδεχόμεστε τὴν ὀντολογικὴ τους ταυτότητα ὡς συνάρτηση σχέσεων καὶ ὄχι ὡς ὀριστικὸ δεδομένο. Τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς, σημαίνοντα ὅπως ἡ μὴ-τοπικότητα, ἡ φορὰ «πρὸς τὰ πίσω στὸν χρόνο», ἡ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐνεργεῖται ἓνα στοιχειῶδες συμβάν, λειτουργοῦν ἀνάλογα μὲ τὰ μεταφυσικά σημαίνοντα τοῦ ἄχρονου, τοῦ ἄχworου, τῆς ἐλεύθερης ἀπὸ βιοφυσικὲς σταθερὲς ὑπόστασης.

Ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὴ γίνεται ἡ ἀπροσδιοριστία τῶν φαινομένων καὶ ἡ σχετικότητα μεθόδου καὶ γλώσσας, ὅταν περάσουμε στὰ βιολογικὰ φαινόμενα: «Τὰ βιολογικὰ προβλήματα, στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία, παραμένουν ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες μιᾶς καθαρὰ φυσικῆς προσέγγισης»¹³. «Ἐστω κι ἂν οἱ φυσικοὶ ἀνακαλύψουν ὅλους τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς φύσης, τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς καὶ τῆς συνείδησης, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συμβαίνουν, θὰ παραμείνουν ἐρωτήματα ποὺ δὲν πρόκειται νὰ ἀπαντηθοῦν»¹⁴. «Τὸ ἔμβιο μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ, νὰ περιγραφεῖ καὶ νὰ ἀναλυθεῖ μόνο συναρτήσει ἐννοιῶν ἄγνωστων στὴ φυσικὴ... Αὐτὸ ποὺ κατὰ πρῶτο λόγον χαρακτηρίζει λογικά, φαινομενολογικά καὶ πραγματικά τὸ ἔμβιο ἐν γένει, εἶναι ὅτι ἐγκαθιδρύει μέσα στὸν φυσικὸ κόσμον ἓνα σύστημα διαμερίσεων ποὺ ἰσχύει μόνο γι' αὐτὸ τὸ ἴδιο καὶ πού, ἀφοῦ εἶναι μόνο ἓνα μέσα στὴν ἀπειρία τέτοιων δυνατῶν συστημάτων,

13. E. N. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, δ.π., σελ. 4 καὶ 213.

14. Richard FEYNMAN, στὸν συλλογικὸ τόμο: *Superstrings — A Theory of Everything?*, Cambridge (Univ. Press) 1988, ἑλλην. μτφρ.: *Υπερχορδές — ἡ θεωρία τῶν πάντων*, Ἀθήνα (Κάτοπτρο) 1989, σελ. 240.

των, εἶναι ἔξ ὀλοκλήρου αὐθαίρετο ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία τῆς φυσικῆς»¹⁵.

Βέβαια, τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ βιολογικὰ φαινόμενα παραμένουν, σὲ μεγάλο ποσοστὸ, ἔξω ἀπὸ τὶς δυνατότητες μιᾶς καθαρὰ φυσικῆς προσέγγισης, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βιολογία συνιστᾷ μεταφυσική. Σημαίνει ὅμως ὅτι τὰ ὅρια φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς δὲν μποροῦν νὰ τίθενται ἐκεῖ ποὺ τὰ ἔθεσε ἡ νεωτερικότητα. Ὅπως ἡ βιολογία παραμένει ἀνυπότακτη στὴ φυσικὴ, χωρὶς νὰ παύει νὰ συνιστᾷ ἄμεση ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, τὸ ἴδιο ἀνυπότακτες στὴ φυσικὴ μπορεῖ νὰ παραμένουν καὶ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, ἐξίσου προσιτὲς στὴν ἐμπειρικὴ (ἂν καὶ μὴ ὑποκείμενη στὴν ἀναπαραστατικὴ θετικότητα) πιστοποίηση.

β. Μιὰ δεύτερη «ὀψη» ἢ «πτυχὴ» τῆς ἀνυπότακτης σὲ ὀριστικὴ γλώσσα καὶ μέθοδο δυναμικῆς τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι ἀποκαλύπτεται στὴ σχετικότητα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἐπίδραση τῆς παρατήρησης στὰ παρατηρούμενα φυσικὰ φαινόμενα — ἡ ἀνάγκη συνεκδοχῆς τοῦ παρατηρητῆ (τῶν ὀργάνων καὶ τῆς μεθόδου του) στὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης.

«Περιγραφή τῶν φαινομένων ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ μέθοδο καὶ τὰ μέσα τῆς παρατήρησης, εἶναι ἀδύνατη»¹⁶. Ποὺ σημαίνει, ὅτι ἡ πρωταρχικὴ ἀπαίτηση τῆς νεωτερικῆς ἐπιστήμης γιὰ «ἀντικειμενικότητα» (ἀντικειμενικὸ συμπέρασμα, ἀντικειμενικὴ πιστοποίηση, ἀντικειμενικὴ τελικὰ γνώση) ἀποδείχεται στὴν πράξη ἀνέφικτη. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ οὐδέτερος παρατηρητῆς τῆς φύσης, ὅπως τὸν ἤθελε ἡ νευτώνεια μηχανικὴ. Ἡ ἀξίωση μιᾶς ἀπόστασης τοῦ παρατηρητῆ ἀπὸ τὰ παρατηρούμενα, ἀπόστασης

15. Cornelius CASTORIADIS, *Les carrefours du labyrinthe*, Paris (Seuil) 1978, ἑλλην. μτφρ. *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, Ἀθήνα (Ἰψίλον) 1991, σελ. 220, 221.

16. ΣΑΡΡΗΣ, δ.π., σελ. 58.

πού ἐπιτρέπει στὸν παρατηρητὴ νὰ ἀντικειμενοποιεῖ τὰ παρατηρούμενα καὶ νὰ τὰ περιγράφει ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δική του παρατηρητικὴ παρέμβαση, εἶναι ἀκατόρθωτη.

Ἡ δὴ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας εἶχε καταδείξει ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μακροσκοπικῆς παρατήρησης εἶναι πάντοτε συνάρτηση τῆς θέσης καὶ τῆς κίνησης τοῦ παρατηρητῆ. Στὰ πλαίσια τῆς κβαντικῆς φυσικῆς ἔγινε φανερό ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης τοῦ μικρόκοσμου εἶναι συνάρτηση καὶ τῶν ὀργάνων, ὅπως καὶ τῆς μεθόδου παρατήρησης καὶ περιγραφῆς: «Τὸ μοντέλο πού ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ περιγραφεῖ ἓνα φυσικὸ σύστημα, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ φύση τῆς συσκευῆς πού ἀλληλεπιδρᾷ μὲ τὸ σύστημα. Τὸ φῶς, λ.χ., εἶναι κύμα ὅταν διέρχεται μέσα ἀπὸ ἓνα ζευγὸς σχισμῶν, ἐνῶ εἶναι ρεῦμα φωτονίων ὅταν προσπίπτει σὲ μιὰ φωτογραφικὴ πλάκα ἢ σὲ κάποιον ἀνιχνευτὴ»¹⁷.

Μπορεῖ, ἐπομένως, νὰ ἀλλάξει ἡ ἀντίληψή μας γιὰ τὴν πραγματικότητα ἀνάλογα μὲ τὰ ὄργανα ἢ τὴ μέθοδο τῆς παρατήρησής μας. Μπορεῖ νὰ μεταβάλλεται ἡ παρατηρούμενη πραγματικότητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς παρατήρησης: «Ἡ μέτρηση ἐπιλέγει κάποια ἢ κάποιες ἀπὸ τὶς δυνατὲς καταστάσεις πού ἐνυπάρχουν ἀρχικὰ σὲ

17. RAE, σελ. 27. — Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὶς δύο θεωρίες πού συναποτελοῦν τὴ σύγχρονη ἐπανάσταση στὴ φυσικὴ (Σχετικότητα καὶ Κβαντομηχανικὴ), ἡ πρώτη τροποποίησε καὶ διεύρυνε τὴν κλασικὴ μηχανικὴ σεβόμενη τοὺς ἰσχύοντες νόμους. Ἀποδεχόμενη ὅμως τὸ ἀμετάβλητο τῆς ταχύτητας τοῦ φωτὸς ὁδηγήθηκε σὲ παράδοξα γιὰ τὴν νευτώνεια φυσικὴ συμπεράσματα. Ἀντίθετα ἡ δευτέρη ἀνέτρεψε τοὺς ἰσχύοντες νόμους, κατάργησε τὴ μηχανιστικὴ αἰτιοκρατικὴ ἀντίληψη ὡς πρὸς τὴ σύσταση τοῦ ὑπαρκτοῦ (στὴν περιοχὴ τοῦ μικρόκοσμου) καὶ προκάλεσε ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διαμάχη. Παρ' ὅλο πού ἡ Εἰδικὴ Σχετικότητα (μόνο) ἐνσωματώθηκε στὶς θεωρίες ἀντι-ύλης καὶ κβαντικοῦ πεδίου, ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν δύο θεωριῶν παραμένει. Πάντως, ὡς πρὸς τὴν «ἀποφατικὴ» γλώσσα καὶ τὴν «ἐξωκωδικὴ» μεθοδολογία, τόσο ἡ Σχετικότητα ὅσο καὶ ἡ Κβαντομηχανικὴ, συγκλίνουν ἐντυπωσιακά: Εἰσάγουν ἔννοιες πού ἀναιροῦν τὴν παραστατικὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ μας ἀντίληψη, περιγράφουν τὸν κόσμο μὲ τρόπο πού ὑπερβαίνει τὴ λογικὴ τῆς ἀνθρώπινης μακροσκοπικῆς πιστοποίησης.

ἓνα σύστημα, καὶ μετὰ τὴ μέτρηση τὸ σύστημα παραμένει ὅχι στὴν ἀρχικὴ του κατάσταση, ἀλλὰ σὲ αὐτὴν πού ἐπέλεξε ἡ μέτρηση»¹⁸.

Κάθε μέτρηση ἢ ὅποια ἄλλη μορφή παρατηρητικῆς παρέμβασης συνιστᾷ μιὰ σχέση τοῦ παρατηρητῆ μὲ τὰ παρατηρούμενα: Σχέση πού συγκροτεῖται ἀπὸ τὶς ὑποκειμενικὲς ἐπιλογὲς καὶ προϋποθέσεις τοῦ παρατηρητῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰν ἐτερότητα ἀνταπόκρισης ἢ προσαρμογῆς τῶν παρατηρουμένων στὶς ὑποκειμενικὲς προδιαγραφὲς τῆς παρατήρησης. «Ἡ κβαντικὴ θεωρία μᾶς διδάσκει ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ ἢ νὰ μετρηθεῖ, χωρὶς νὰ διαταραχθεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ γεγονὸς. Ἄρα ὁ ρόλος τοῦ παρατηρητῆ εἶναι ἀποφασιστικὸς στὴν προσπάθεια νὰ κατανοηθεῖ ὅποιαδήποτε φυσικὴ διαδικασία. Πραγματικά, εἶναι τόσο ἀποφασιστικὸς, ὥστε μερικοὶ φτάνουν νὰ πιστεύουν πὼς μοναδικὴ πραγματικότητα εἶναι ὁ νοῦς τοῦ παρατηρητῆ, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, συμπεριλαμβανομένου ὁλόκληρου τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος, εἶναι πλάνες»¹⁹.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐκδοχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπηχεῖ τὴν ἀπαίτηση τῆς νεωτερικότητας γιὰ θετικὴ «ἀντικειμενοποίηση» τῆς πραγματικότητας ἢ τῆς πλάνης. Μὲ συνεπέστερη ὅμως ἐμμονὴ στὶς προδιαγραφὲς τῆς κβαντικῆς φυσικῆς, θὰ ἦταν γονιμότερο νὰ δεχθοῦμε ὡς μοναδικὴ πραγματικότητα τὸν λόγο τῆς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων, τὸ γεγονὸς τῆς συνάντησης δύο ἐξίσου ἀπροσδιόριστων (μεθοδολογικὰ καὶ γλωσσικὰ) λόγων «προσωπικῆς» ἐτερότητας: Τοῦ λόγου (νοῦ, θέλησης, κρίσης, φαντασίας) τοῦ παρατηρητῆ καὶ τοῦ λόγου μιᾶς δυναμικῆς δημιουργικῆς ἐτερότητας πού σημαίνεται καὶ ἐνεργεῖται στὴ φύση.

Σίγουρα οἱ ἐπικοινωνιακὲς μας ἀνάγκες ἐπιβάλλουν τὴν ἀντικειμενοποίηση τῶν σημαινόντων τοῦ δια-λόγου ἀνθρώπου καὶ φύσης. Ὅμως ἡ ἀντικειμενοποίηση εἶναι φανερά συμβατικὴ· ἀκόμα

18. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σελ. 193.

19. RAE, σελ. 18.

καὶ τὰ σημαίνοντα θεμελιωδῶν φυσικῶν μονάδων ἀπηχοῦν περισσότερη πραγματικότητα, ὅταν δὲν ὀρίζονται αὐστηρά: Ἡ μάζα, ἡ ταχύτητα, ὁ χρόνος, εἶναι διαφορετικὰ δεδομένα, ὅταν παρατηροῦνται στὰ πλαίσια διαφορετικῶν συστημάτων ἀναφορᾶς. Ἀπηχοῦν τὴν πραγματικότητα τοῦ συστήματος ἀναφορᾶς καὶ ὄχι σταθερὲς συντεταγμένες κάθε ἐρευνητικοῦ ἐγχειρήματος. Ὡς σταθερὲς ἔννοιες παραπέμπουν σὲ μιὰ κοινὴ σημαντικὴ τῶν συντεταγμένων κάθε ἐρευνητικοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλὰ σὲ κάθε ἐρευνητικὸ ἐγχείρημα τὰ σημανόμενα διαφοροποιοῦνται ἀνάλογα μὲ τὸ σύστημα ἀναφορᾶς.

Πραγματικὸ ἐπομένως χαρακτήρα ἔχουν μόνο οἱ σχέσεις ποὺ συγκροτοῦνται στὰ πλαίσια διαφορετικῶν συστημάτων ἀναφορᾶς: Σχέσεις μεταξύ τῶν δεδομένων τῆς παρατήρησης, παραπεμπτικὲς στοῦ σύστημα ἀναφορᾶς καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ πλαίσιο τῆς μεθόδου καὶ τῶν μέσων τῆς παρατήρησης. Ἡ δυναμικὴ αὐτῶν τῶν πραγματικῶν σχέσεων ἀπηχεῖται στὴν ἀπροσδιοριστία τῶν λόγων ἐπισήμανσής τους καὶ στὴ σχετικότητα τῶν σημαινόντων τῆς ἐπισήμανσης.

Εἴπαμε καὶ παραπάνω ὅτι ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας εἶχε ἤδη καταδείξει, τουλάχιστον γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, πὼς δὲν ἀποτελοῦν «ἓνα σταθερὸ ὑπόβαθρο ποὺ πάνω του συμβαίνουν τὰ διάφορα γεγονότα... Δὲν ὑπάρχει ἓνας μοναδικὸς καὶ ἀπόλυτος χρόνος: ἀντίθετα, ὁ κάθε παρατηρητὴς ἔχει τὸν δικό του χρόνο, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποῦ βρίσκεται καὶ τὸ πὼς κινεῖται... Ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος ὄχι μόνο ἐπηρεάζουν τὰ ὅσα συμβαίνουν στοῦ σύμπαν, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ ὁ,τιδήποτε συμβαίνει μέσα στοῦ σύμπαν»²⁰.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κβαντομηχανικὴ ἤρθε νὰ καταδείξει σαφέστερα τὸν «σχισιακὸ» χαρακτήρα αὐτῆς τῆς σχετικότητας. Ὅταν μιᾶμε γιὰ σχέσεις στὴν κβαντομηχανικὴ, δὲν ἀναφε-

ρόμαστε σὲ προβλεπτοὺς συσχετισμούς, οὔτε σὲ μιὰν ὀριστικὴ ἀναφορικότητα ποὺ συγκροτεῖ σταθερὲς ἀμοιβαίων συντονισμῶν. Ὅταν μιᾶμε γιὰ σχέσεις στὴν κβαντομηχανικὴ, ἀναφερόμαστε σὲ ἓναν τρόπο συσχετισμοῦ - ἀναφορικότητας - συντονισμοῦ ποὺ ἔχει τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀπρόβλεπτου, τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὴ δυναμικὴ ἐλευθερία τῶν διαπροσωπικῶν ἀνθρώπινων σχέσεων. Ἡ κβαντομηχανικὴ ἤρθε νὰ βεβαιώσει «μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τῶν πραγμάτων» ἓναν πιθανοκρατικὸ χαρακτήρα ποὺ «δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀτέλειαις τῶν μετρητικῶν μας ὀργάνων ἢ ἔλλειψης ἐπαρκοῦς ὑπολογιστικῆς ἀκρίβειας»²¹, ἀλλὰ συνιστᾷ τὸν δεδομένο τρόπο τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Τρόπο ποὺ ἀναιρεῖ κάθε μηχανιστικὴ ὀριστικότητα (αἰτιοκρατία καὶ προβλεψιμότητα) ἀναδείχνοντας τὴ δυναμικὴ ἀπροσδιοριστία τῶν σχέσεων ὄχι σὰν σύμπτωμα ἄλογης τυχαιότητας, ἀλλὰ ὡς τὸν ἑλλογο δομικὸ καὶ συνεκτικὸ παράγοντα τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι, τὴν προϋποθετικὴ ἀρχὴ «τοῦ θαυμαστοῦ γεγονότος τῆς σταθερότητας τῶν δομῶν τοῦ μικρόκοσμου»²².

Στὴ δυναμικὴ αὐτὴ ἀπροσδιοριστία τῶν σχέσεων παρεμβαίνει ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρηση ὡς δυναμικὴ ἐπίσης μετοχὴ στὶς σχέσεις. Μετοχὴ ποὺ συνιστᾷ καὶ αὐτὴ γεγονὸς σχέσης καὶ ἐπηρεάζει τὶς σχέσεις στὶς ὁποῖες παρεμβαίνει. Ὁ λόγος τοῦ παρατηρητῆ συναντᾷ τὸν λόγο τῶν παρατηρουμένων, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἓνας ἀπρόβλεπτος διά-λογος ποὺ εἶναι πάντοτε κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς παράλληλους καὶ προβλεπτοὺς μονολόγους.

Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτήρας τῆς παρέμβασης ἢ «συνάντησης» παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων ἔγκειται στὴ συνεπῆ θετικότητα ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἐνδεχομένου νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν παρατήρηση ὁ «μονόλογος» τοῦ παρατηρητῆ — ἡ ὑποκειμενικὴ αὐθαίρεσις ἢ ψευδαίσθηση, ἡ μονότροπη μεθοδολογικὴ πρόκριση, ἡ ὑποταγή

20. HAWKING, σελ. 67.

21. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σελ. 174 καὶ 191.

22. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σελ. 190.

τῶν παρατηρουμένων σὲ κωδικὲς προδιαγραφές τῆς παρατήρησης. Πρέπει νὰ γνωρίζουμε ποὺ καὶ πῶς παρεμβαίνουμε: ὅτι παρεμβαίνουμε σὲ μιὰ δυναμικὴ σχέσεων καὶ μὲ τὸν τρόπο τῆς σχέσης, δὲν ἀποκρυπτογραφοῦμε μονομερῶς ἀντικείμενες λογικὲς σταθερές ἢ κωδικὲς νομοτέλειες. "Ἄν ἀντικειμενοποιήσουμε ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς δυναμικῆς τῶν σχέσεων, μᾶς διαφεύγουν οἱ ἄλλοι ἢ ἐλαχιστοποιοῦνται στὴ γνωστικὴ μας ἐπισήμανση. Γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὸ παράδειγμα τῶν μετρήσεων τῆς θέσης καὶ τῆς ταχύτητας, «ὅσο πιὸ μεγάλη ἀκρίβεια κατορθώνουμε στὴ μέτρηση τῆς θέσης ἑνὸς σωματιδίου, τόσο πιὸ μικρὴ εἶναι ἡ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ταχύτητά του — καὶ ἀντίστροφα... Σύμφωνα μὲ τὴν κβαντομηχανικὴ, τὰ σωματίδια δὲν ἔχουν πιὰ θέσεις καὶ ταχύτητες διαχωρισμένες μεταξὺ τους, σαφῶς καθοριζόμενες καὶ παρατηρήσιμες. Συνιστοῦν μιὰ κβαντικὴ κατάσταση ποὺ εἶναι σχέση θέσης καὶ ταχύτητας»²³.

Ἡ παρατήρηση διαμορφώνει τὸ ἀντικείμενό της, τὸ ἀντικείμενο δὲν συγκροτεῖται παρὰ μόνο ὡς παρατηρούμενο ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς πειραματικῆς παρέμβασης τοῦ παρατηρητῆ. Δὲν εἶναι ἀντικείμενο σὲ σχέση μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχέση — ἕνα εἶδος ἐλεύθερης ἀνταπόκρισης τοῦ παρατηρούμενου στὴν παρατήρηση. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τολμηθεῖ ἡ διατύπωση, ὅτι τὸ ἀντι-κείμενο φυσικὸ γίγνεσθαι ἔχει «ὑποκειμενικὲς» ιδιότητες: "Ὅχι τὴν ἐλευθερίαν ὑπαρκτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ τὴν ἀπροσδιοριστίαν ἑνὸς ἐνεργούμενου προσωπικοῦ λόγου. Καὶ ἡ ἀποκαλυπτικὴ δυναμικὴ τοῦ προσωπικοῦ λόγου δὲν ἐξαντλεῖται σὲ μιὰ παγιωμένη ὁριοθέτηση σημαίνοντων, οὔτε ὑποτάσσεται σὲ κωδικὲς προδιαγραφές μεθόδου. Γιὰ νὰ

23. HAWKING, σελ. 94, 95.

γνωσθεῖ αὐτὴ ἡ δυναμικὴ, ἀπαιτεῖται γλῶσσα καὶ μέθοδος ποὺ νὰ παραπέμπει στὸ ὅλομερές καὶ ἀνυπότακτο σὲ ἀντικειμενικὲς γενικεύσεις γεγονόσ τῆς σχέσης.

Ἡ μετα-νεωτερικὴ πρόσβαση στὸν τρόπο συγκρότησης καὶ λειτουργίας τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι ἀπαιτεῖ νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν παραστασιακὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ἀπλῶς ἱκανότητα τοῦ νοῦ μας, ἀπὸ τίς σταθερές «ὀντικῆς» ἐκδοχῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. Αὐτὴ τὴν παραίτηση ὑπερετεῖ ἡ ἀποφατικὴ χρῆση τῆς γλῶσσας στὴ διατύπωση τῶν συμπερασμάτων τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ διαμορφώνεται μιὰ ἐκφραστικὴ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ποὺ δίνει συχνὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς ποιητικῆς εἰκονολογίας (τῆς ποιητικῆς ἐλευθερίας στὴ χρῆση νοηματικῶν ἀντιθέσεων ἢ στὴν παράχρηση σημαίνοντων προκειμένου νὰ δηλωθεῖ ἡ ἑτερότητα καὶ καθολικότητα τοῦ λόγου τῆς σχέσης).

Διαβάζουμε λ.χ. γιὰ σωματίδια ποὺ ἐνῶ βρίσκονται σὲ τεράστιες μεταξὺ τους ἀποστάσεις, ἀποτελοῦν ἐνιαῖο σύνολο μὲ ἀτοπικὴ ὀλιστικὴ διασύνδεση. "Ὅτι τὰ κβάντα ἐνέργειας δὲν ὑπάρχουν στὸν χῶρο, ἀλλὰ δημιουργοῦν χῶρο. Διαβάζουμε γιὰ «δυνάμει σωματίδια» (virtual particles) ποὺ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἀνιχνευτοῦν ἄμεσα, ἀλλὰ ποὺ ἡ ὑπαρξὴ τους ἔχει μετρήσιμες ἐπιπτώσεις σὲ ἄλλα σωματίδια. Γιὰ τὴ δυνατότητα χρήσης στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα «φανταστικοῦ χρόνου», προκειμένου νὰ εἰσαχθεῖ ἡ κβαντικὴ θεωρία στὰ μοντέλα τῆς «ἀνωμαλίας» τοῦ χωρὸχρονου. "Ἡ, ἀκόμα, γιὰ τὰ ἐντελῶς διαφορετικὰ εἶδη σωματίδιων ποὺ ἐμφανίζονται σὲ μικρὲς ἐνέργειες καὶ πιστοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἔρευνα ὡς ἕνα καὶ μόνο σωματίδιο σὲ διαφορετικὲς καταστάσεις. "Ἡ πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τίς σύγχρονες θεωρίες τῶν «ὑπερχορδῶν» (super-strings) ὅτι οἱ δομικὲς ὀντότητες τῆς φύσης εἶναι βρόχοι, ποὺ καθὼς ταλαντώνονται σὲ ἕναν «χῶρο» δέκα διαστάσεων, δημιουργοῦν τὰ διάφορα εἶδη σωματιδίων.

Πραγματικὰ, μόνο στὴν ἐλευθερίαν τῆς ποιητικῆς εἰκονολογίας θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἀνάλογο μιᾶς τέτοιας ἐκφραστικῆς.

Μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ἀ-τοπικὴ ἀπόσταση, γιὰ ἀνυπαρξία πού ὑπάρχει καὶ μετρίεται ὡς ἐπίπτωση, γιὰ κύμα πού δὲν εἶναι κύμα ἀλλὰ σωματίδιο, γιὰ σωματίδιο πού δὲν εἶναι σωματίδιο ἀλλὰ κύμα, γιὰ τὰ πολλὰ πού εἶναι ἓνα, γιὰ τὸ ἓνα πού εἶναι πολλὰ.

Θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα «εἰκονολογικῆς» ἀναπλήρωσης τῆς ἀναπαραστατικῆς μας ἀνεπάρκειας στὴ σύγχρονη φυσικὴ: Νὰ θυμίσει τὴν «καμπυλότητα» τοῦ χωρὸχρονου πού γίνεται ἄπειρη στὸ κέντρο τῶν «μαύρων ὀπῶν» (Black Holes), ὅπως ἦταν ἄπειρη καὶ στὴ στιγμὴ τῆς «Μεγάλης Ἐκρηξῆς» (Big Bang). Ἡ τὸ σταμάτημα τοῦ χρόνου ὅταν ὑπερβοῦμε τὸν «ὀρίζοντα γεγονότων» πού περιβάλλει μιὰ μαύρη ὀπή. Ἡ τὴν ἀποψὴ ὅτι ὁ θεμελιώδης χρόνος εἶναι ὁ «φανταστικός», ἐνῶ ὁ χρόνος πού ἐμεῖς ἀντιλαμβανόμαστε καὶ πιστοποιοῦμε εἶναι ἀπλῶς παράγωγο τῆς μακροσκοπικῆς μας ἐμπειρίας. Ἡ νὰ θυμίσει κανεὶς τὰ ἐπιμόνως ἀσύλληπτα ἀπὸ τὸ πείραμα ταχυόνια, πού ὅσο μειώνεται ἡ ἐνέργειά τους τόσο πιὸ γρήγορα κινοῦνται ἀντιστρέφοντας τὴ σχέση αἰτίας-ἀποτελέσματος.

Οὐτε καὶ μπορούμε νὰ ἀντιτάξουμε ὅτι τὴν ἀδυναμία μας γιὰ παραστατικὴ ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας τῶν ἐλάχιστων καὶ μέγιστων διαστάσεων ἀναπληρώνει ἡ «σαφήνεια» τῆς γλώσσας τῶν μαθηματικῶν τύπων καὶ συμβόλων. Γιατὶ ἡ γλώσσα τῶν μαθηματικῶν δὲν διεκδίκησε ποτὲ μιὰν ἀναπαραστατικὴ λειτουργία διασάφησης ὄντοτήτων, εἶναι γλώσσα σημαντικῆς σχέσεων. Ἀκόμα καὶ ὡς καθοριστικὴ ποσοτήτων, στὴ φυσικὴ τῶν ἐλάχιστων καὶ μέγιστων διαστάσεων, ἡ μαθηματικὴ γλώσσα ὑπερβαίνει τὸ λεγόμενο «ἀνθρώπινο σύστημα»²⁴ (τὰ ὅρια τῶν ἀνθρώπινων ἀντιληπτικῶν ἱκανοτήτων). Ἡ ἀπόδοση ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης στὶς μαθηματικὲς ἔννοιες, πού τόσο ἀπασχόλησε τὴ φιλοσοφία (ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Descartes ὡς τὸν Kurt Gödel) ὅπως καὶ

24. *Κβαντικὴ φυσικὴ*, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Berkeley, τόμος 4, σελ. 58, βλ. καὶ σελ. 52.

ἡ ταύτιση ἢ ὄχι τῆς ἀλήθειας μὲ τὴν ἀποδεικτικότητα, εἶναι ἐρωτήματα πού δὲν τίθενται στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀνάγκες τῆς φυσικῆς δημιούργησαν καὶ δημιουργοῦν νέους μαθηματικούς κλάδους, ὅπου οἱ μαθηματικὲς πιστοποιήσεις εἶναι ἔγκυρες ἀλλὰ καὶ σχετικές: ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸ ἀξιωματικὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας στὴν ὁποία ὑπάρχουν.

Ἡ μαθηματικὴ γλώσσα μιᾶς ἐρμηνευτικῆς πρότασης στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἔχει ἐνδεικτικὸ καὶ καταδεικτικὸ, ὄχι παραστατικὸ χαρακτήρα. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ καταδείχνει ἀπὸ μόνη της προϋποθέσεις σχέσεων πού δὲν ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν παρατήρηση, ἢ σημαίνουνται μὲ ἐξισώσεις «πού δὲν κατανοοῦμε ἐντελῶς τὸ περιεχόμενό τους»²⁵. Συχνὰ οἱ μαθηματικὲς ἐξισώσεις σὲ μιὰ μελέτη σύγχρονης φυσικῆς λειτουργοῦν μᾶλλον σὰν παρτιτούρες μιᾶς μουσικῆς συμφωνίας: «Διαβάζουμε» καὶ διαβλέπουμε τὴ μελωδία, ἀλλὰ καμιά ποτὲ μελωδία δὲν ἀναπαραστάθηκε μορφικὰ ἢ σχηματικά.

Γιὰ τὴ νεωτερικὴ νοο-τροπία ἡ φυσικὴ ταυτιζόταν (καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐρύτατης ἐκλαίκευσης τοῦ θετικισμοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ταυτίζεται) μὲ τὴν κατεξοχὴν «ἀντικειμενικὴ» ἐπιστήμη: Συνδέθηκε μὲ τὴ βεβαιότητα σταθερῶν ἐντοπισμῶν-μετρήσεων-πειραματικῶν ἐπαναλήψεων, καὶ αὕτὴ ἡ βεβαιότητα βασίστηκε σὲ κωδικὲς μεθοδολογίες καὶ σὲ μιὰ γλώσσα σημαντικῆς ὀριστικῶν καθορισμῶν. Ἔτσι, μὲ τὰ κριτήρια τῆς θετικιστικῆς ἰδεολογίας τῆς νεωτερικότητας, ἡ ἐξωκωδικὴ μεθοδολογία καὶ ἡ ἀποφατικὴ γλώσσα τῆς μετανευτώνειας ἐπιστήμης μοιάζει νὰ συνιστᾷ μιὰ πρώτη πτυχή μετα-φυσικῆς διεύρυνσης τῆς φυσικῆς.

25. Βλ. John SCHWARZ, *Ὑπερχορδές*, στὸν ὁμώνυμο τόμο, (βλ. σημ. 14), σελ. 101, 113. — Richard FEYNMAN, στὸν *ἴδιο* τόμο, σελ. 243-244.

β. Ἡ σχετικότητα χώρου καὶ χρόνου

Μὲ τὰ κριτήρια τοῦ νεωτεριστικοῦ θετικισμοῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς μεταφυσικὴ διεύρυνση τῆς φυσικῆς καὶ ἡ καινούργια ἐκδοχὴ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης ἔρευνας. Μοιάζει νὰ ὑπονομεύει τὴ θετικιστικὴ διαστολὴ φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς ἢ σχετικοποίηση τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἢ πιστοποίηση ἀνυπαρξίας ἀπόλυτου ἢ ἀντικείμενου χώρου καὶ χρόνου. Μεταβάλλεται ριζικὰ ἡ θεώρηση τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, ἂν ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος δὲν εἶναι οἱ σταθερὲς πού «περιέχουν» καὶ «μετροῦν» τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός, ἀλλὰ εἶναι τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός πού «μετράει» — καθορίζει μὲ τὰ μέτρα τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου τὴ δυναμικὴ τῶν σχέσεων πού τὸ συγκροτοῦν.

Μποροῦσε καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῆς νευτώνειας ἀκόμα φυσικῆς νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἀριστοτελικὴ τουλάχιστον ἀντίληψη τοῦ χώρου ὡς «ἀκίνητου ὀρίου» πού «περιέχει» τὰ ὑπαρκτά, δηλαδὴ πού ἀντικειμενοποιεῖ τὰ φαινόμενα σὲ σταθερὲς θέσεις, ἀποστάσεις καὶ μεγέθη. Τοῦτ' ἔστιν ὁ τόπος, ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ τοῦ περιέχοντος πέρας ἀκίνητον πρῶτον, οἷον δοχεῖον ἀμετακίνητον²⁶. Ἡ νευτώνεια φυσικὴ διαπίστωνε πὼς δὲν ὑπάρχει αὐτὸ τὸ «ἀκίνητον πέρας», ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη κατάσταση ἡρεμίας ἐνὸς σώματος πού θὰ μπορούσε, ὡς σύστημα ἀναφορᾶς, νὰ εἶναι καθοριστικὴ σταθερῶν θέσεων καὶ σταθερῶν ταχυτήτων.

Δὲν ἔβγαζε ὅμως ἡ νευτώνεια θεωρία τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς διαπίστωσης: Κατέφευγε στὴν ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μιὰ ἀπροσδιόριστη οὐσία, ὁ «αἰθέρας», πού γεμίζει τὸν τρισδιάστατο κοσμικὸν χώρο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀκίνησίαν τοῦ αἰθέρα προσδιορί-

26. Φυσικά Δ4, 212a 15-16 καὶ 20-21 — Δ2, 209b 1-2 — *Περὶ οὐρανοῦ* Δ3, 310b 7-8. — Πληρέστερη ἀνάπτυξη τῶν ἀριστοτελικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὸν χώρο ἔχω ἐπιχειρήσει στὸ βιβλίο: *Σχεδιάγραμμα Εἰσαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία*, § 31.

ζονται ἀπόλυτες θέσεις καὶ σταθεροὶ νόμοι τῆς κίνησης μέσα στὸν χώρο. Δὲν ἔθετε τὸ ἐρώτημα, ὡς ποῦ φτάνουν τὰ ὅρια τῆς παρουσίας τοῦ αἰθέρα καὶ τί ὑπάρχει πέρα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὅρια.

Τὶς συνέπειες τῆς ἀνυπαρξίας καταστάσεων ἀπόλυτης ἡρεμίας κατέδειξε ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας: Ὁ χωρικός ἐντοπισμὸς εἶναι πάντοτε σχετικός, πάντοτε συνάρτηση μεταβλητῶν συστημάτων ἀναφορᾶς, προϋποθέτει πάντοτε τὴ συνεκδοχὴ τῆς θέσης καὶ τῆς κίνησης τοῦ παρατηρητῆ. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ προσδιορίσει, ἂν δύο γεγονότα, σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές, συνέβησαν στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ χώρου ἢ ὄχι. Ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ, ἔλεγε κάποτε ὁ Ἡράκλειτος²⁷, καὶ σύγχρονη παραδειγματικὴ εἰκόνα εἶναι τὸ μπαλάκι τοῦ πίνγκ-πὸνγκ πού ἀναπηδάει στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ δαπέδου μέσα σὲ βαγόνι τρένου πού τρέχει. Γιὰ κάποιον πού βρίσκεται μέσα στὸ βαγόνι, τὸ μπαλάκι ἀναπηδάει σὲ καθορισμένη θέση μέσα στὸν χώρο· γιὰ κάποιον πού βρίσκεται ἀκίνητος ἔξω ἀπὸ τὸ τρένο ἢ πού κινεῖται μὲ τρένο ἀντίθετης φορᾶς, τὸ ἴδιο αὐτὸ μπαλάκι ἀναπηδάει σὲ τελείως διαφορετικὲς θέσεις καὶ συντεταγμένες τοῦ χώρου²⁸.

Γιὰ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας ὁ χώρος εἶναι συνάρτηση ἐνεργούμενων σχέσεων — ἀναιρεῖται συνεχῶς ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ τὴ δυναμικὴ ἀκριβῶς τῶν σχέσεων. Καὶ ἡ ἀναίρεση τοῦ ἀντικειμενικοῦ χώρου «συμπαράσφύρει» καὶ τὴν ἐκδοχὴ ὑπάρξεως ἀπόλυτου ἢ ἀντικείμενου χρόνου. Ὁ συμπαρασφυσμὸς εἰκονογραφεῖται μὲ τὸ παράδειγμα τῆς διαφορᾶς πού ἐμφανίζουν οἱ χρονικὲς καταμετρήσεις ἐκπομπῆς-ἀνάκλασης-ἐπιστροφῆς ἐνὸς παλμοῦ φωτὸς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ, ἀπὸ διαφορετικὲς κινούμε-

27. *Frgm.* 91, ἐκδοσὴ DIELS-KRANZ I, 171, 9.

28. Ἐκλαϊκευμένες ἀναλύσεις τοῦ θέματος ἀπὸ τοὺς: St. HAWKING, *Τὸ χρονικὸ τοῦ χρόνου*, Κεφ. 2. — Jayant NARLIKAR, *The lighter side of Gravity*, New York (Freeman) 1982, ἑλλην. μτφρ.: *Ἡ ἐλαφρότητα τῆς βαρύτητας*, Ἀθήνα (Τροχαλία) Κεφ. 5. — Paul DAVIES, *God and the New Physics*, London (J. M. Dent) 1983, ἑλλην. μτφρ.: *Θεὸς καὶ μοντέρνα φυσικὴ*, Ἀθήνα (Κάτοπτρο), Κεφ. 9.

νες συσκευές του ίδιου αντικειμένου στον χώρο. Στην πειραματική πράξη, παλμοί φωτός στέλνονται από τις συσκευές, ανακλώνται στο ίδιο αντικείμενο και επιστρέφουν στις συσκευές, οι οποίες όμως δίνουν για τον ίδιο έντοπισμό διαφορετικά αποτελέσματα μέτρησης (χρονικής διάρκειας και μήκους της διαδρομής) — παρ' όλο που οι μετρήσεις εκτελούνται με την ίδια μέθοδο. Παραλλάσσει ή μέτρηση της απόστασης και της διάρκειας, του χώρου και του χρόνου, ενώ σταθερή αποδείχεται μόνο η ταχύτητα του φωτός²⁹.

Το παράδειγμα εικονογραφεῖ, ἐλλειπτικά ὅπωςδήποτε, μιὰ πειραματική βεβαιότητα: Δὲν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τις μετρήσεις τῆς ἀπόστασης καὶ τοῦ χρόνου ὡς σταθερές γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ταχύτητας τοῦ φωτός. Μποροῦμε ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός ὡς σταθερὸ μέτρο προσδιορισμοῦ τῆς ἀπόστασης καὶ τοῦ χρόνου. Ἀπόσταση καὶ χρόνος εἶναι μεγέθη μεταβαλλόμενα ἀνάλογα μὲ τὴ σχετική μας κίνηση. Ἀντίθετα, σταθερότητα ἀναμφισβήτητη ἔχει μόνο ἡ ταχύτητα τοῦ φωτός. Δὲν ὑπῆρξε ὡς τώρα πειραματικὸ δεδομένο ποὺ νὰ ἀμφισβητεῖ τὴ λειτουργικότητα αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς.

Μὲ διαφορετικὴ διατύπωση θὰ λέγαμε, ὅτι τὸ φῶς δὲν κινεῖται μέσα σὲ ἓναν ἀντικείμενο χωρὶς, οὔτε ἡ ταχύτητά του μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ μὲ κάποια χρονικὴ σταθερά. Ἀφοῦ ἡ μετάδοση τοῦ φωτός εἶναι ὁ μόνος τρόπος ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν πιστοποίηση τῆς θέσης καὶ τῆς χρονικῆς στιγμῆς τῶν γεγονότων τῆς φυσικῆς πραγματικότητας, ἡ ταχύτητα αὐτῆς τῆς μετάδοσης εἶναι τὸ μόνο σταθερὸ μέτρο έντοπισμοῦ τῶν ἀντι-κειμένων σὲ χωρὶς καὶ σὲ χρόνο — εἶναι ἡ μετάδοση τοῦ φωτός ποὺ συγκροτεῖ τὸν χωρὶς καὶ τὸν χρόνο. Προσδιορίζουμε τὴ θέση καὶ τὸν χρόνο ἐκπομπῆς ἢ ἀνάκλασης τοῦ φωτός μὲ μόνο σταθερὸ μέτρο τὴν ταχύτητά του,

29. Βλ. HAWKING, ὁ.π., σελ. 50 κ.έ. — Paul DAVIES, ὁ.π., σελ. 207 κ.έ. — NARLIKAR, ὁ.π., σελ. 119 κ.έ. — ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ὁ.π., σελ. 76-78, 126 κ.έ.

ποὺ παραμένει ἀναλλοίωτη ὅπωςδήποτε κι ἂν κινούμαστε παραβιάζοντας τις γήινες έντυπώσεις μας. Μόνο μὲ τὸ μέτρο τῆς ταχύτητας τοῦ φωτός μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀπόσταση ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὰ ἀντι-κείμενα ποὺ ἐκπέμπουν ἢ ἀνακλοῦν τὸ φῶς, ὅπως καὶ τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐκπομπῆς ἢ ἀνάκλασης σὲ σχέση μὲ μᾶς.

Ἀλλὰ ἓνα ἐνιαῖο μέτρο παραπέμπει καὶ σὲ ὁμογενὲς μετρούμενο (— ἡ μέτρηση εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν τὸ μέτρο εἶναι ὁμογενὲς πρὸς τὸ μετρούμενο, γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὴν ἀριστοτελική, ὅπως καὶ μὲ τὴ νευτώνεια ἀντίληψη, ὁ πῆχυς μετράει μόνο ἀπόσταση καὶ ἡ ὥρα μόνο διάρκεια). Ὡς ἐνιαῖο μέτρο μέτρησης ἡ ταχύτητα τοῦ φωτός παραπέμπει σὲ ἐνιαία καὶ ὁμογενὴ ἐκδοχὴ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου: στὴν ἐνικὴ πραγματικότητα τοῦ χωρόχρονου, προσιτὴ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ σπουδὴ τῆς πραγματικότητας τοῦ φωτός.

Ἐκδεχόμεστε τὸν χωρόχρονο ὡς ἓνα τετραδιάστατο ὅλο. Τὸ συγκροτοῦν οἱ τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου, σὺν μιᾷ ἐπιπλέον διάσταση ποὺ εἶναι ὁ χρόνος. Ὅπως στὸν τρισδιάστατο χωρὶς ἔτσι καὶ στὸν τετραδιάστατο χωρόχρονο τὴν παραστασιακὴ μεταγραφὴ τῆς κίνησης τῶν σωμάτων μπορεῖ νὰ μᾶς τὴν δώσει ἡ γεωμετρία. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ χωρόχρονου, ὄχι πιά ἡ εὐκλείδεια γεωμετρία:

Ἡ παρατήρηση βεβαιώνει ὅτι οἱ τροχιὲς τῶν σωμάτων μέσα στὸ σύμπαν ἀκολουθοῦν καμπύλες διαδρομές. Ἡ νευτώνεια φυσικὴ ἀπέδιδε τις ἐλλειπτικὲς τροχιὲς τῶν οὐράνιων σωμάτων στὴν ἐλκτικὴ δύναμη τῆς βαρύτητας, ποὺ ἐξαρθᾶται πάντοτε ἀπὸ τὴ μάζα καὶ τὴν ἀπόσταση τῶν σωμάτων. Ἀλλὰ ἂν ἡ ἐλκτικὴ δύναμη ἀλλάζει αὐτόματα μαζί μὲ τὴν ἀπόσταση, αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι οἱ βαρυτικὲς ἐπιδράσεις μεταδίδονται μὲ ἀπειρὴ ταχύτητα. Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας ἔδειξε ὅτι μιὰ τέτοια ταχύτητα εἶναι ἀδύνατη, καὶ οἱ ἐλλειπτικὲς τροχιὲς τῶν σωμάτων ὀφείλονται στὴν καμπυλότητα τοῦ χωρόχρονου. Σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ σχετικότη-

τα, ή βαρύτητα δεν είναι δύναμη, αλλά κάτι σάν ιδιότητα ενός πεδίου, πού ή γεωμετρία του διαμορφώνεται από τήν κατανομή τής μάζας-ένέργειας: 'Η μετάδοση τοῦ φωτός — τὸ μόνο μέσο καὶ μέτρο ἐντοπισμῶν μέσα στὸ χωρόχρονο — ἀκολουθεῖ τὶς καμπυλότητες τοῦ βαρυτικοῦ πεδίου καὶ συγκροτεῖ μιὰ γεωμετρία καμπύλου χώρου. Τόσο οἱ κινήσεις σωμάτων με μάζα, ὅσο καὶ ἡ μετάδοση τοῦ φωτός πού δὲν ἔχει μάζα (ἐνῶ «εἰδοποιεῖ» — καθιστᾷ εἰδητικό γεγονός — τὴ μάζα καὶ τὴν κίνηση) ἀκολουθοῦν καμπύλες διαδρομές.

'Ορίζουμε ὡς εὐθεία τὴ γραμμὴ τῆς μικρότερης ἀπόστασης μεταξὺ δύο σημείων. 'Ομως ἡ μικρότερη ἀπόσταση μεταξὺ δύο σημείων εἶναι διαφορετικὴ σὲ μιὰ μὴ εὐκλείδεια γεωμετρία ἀπὸ ὅ,τι στὴν εὐκλείδεια. 'Ὡς πρὸς ποιά γεωμετρία οἱ τροχιές, μέσα στὸ σύμπαν, τῶν σωμάτων καὶ τοῦ φωτός ἐμφανίζονται καμπύλες; Προφανῶς, ὡς πρὸς τὴν εὐκλείδεια ἀντίληψη τοῦ χώρου τῆς γῆινος ἐμπειρίας μας. 'Η συντομότερη ὁδὸς μετακίνησης εἶναι καὶ μέσα στὸν τετραδιάστατο χωρόχρονο ἡ εὐθεία, ἀλλὰ τὴν εὐθεία μετακίνηση μέσα στὸν χωρόχρονο τὴν ἀντιλαμβανόμαστε — μέσω τῆς μετάδοσης τοῦ φωτός — ὡς καμπύλη τοῦ τρισδιάστατου χώρου.

Στὴν παραστατικὴ μεταγραφὴ τῆς κίνησης τῶν σωμάτων πιστοποιοῦμε ὅτι «ἡ τροχιά συμπίπτει με γραμμὴ ἐλάχιστου μήκους. Καὶ ἡ γραμμὴ ἐλάχιστου μήκους σὲ μιὰ τροποποιημένη (μὴ εὐκλείδεια) γεωμετρία, δὲν εἶναι ἡ εὐθεία γραμμὴ. Τὸ πῶς προσδιορίζονται οἱ γραμμὲς ἐλάχιστου μήκους σὲ μιὰ δεδομένη (μὴ εὐκλείδεια) γεωμετρία, εἶναι καθαρὰ μαθηματικὸ πρόβλημα, πού εἶχε μελετηθεῖ ἀπὸ μαθηματικούς πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 'Αἰνστάιν»³⁰.

Θὰ μπορούσαμε ἄραγε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ τροχιές τῶν σωμάτων καὶ τῆς μετάδοσης τοῦ φωτός μέσα στὸ σύμπαν μόνο

φαίνονται καμπύλες, ἐνῶ δὲν εἶναι καμπύλες; 'Αλλά, ἀφοῦ μέσο καὶ μέτρο παρατήρησης εἶναι μόνο ἡ μετάδοση τοῦ φωτός, τὸ φαίνεται δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ εἶναι. Οἱ προτάσεις: τὸ φῶς καμπυλοῦται, οἱ τροχιές τῶν οὐρανίων σωμάτων εἶναι καμπύλες, ὁ χωρό-χρονος ὑπακούει σὲ καμπύλη γεωμετρία, εἶναι προτάσεις πού ἀναφέρονται σὲ μιὰ ἐνιαία καὶ ὁμογενὴ «εἰδητικὴ» ἐκδοχὴ τῆς πραγματικότητας.

Εἶναι οἱ παρατηρήσεις καὶ μετρήσεις μας πού πιστοποιοῦν ὅτι καμπυλοῦται ἡ μετάδοση τοῦ φωτός καὶ μάλιστα σὲ συνάρτηση μετὴν παρουσία τῆς ὕλης. 'Η ὕλη ἀσκεῖ βαρυτικὴ ἐπίδραση στὸ φῶς. Μιλώντας γιὰ «ὕλη» ἀναφερόμαστε στὴ συνεκδοχὴ μάζας καὶ ἐνέργειας. 'Όταν τὸ φῶς προσεγγίζει ἕνα σῶμα (μιὰ δεδομένη μάζα-ἐνέργεια) διαπιστώνουμε ὅτι ἐπιβραδύνεται στὴ μετάδοσή του. 'Επιβραδύνεται ὡς πρὸς ποιά σταθερὰ τοῦ χρόνου; Μόνο ὡς πρὸς τὴ συχνότητα τῆς μετάδοσής του: μειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν φωτεινῶν κυμάτων πού περνοῦν ἀπὸ συγκεκριμένο σημεῖο ἀνὰ δευτερόλεπτο — ἀνὰ μονάδα μέτρησης πού ἐμεῖς χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὴν πιστοποίηση τῆς συχνότητος³¹.

'Η διαδρομὴ τοῦ φωτός καμπυλοῦται, ὅταν μειώνεται ἡ συχνότητα μετάδοσης τοῦ φωτός. Καὶ μειώνεται ἡ συχνότητα, ὅταν τὸ φῶς προσεγγίζει τὴν ὕλη, ἐπειδὴ ἡ ὕλη ἀσκεῖ βαρυτικὴ ἐπίδραση στὸ φῶς. 'Η ὕλη προκαλεῖ τὴν καμπυλότητα τοῦ μέσου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ της, πού εἶναι ἡ μετάδοση τοῦ φωτός, ἐπομένως καὶ τὴν καμπυλότητα τῶν συντεταγμένων ἐντοπισμοῦ της: τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου — τὴν καμπυλότητα τοῦ χωρόχρονου. Δὲν ὑπάρχει χῶρος καὶ χρόνος δίχως μετάδοση τοῦ φωτός πού «εἰδοποιεῖ» — κάνει εἰδητικὸ γεγονός τὴ μάζα καὶ τὴν κίνηση. 'Η παρουσία καὶ μόνο τοῦ φωτός δὲν συγκροτεῖ χῶρο καὶ χρόνο³². Προϋποτίθεται

31. Περισσότερα στὸν St. HAWKING, δ.π., σελ. 65-66.

32. 'Εξ ἄλλου «τὸ φῶς εἶναι σὲ συνεχὴ ἀλληλεπίδραση μετὴν ὕλη, χωρὶς τὴ δυνατότητα νὰ διαφύγει ἀπὸ αὐτήν, νὰ ἔλθει κατευθείαν σὲ μᾶς»: Βασίλη ΞΑΝΘΟ-

μετάδοση του φωτός, καμπυλούμενη από τη βαρυτική επίδραση της ύλης, για να συσταθεί χώρος και χρόνος καθοριστικός της καμπυλότητας κάθε κίνησης και τροχιάς μέσα στο σύμπαν.

Ο χώρος και ο χρόνος αποκαλύπτονται, στα πλαίσια της σύγχρονης φυσικής, ως συναρτήσεις της παρουσίας της ύλης και μόνο — ως προϊόντα (ποσότητες) μέτρησης της συχνότητας στη μετάδοση του φωτός, συχνότητας που επηρεάζεται από τη βαρυτική επίδραση της μάζας-ενέργειας των υλικών σωμάτων.

“Αν ο χώρος και ο χρόνος είναι συναρτήσεις και παράγωγα της παρουσίας της ύλης, τότε το υλικό ύπαρκτο δεν είναι «μέσα» στον χώρο και στον χρόνο· ο χώρος και ο χρόνος δεν «περιέχουν» το ύπαρκτο, αλλά προκύπτουν ως συνέπειες της υλικότητας του ύπαρκτου (της μάζας-ενέργειας και των βαρυτικών επιδράσεων που αυτή άσκει).

Αυτό σημαίνει πως κάθε ερώτημα για το ύπαρκτο γεγονός καθεαυτο (για «τό όν ή όν» — την οντότητα του όντος, την ύπαρξη του ύπαρκτου), επομένως και για το νόημα ή την αιτία της ύπαρξης —κάθε ερώτημα οντολογίας ή μεταφυσικής— δεν μπορεί να τίθεται με προϋποθέσεις και συνειρμούς χώρου και χρόνου. Το ερώτημα για το ύπαρκτο ως προς την ιδιότητά του να υπάρχει (πριν από τη συνεκδοχή της υλικότητας στην πιστοποίηση της ύπαρξής του) αποκλείει και τη συνεκδοχή του χώρου και του χρόνου στο γεγονός της ύπαρξης.

Είναι αυτή μία λογική συνέπεια που μοιάζει έντελως αφηρημένη, έχει όμως καίρια σημασία για τη διασάφηση του πεδίου της έρευνας. Ίσως να είναι υποχρεωτική ή συνεκδοχή της υλικότητας στην πιστοποίηση της ύπαρξης, ίσως και όχι. “Αν και τα δυο ένδεχομενα είναι ανοιχτά στην έρευνα, δεν μπορούμε να παγιδευουμε

την έρευνητική αναζήτηση στις προϋποθέσεις του ενός μόνο ένδεχομένου: να αναζητούμε τη διασάφηση του ύπαρκτικού γεγονότος, του νοήματος και της αιτίας του, με προϋποθέσεις οντικών καθορισμών, δηλαδή με την αναπαραστατική λογική των χωρικών και χρονικών έντοπισμών. ‘Ακόμα και η άναγωγή του χώρου και του χρόνου στο αφηρημένο απόλυτο, ή νοητικά άπειρη διεύρυνσή τους (ή χρήση των έννοιών του άπεριόριστου, του άτιδιου, του αιώνιου) πρέπει να αποκλεισθεί από την κυρίως οντολογία, γιατί μας δεσμεύει στα όρια της φυσικής (και μάλιστα της νευτώνειας). Μόνο σημαίνοντα έξόδου από τις συντεταγμένες του χώρου και του χρόνου, σημαίνοντα του αδιάστατου και άχρονου, νομιμοποιούνται στα πλαίσια του οντολογικού έρωτήματος. Και αυτή τη ‘ανομιμοποίηση’ την ισχυροποιούν τα συμπεράσματα της σύγχρονης φυσικής.

‘Αλλά είναι δυνατό να αποδεσμευθεί η πιστοποίηση της ύπαρξης από τη συνεκδοχή της υλικότητας, δίχως να περιπέσουμε σε έμπειρικώς ανεξέλεγκτα γυμνά νοήματα, αυθαίρετα υποκειμενικά βιώματα, ή συναισθηματικώς μόνο προσιτά ιδεολογήματα;

‘Η διερεύνηση αυτού του έρωτήματος μπορεί να ακολουθήσει πολλές κατευθύνσεις. Στα πλαίσια της θεματικής περί χώρου και χρόνου μπορούμε να μελετήσουμε μόνο την προτεραιότητα του ύπαρκτικού γεγονότος ως προς τις χωροχρονικές συντεταγμένες έντοπισμού της υλικότητας.

Οι παρατηρήσεις και μελέτες του Edwin Hubble όδήγησαν στη μάλλον καθολική άποδοχή μιās χρονικής άρχης του σύμπαντος. Διαπιστώθηκε ότι το σύμπαν συνεχώς διαστέλλεται, οι γαλαξίες απομακρύνονται ό ένας από τον άλλο με ταχύτητες που σε μερικές περιπτώσεις έγγίζουν αυτήν του φωτός. ‘Η άλληλοαπομάκρυνση των γαλαξιών δεν όφείλεται σε όποιεσδήποτε κοσμικές δυνάμεις, αλλά μόνο σε μια δεδομένη άρχική όρμη. ‘Η έρμηνεία γένεσης αυτής της όρμης παραπέμπει σε μιάν άφετηριακή του σύμπαντος

Μεγάλη Έκρηξη (Big Bang), έκρηξη μιᾶς ἀρχικῆς ὑπέρπυκνης κατάστασης τῆς συμπαντικῆς ὕλης-ἐνέργειας. Πρόσφατα ἡ ἐκδοχή αὐτὴ ἐνισχύθηκε ἀποφασιστικά μὲ τὴν ἀνακάλυψη μιᾶς «παραμένουσας ἀκτινοβολίας» ποὺ δὲν μπορεῖ ἀλλιῶς νὰ ἐξηγηθεῖ.

Στὴν ἀποδοχὴ τῆς Μεγάλης Έκρηξης, δηλαδὴ μιᾶς χρονικῆς ἀρχῆς τοῦ σύμπαντος, μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ὁ μαθηματικὸς ἐντοπισμὸς τῶν γεγονότων στὸν χωρὸχρονο ἀπὸ τὴ Γενικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητας τοῦ Einstein. Μὲ τὶς ἐξισώσεις τοῦ Einstein «βρίσκουμε ὅτι στὸ παρελθὸν ὅλων τῶν γεγονότων τοῦ χωρὸχρονου προβλέπεται ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἐπιφάνειας, ὅπου ἡ πυκνότητά τῆς ὕλης καὶ ἡ καμπυλότητά τῆς γεωμετρίας ἀπειρίζονται. Ἡ ὁρολογία συνήθως εἶναι ὅτι οἱ ἐξισώσεις προβλέπουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀνωμαλίας (singularity) τοῦ χωρὸχρονου ὅπου πυκνότητα καὶ καμπυλότητα ἀπειρίζονται. Ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ περιγράφει τὴ μεγάλη έκρηξη τῆς δημιουργίας τοῦ σύμπαντος. Ἐπιπλέον, καὶ μάλιστα πάρα πολὺ σημαντικὸ, ἡ θεωρία δὲν ἐπιτρέπει νὰ ρωτήσουμε, τί ὑπῆρχε ἢ τί ἐγινε πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη έκρηξη. Γιατὶ στὸν χωρὸχρονο, ποὺ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ γεγονότα, δὲν ὑπάρχει τίποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνωμαλία. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τίποτε δὲν ἐγινε καὶ τίποτα δὲν ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη έκρηξη, γιατί πρὶν ἀπὸ αὐτὴν δὲν ὑπῆρχε οὔτε χῶρος, ἀλλὰ οὔτε καὶ χρόνος, καὶ συνεπῶς οὔτε καὶ πρὶν»³³.

Ἡ θεωρία ἀποκλείει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ πρὶν τὴ Μεγάλῃ Έκρηξη, ὅπως ἀποκλείει καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ποῦ ἐγινε ἡ Μεγάλῃ Έκρηξη. Ὁ χῶρος ἔχει ἀρχή, ὅπως καὶ ὁ χρόνος, ἡ ἀρχὴ τοῦ χώρου εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἀπειρης πυκνότητας καὶ καμπυλότητας τῆς στιγμῆς τῆς Μεγάλῃς Έκρηξης. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει χῶρος, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ σύμπαντος. Τὸ σύμπαν διαστελλόμενο συνιστᾷ τὸν χῶρο (καὶ τὸν χρό-

νο), ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαστολὴ δὲν ὑπάρχει χῶρος (οὔτε καὶ χρόνος).

Ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς ἐρώτησης γιὰ τὸ «πρὶν» καὶ τὸ «ποῦ» τῆς ἀρχῆς τοῦ σύμπαντος ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις τῆς φυσικῆς καὶ ἐπιβάλλει ἓνα καθαρὰ μετα-φυσικὸ ἐννόημα: Τὸ ἐννόημα μιᾶς ὑποχρεωτικῆς ἐξόδου ἀπὸ τὴ διαδοχὴ προτέρου καὶ ὑστέρου, καθὼς καὶ ἀπὸ κάθε διαστατὸ ἐντοπισμὸ. Ἐνα τέτοιο ἐννόημα μπορεῖ νὰ συνεπάγεται καὶ τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὴν προϋπόθεση τοῦ ὑπαρκτοῦ, μπορεῖ ὅμως καὶ ὄχι. Ἡ σύγχρονη φυσικὴ μοιάζει νὰ λέει, ὄχι.

Μοιάζει νὰ λέει ὄχι, ἐπισημαίνοντας καταρχὴν κάποιες προϋποθετικὲς σταθερὲς ποὺ πρέπει νὰ τὶς θεωρήσουμε δεδομένες κατὰ τὴ χρονικὴ στιγμὴ «μηδέν» τῆς Μεγάλῃς Έκρηξης καὶ ποὺ δίχως αὐτὲς ἡ Μεγάλῃ Έκρηξη δὲν θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία σύμπαντος, ἀλλὰ τὴν πλήρη ἀλληλοεκμηδένιση τῶν πρωτογενῶν στοιχείων τῆς ὑπέρπυκνης κατάστασης ποὺ ἐξεράγη.

Μιλώντας γιὰ προϋποθετικὲς ἢ «θεμελιώδεις» φυσικὲς σταθερὲς ἀναφερόμαστε σὲ «ἐκεῖνες τὶς παραμέτρους, οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν θεωρητικά, ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὡς πρωτογενὴ ἐμπειρικὰ δεδομένα... Οἱ μάζες πρωτονίου καὶ ἡλεκτρονίου, τὸ ἡλεκτρονικὸ φορτίο καὶ ἡ σταθερὰ τοῦ Planck εἶναι θεμελιώδεις σταθερὲς. Πρὸς τὸ παρὸν κανεὶς δὲν ξέρει πῶς μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν θεωρητικά. Στὴν ἴδια κατηγορίᾳ ἀνήκουν ὅλες οἱ σωματιδιακὲς μάζες, οἱ σταθερὲς σύζευξης τῶν θεμελιωδῶν πεδίων καὶ ἡ ταχύτητα τοῦ φωτός»³⁴. Οἱ ἀριθμητικὲς τιμὲς αὐτῶν τῶν παραμέτρων δίδονται ἀπὸ μᾶς, μὲ βᾶση τὸ αὐθαίρετο μακροσκοπικὸ σύστημα μονάδων ποὺ ἔχουμε ἐπιλέξει· δίνουμε

33. Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σελ. 78.

34. Στεφ. ΤΡΑΧΑΝΑ, Τύχη ἡ ἀναγκαιότητα; στὸν τόμο: Ἡ φυσικὴ σήμερα, ἐκδ. Ε. Ν. Οἰκονόμου, τόμος II, Ἡράκλειο (Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης) 1991, σελ. 386-387.

συμβατικές τιμές, προκειμένου να προσδιορίσουμε συγκριτικές συσχετίσεις με τις υπόλοιπες φυσικές παραμέτρους.

Όμως, από την άπροσδιόριστη για μᾶς και «αὐθαίρετη» ἀριθμητική τιμή που είχαν οἱ θεμελιώδεις φυσικές σταθερές κατὰ τὴν ἄχρονη στιγμή τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης, ἔγινε δυνατὴ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σύμπαντος. Ἐλάχιστη διαφοροποίησή τους θὰ ἀναιροῦσε τὴ δυνατότητα τοῦ ὕλικα ὑπαρκεῖν. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ πιστοποιήσει μετὰ τις συμβατικές, ἀλλὰ ἀποδεικτικές μέσω τῶν συγκριτικῶν συσχετίσεων μετρήσεις της, ἡ σύγχρονη φυσική.

Ὅταν μιλάμε γιὰ «δεδομένες» κατὰ τὴν ἄχρονη στιγμή τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης τιμές τῶν θεμελιωδῶν φυσικῶν σταθερῶν, ἀναφερόμαστε σὲ μιὰν «ἐπιλογὴ» καθοριστικὴ καὶ ἐνυπάρχουσα στὸ γεγονός τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης. Μποροῦμε αὐθαίρετα (καὶ ὄχι μετὰ τὴ βοήθεια τῆς φυσικῆς) νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴν «ἐπιλογὴ» ὡς προῖον «τυχαιότητος», ἀποτέλεσμα μιᾶς «ἀπίθανης ζαριᾶς»³⁵ ποὺ ἔφερε μετὰ τὴν πρώτη καὶ μοναδικὴ δοκιμὴ τοὺς κατάλληλους συνδυασμοὺς μέσα ἀπὸ μιὰν ἀπειρία ἐνδεχομένων. Ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ στὴν δίχως «λογικὸ τόπο» αὐτὴ περίπτωση, ἡ ἐνυπάρχουσα καὶ καθοριστικὴ τοῦ γεγονότος τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης «ἐπιλογὴ», τυχαία ἢ ὄχι, μᾶς παραπέμπει σὲ ἓνα δεδομένο «πρίν», ποὺ δὲν εἶναι χρονικὰ προγενέστερο, ἐνῶ ὑπάρχει ὡς προ-καθορισμός (τυχαῖος ἢ σκόπιμος) τοῦ συγκεκριμένου γεγονότος.

Ἡ ἐπιστήμη τῆς φυσικῆς δὲν μπορεῖ νὰ θέσει ἐρώτημα γιὰ τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης. Οἱ ὑπολογισμοὶ της ἀπειρίζονται στὸ σημεῖο καὶ στὴ στιγμή τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης. Ἐπισημαίνει ὡστόσο ἡ φυσικὴ τίς (τυχαῖες ἢ σκόπιμες) προ-διαγραφές ποὺ καθόρισαν τὴ Μεγάλῃ Ἐκρηξίῃ ὡς γεγονός ἰδρυτικὸ τοῦ σύμπαντος μετὰ τὴ σημερινή του μορφή. Αὐτὴ ἡ ἐπισήμανση συνιστᾷ μιὰν «ἀκούσια» διεύρυνση τῆς φυσικῆς «πέραν» τοῦ διαπιστωτικοῦ συμπερασμοῦ: μιὰ μετα-φυσικὴ διεύρυνση τῆς φυσικῆς.

35. Σ. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, ὁ.π., σελ. 392.

Πράγματι, οἱ «αὐθαίρετες», ἀλλὰ προϋποθετικές τιμές τῶν φυσικῶν σταθερῶν τοῦ σύμπαντος ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ὑπαρξὴ του, «εἶναι τὰ «μεταφυσικά» δεδομένα τῆς φυσικῆς»³⁶. Ὅπως εἶναι μεταφυσικὸ δεδομένο τῆς φυσικῆς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Μεγάλῃ Ἐκρηξίῃ συνέβη — ἐνῶ δὲν ὑπάρχει οὔτε καν «δειγματικὸς χώρος» ἐνδεχομένων ἀπὸ τὰ ὁποῖα νὰ προκύπτει ὡς πιθανότητα ἡ Μεγάλῃ Ἐκρηξίῃ. Εἶναι μεταφυσικὸ δεδομένο τῆς φυσικῆς ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος ἔχουν συγκεκριμένη ἑναρξὴ σὲ συνθήκες μηδενισμοῦ τους³⁷, «μέσα» στὴν ἀ-χρονικότητα καὶ στὴν ἀ-τοπικότητα, δηλαδή σὲ πλαίσια μετα-φυσικὰ ἢ προ-φυσικὰ. Εἶναι μετα-φυσικὰ ἢ προ-φυσικὰ αὐτὰ τὰ πλαίσια, γιὰτὶ εἶναι διαπιστώσιμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ (ἄρα «πραγματικὰ») καὶ συγχρόνως ἀπαγορευτικὰ τῶν ἐρωτημάτων τῆς φυσικῆς.

Καὶ τὸ σπουδαιότερο: Τόσο οἱ προ-διαγραφές (τυχαῖες ἢ σκόπιμες) τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης ὡς γεγονότος ἰδρυτικοῦ τοῦ σύμπαντος, ὅσο καὶ οἱ ἀ-τοπικὲς καὶ ἀ-χρονικὲς συντεταγμένες ἑναρξης τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, εἶναι καθορισμένα, ἄρα «ὑπαρκτά» δεδομένα, λόγοι ὑπαρκτικῆς μοναδικότητος, δίχως συνεκδοχὴ τῆς ὑλικότητος στὸν καθορισμὸ τῆς ὑπαρξῆς τους.

Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴ διαδοχὴ προτέρου καὶ ὑστέρου, καθὼς καὶ ἀπὸ κάθε διαστατὸ ἐντοπισμὸ, μπορεῖ νὰ εἶναι ἔξοδος καὶ ἀπὸ τίς προϋποθέσεις τοῦ ὑπαρκεῖν, μπορεῖ καὶ ὄχι. Ἡ σύγχρονη φυσικὴ μοιάζει νὰ λέει ὄχι, στίς ἀμέσως παραπάνω περιπτώσεις, ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωσή τῆς συμπεριφορᾶς τῶν στοιχειωδῶν μονάδων τῆς ὕλης-ἐνέργειας.

«Οἱ νόμοι τῆς φυσικῆς δὲν κάνουν καμιά διάκριση μεταξὺ τῆς κατεύθυνσης τοῦ χρόνου πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς τὸ μέλλον, καὶ τῆς

36. Σ. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, ὁ.π., σελ. 406.

37. Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σελ. 81.

κατεύθυνσης του χρόνου πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τὸ παρελθόν»³⁸. Ἐνα ἠλεκτρόνιο μπορεῖ νὰ κινεῖται «πίσω στὸν χρόνο» καὶ νὰ συνιστᾷ ποζιτρόνιο, δηλαδή νὰ εἶναι ἐξίσου καὶ τότε ὑπαρκτό, ὅσο καὶ ὅταν ἐκινεῖτο «πρὸς τὰ ἐμπρός» μέσα στὸν χρόνο. Καὶ ἓνα φωτόνιο μπορεῖ νὰ περνάει ταυτόχρονα καὶ ἀπὸ τὶς δύο σχισμὲς ἐνὸς πολωτῆ καταργώντας τὸ «ποῦ», ἀλλὰ παραμένοντας ἀποδεδειγμένα ὑπαρκτό.

Αὐτὴ ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὸν χῶρο μετρίεται πειραματικά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν συνεπάγεται τὴν ἀναίρεση τοῦ ὑπαρκτοῦ. «Τὸ κινούμενο πίσω στὸν χρόνο ἠλεκτρόνιο, ὅταν τὸ παρατηροῦμε μέσα στὸν κανονικὸ χρόνο ποὺ κυλάει πρὸς τὰ ἐμπρός, μοιάζει μὲ τὰ συνηθισμένα ἠλεκτρόνια, ἀλλὰ μὲ μιὰ διαφορὰ: ἔλκεται ἀπὸ τὰ κοινὰ ἠλεκτρόνια καὶ γι' αὐτὸ λέμε ὅτι ἔχει θετικὸ φορτίο. Καὶ τὸ ὀνομάζουμε θετικὸ ἠλεκτρόνιο ἢ ποζιτρόνιο. Τὸ ποζιτρόνιο εἶναι ἀδελφὸ σωματίδιο τοῦ ἠλεκτρονίου καὶ ἀποτελεῖ παράδειγμα ἀντισωματιδίου. Τὸ φαινόμενο τῆς ὑπαρξης τῶν ἀντισωματιδίων εἶναι γενικό. Κάθε σωματίδιο στὴ φύση ἔχει ἓνα πλάτος γιὰ νὰ κινηθεῖ πίσω στὸν χρόνο καί, ἐπομένως, ἔχει ἓνα ἀντισωματίδιο. Μόνο τὰ φωτόνια, ὅταν κινοῦνται ἀντίστροφα στὸν χρόνο, φαίνονται ἐντελῶς ὅμοια ἀπὸ κάθε ἄποψη καὶ ἔτσι συνταυτίζονται μὲ τὰ ἀντισωματίδιά τους. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ φωτόνιο εἶναι ταυτόχρονα σωματίδιο καὶ ἀντισωματίδιο»³⁹.

Θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτάξει κανεὶς ὅτι διατυπώσεις τέτοιαις μορφῆς, ὅπως οἱ ἀμέσως παραπάνω, μεταφέρουν στὴν κοινὴ γλῶσσα συμβατικά μορφώματα μαθηματικῆς ἀνάλυσης μὲ χρῆση τῶν ὄρων «χρόνος» καὶ «χῶρος», ἀλλὰ δίχως νοηματικὴ ἀντιστοιχία μὲ ὅ,τι στὴν καθημερινὴ γλῶσσα ὀνομάζουμε χρόνο καὶ χῶρο. Ἐστω ὅμως κι ἂν δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ἔνσταση, εἶναι δύσκολο νὰ ἀποκλείσουμε τὸν παραπεμπτικὸ στὴ φυσικὴ πραγματικότητα

38. St. HAWKING, *δ.π.*, σελ. 227.

39. FEYNMANN, *QED*, σελ. 141.

χαρκτήρα ποὺ διεκδικεῖ ἡ μεταφορὰ στὴ γλῶσσα τῶν μορφωμάτων μαθηματικῆς ἀνάλυσης. Τὸ γλωσσικὸ προϊόν τῆς μαθηματικῆς ἀνάλυσης παραπέμπει σὲ μιὰ συγκεκριμένη ὀπτικὴ ἢ ἐκδοχὴ τῆς φυσικῆς πραγματικότητας —ἐπιχειρεῖ νὰ «πεῖ» τὴν πραγματικότητα, ὅπως αὐτὴ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τοὺς ἐντοπισμοὺς τῶν μαθηματικῶν συμβολισμῶν— ὅπως παραπέμπει καὶ ἡ καθημερινὴ μας γλῶσσα σὲ μιὰν ἄλλη ὀπτικὴ ἢ ἐκδοχὴ τῆς φυσικῆς πραγματικότητας —μέσα ἀπὸ αἰσθητοὺς, προσιτοὺς στὴν κοινὴ μακροσκοπικὴ ἀντίληψη, ἐντοπισμούς.

Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς χρήσεις τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς —ἡ γλῶσσα τῆς καθημερινῆς συνεννόησης καὶ ἡ μεταφορὰ στὴ γλῶσσα τῶν μορφωμάτων τῆς μαθηματικῆς συμβολικῆς— διεκδικοῦν ἐξίσου τὴν κατάδειξη τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ. Σίγουρα ἡ καθημερινὴ μας γλῶσσα εἶναι χρηστικότερη, ἀνταποκρίνεται ἀμεσότερα σὲ ἀνάγκες πρακτικῆς συνεννόησης στὰ πλαίσια τῆς κοινῆς μακροσκοπικῆς ἀντίληψης τοῦ πραγματικοῦ. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν κριτήρια ποὺ νὰ τὴν καθιστοῦν καὶ συνεπέστερη στὴν κατάδειξη τῆς πραγματικότητας, σὲ σύγκριση μὲ τὸ γλωσσικὸ προϊόν τῆς μαθηματικῆς συμβολικῆς. Ἀντίθετα, τὸ γλωσσικὸ προϊόν τῆς μαθηματικῆς συμβολικῆς ἐμφάνιστηκε γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὴν ἀδυναμία τῆς καθημερινῆς μας γλώσσας στὴν ἐπισήμανση τῆς πραγματικότητας τῶν ἐλάχιστων καὶ μέγιστων διαστάσεων.

Αὐτὸ ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει τὸν ἐδῶ προβληματισμὸ μας εἶναι, ὅτι ἡ σύγχρονη φυσικὴ μᾶς παρέχει μιὰ γλῶσσα δηλωτικὴ τῆς σχετικότητας τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου ἢ καὶ ἐλευθερίας τοῦ ὑπαρκτοῦ ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὸν χῶρο, γλῶσσα ποὺ ὡς τώρα τὴν διεκδικοῦσε ἀποκλειστικά καὶ μόνο ἡ μεταφυσικὴ. Ἐκφρασμένη στὴν καθημερινὴ μας γλῶσσα τῶν μακροσκοπικῶν ἐντοπισμῶν, ἡ ἐλευθερία κάποιων ἐκφάνσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ ἀπὸ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο ἐξακολουθεῖ νὰ παραπέμπει σὲ μεταφυσικοὺς συνειρμούς. Διατυπωμένη ὅμως μὲ τὴ γλωσσικὴ σημαντικὴ τῆς φυσικῆς ἐπι-

στήμης, ἡ ἴδια αὐτὴ ἐλευθερία παραπέμπει σὲ σημερινά τῆς φυσικῆς πραγματικότητας.

Ἡ διαφορὰ τῶν δύο γλωσσικῶν κωδίκων εἶναι διαφορὰ προέλευσης (ἀπὸ συμβατικὰ μορφώματα μακροσκοπικῶν ἐπιστημάνσεων ἢ ἀπὸ συμβατικὰ μορφώματα μαθηματικῆς ἐπεξεργασίας), ὅπως καὶ διαφορὰ παραπομπῆς σὲ διαφορετικούς συνειρμούς. Ὅμως, παρὰ τίς διαφορὰς αὐτές, τὸ ὑπὸ κατάδειξιν σημερινό εἶναι τὸ ἴδιο καὶ παραμένει κοινό — δὲν διαφοροποιεῖται τὸ σημερινό γεγονός ἀπὸ τὴν διαφορὰ τῆς προέλευσης καὶ τῶν συνειρμῶν ποὺ κομίζουν οἱ δύο γλωσσικοὶ κώδικες.

Καὶ τὸ σημαντικότερο: ὑπάρχει μιὰ κοινὴ προϋπόθεση γνωστικῆς πρόσβασης στὸ σημερινό, ἐνοποιητικὴ τῶν δύο γλωσσικῶν κωδίκων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προέλευσή τους καὶ ἀπὸ τὸ ἂν παραπέμπουν σὲ μεταφυσικούς συνειρμούς ἢ σὲ μαθηματικὰ σύμβολα: Προϋποθέτουν καὶ οἱ δύο γλωσσικοὶ κώδικες ἐξίσου τὴν ὑπέρβαση τῆς παραστατικῆς ἢ ἀναπαραστατικῆς ἀντιληπτικῆς μας λειτουργίας. Εἴτε ὡς μεταφυσικὸ εἴτε ὡς φυσικὸ σημερινό, ἡ ἐλευθερία κάποιων ἐκφάνσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὸν χώρο μᾶς γίνεται προσιτὴ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν χρησιμοποιοῦμενο κώδικα γλωσσικῆς σημαντικῆς) μὲ ἀντιληπτικὴς ἱκανότητες ἄλλες ἀπὸ τὴν παραστατικὴ ἀνάπλαση εἰκόνων τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας.

Ἡ ὑπέρβαση τῆς παραστατικῆς ἀνάπλασης εἰκόνων τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας δὲν συνεπάγεται ὅπωςδήποτε μιὰν ἐξω-ἐμπειρικὴ, ἀποκλειστικὰ νοητικὴ ἢ φαντασιώδη, σύλληψη τοῦ «πραγματικοῦ». Ἄν ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος εἶναι συνάρτηση τῆς παρουσίας τῆς ὕλης καὶ ἂν τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός δὲν δεσμεύεται ὅπωςδήποτε ἀπὸ τοὺς περιορισμούς τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, ἂν δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός ἡ συνεκδοχὴ τῆς ὕλικότητος, οἱ συνέπειες εἶναι καίριες γιὰ τὴν ὄντολογία ἢ μεταφυσικὴ. Ὅμως τὸ λάθος ἢ ὑστέρημα τῆς φιλοσοφικῆς μεταφυσικῆς στὴ

διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ ἐνδεχομένου ἦταν πάντοτε ἡ συναγωγὴ νοητικῶν συμπερασμάτων ἀπὸ φαινομενολογικὲς (μακροσκοπικὲς) ἀφετηριές νοητικῶν παραστάσεων. Τὸ λάθος ἦταν ἡ ἐμμονὴ τῆς φιλοσοφικῆς μεταφυσικῆς σὲ αὐτονομημένα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία νοητικὰ μορφώματα, μὲ ταυτόχρονη τὴν τυπικὴ-συλλογιστικὴ νοηματικὴ τους διεύρυνση — κυρίως μὲ τὴν νοητικὴ ἀναγωγὴ φυσικῶν παραστάσεων στὸ νοητὰ ἀπόλυτο.

Ἡ διαφορὰ τῶν σύγχρονων μεταφυσικῶν διευρύνσεων τῆς φυσικῆς εἶναι, ὅτι ἡ πιστοποίηση τῆς ἀνυπαρξίας ἀπόλυτου ἢ ἀντικειμενικοῦ χρόνου καὶ χώρου — ἡ ἐλευθερία κάποιων ἐκφάνσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὸν χώρο — δὲν συνάγεται ἀπὸ ἀφηρημένες συλλογιστικὲς ἀναγωγές, οὔτε αὐτονομεῖται ὡς νοητικὴ σύλληψη. Ἐντοπίζεται ὡς τρόπος τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, τρόπος μὲ δυναμικὴ ἀπροσδιόριστη, ἀνυπότακτη σὲ ἀντικειμενικὲς σταθερές. Ἡ δυναμικὴ τοῦ τρόπου σημαίνεται μὲ τὴν βοήθεια τῶν μαθηματικῶν συμβολισμῶν ἢ καὶ μὲ τὴν μεταφορὰ τους στὴ γλωσσικὴ διατύπωση, χωρὶς ἀπώλεια τῆς ἐνάρχειας τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος: δὲν ἐξαντλεῖται καὶ δὲν δεσμεύεται ἡ σημαντικὴ τοῦ τρόπου σὲ αἰτιατικὲς σταθερές καὶ παραστατικὲς ἀναπλάσεις.

Οὕτε καταλήγει σὲ ἀνάσχεση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἢ σὲ ἀγνωστικισμό ἢ ἐμμονὴ στὴ δυναμικὴ ἀπροσδιοριστία τῶν τρόπων τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος. Ἀντίθετα, μέσω τῶν ἀπεριόριστων δυνατοτήτων τῆς μαθηματικῆς κυρίως συμβολικῆς, ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀπροσδιοριστία κατατείνει σὲ μιὰ διεύρυνση τῆς ἐμπειρικῆς ἀντιληπτικότητας: σημαίνονται «ποιότητες» συμπεριφορᾶς τοῦ ὑπαρκτοῦ — ὅχι μεταπλάσεις μακροσκοπικῶν παραστάσεων σὲ αὐτονομημένα νοητικὰ μορφώματα.

Ἡ γνωστικὴ μας πρόσβαση σὲ «ποιότητες» συμπεριφορᾶς τοῦ ὑπαρκτοῦ — στὴ συγκεκριμένη, ἀλλὰ ἀνυπότακτη σὲ ἀντικειμενικούς καθορισμούς δυναμικὴ τῶν τρόπων τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος — εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴν ἐμπειρικὴ πιστοποίηση τῆς ποιτικῆς

πολυμορφίας τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικῆς ἐνέργειας: Ἐμπειρικά ἀναγνωρίζουμε τὴ διαφορά τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη, τῆς μουσικῆς τοῦ Mozart ἀπὸ τὴ μουσικὴ τοῦ Brahms, τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Goya ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Van Gogh. Δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ διατυπώσουμε μὲ ἀντικειμενικούς καθορισμούς καὶ νοητικὰ μορφώματα αὐτὴ τὴ διαφορά. Ὅμως τὴν γνωρίζουμε μὲ ἐμπειρικὴ πιστοποίηση. Οἱ παρτιτούρες τῆς μουσικῆς γραφῆς, ἡ σύνταξη καὶ τὸ λεξιλόγιο τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τὸ ὕλικό καὶ οἱ παραλλαγές τῶν χρωμάτων στὴ ζωγραφικὴ, εἶναι κάποιες ἀφετηριακές σταθερές, ποὺ ὅμως παραπέμπουν σὲ μιὰ ποιοτικὴ πολυμορφία «συμπεριφορῶν» ἀνυπότακτων σὲ ἀντικειμενικούς καθορισμούς καὶ νοητικὰ μορφώματα. Παραπέμπουν στὴν ποιοτικὴ ἑτερότητα τοῦ δημιουργικοῦ τρόπου τοῦ καλλιτέχνη⁴⁰.

40. Ἡ λέξη ποιότητα ἔχει εἰσαχθεῖ στὸ λεξιλόγιο τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἀπὸ τὸν Freeman DYSON (: *Energy in the Universe*, στὸ «Scientific American» 225/3, 1971, σελ. 50-59). Προσδιορίζει ἐντοπισμένη ἐνέργεια ἱκανὴ νὰ δώσει ἔργο μὲ διατεταγμένη κίνηση. Ὅταν ἡ ἐνέργεια διασκορπίζεται (συνήθως μὲ τὴ μορφή θερμότητας) αὐτὸ ποὺ ἀποσυντίθεται εἶναι ἡ ποιότητα καὶ ὄχι ἡ ποσότητά της. Ἡ ποιοτικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐντοπισμένης ἐνέργειας, μὲ κριτήριο τὴν ἀπόδοση ἔργου (ἐνεργούμενου ἀποτελέσματος), ἀξιοποιεῖται πληρέστερα καὶ «εἰκονογραφεῖται» ἐνδεικτικὰ στὴν περίπτωση καὶ ἐρμηνευτικὴ πρόταση τῆς θεωρίας τῶν ὑπερχορδῶν: Ἡ θεωρία αὐτὴ μᾶς λέει ὅτι οἱ στοιχειώδεις μορφές ὕλης εἶναι μονάδες ἐνέργειας καὶ ἡ στοιχειωδέστερη ἐμφάνιση ἐνέργειας εἶναι διεγέρσεις τοῦ κβαντικοῦ πεδίου ποὺ μπορούν νὰ προσδιοριστοῦν ὡς ταλαντώσεις χορδῶν. Γράφει ὁ Edward WITTEN: «Ἐνα εἶδος χορδῆς μπορεῖ νὰ ἐκτελέσει διάφορα εἶδη κίνησης. Φαντασθεῖτε ἓνα βιολί. Ὅταν παίζετε, ἡ χορδὴ του πάλλεται σὲ πολλὲς διαφορετικὲς συχνότητες ποὺ ὀνομάζονται ἁρμονικὲς. Οἱ διαφορὲς ἁρμονικὲς τῆς χορδῆς ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὸ «χρῶμα» τοῦ ἡχου ποὺ παράγεται, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὰ διάφορα μουσικὰ ὄργανα ἀκούγονται διαφορετικὰ, ἔστω κι ἂν παίζετε τὴν ἴδια νότα. Ἄν παίζετε τὸ ἴδιο la σὲ πιάνο καὶ σὲ βιολί, θὰ ἀκουστεῖ ἐντελῶς διαφορετικὰ, διότι ἡ ἴδια χορδὴ εἶναι δυνατὸ νὰ πάλλεται μὲ διαφοροὺς τρόπους — μὲ διαφορὲς ἁρμονικὲς. Τὰ διάφορα ὄργανα παράγουν τίς διαφορὲς ἁρμονικὲς σὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες. Στὴν περίπτωση τῆς χορδῆς τοῦ βιολιοῦ, οἱ διαφορετικὲς ἁρμονικὲς ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικούς ἡχους. Στὴν περίπτωση μιᾶς ὑπερχορδῆς, οἱ διαφορετικὲς ἁρμονικὲς ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικὰ στοιχειώδη σωματίδια. Τὸ ἡλε-

Ἀντίστοιχα, οἱ μαθηματικοὶ συμβολισμοὶ στὴ σύγχρονη φυσικὴ ἢ οἱ παράγωγες γλωσσικὲς διατυπώσεις παραπέμπουν στὴν ποιοτικὴ ἑτερότητα ἐνὸς δημιουργικοῦ τρόπου τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι. Τὰ μαθηματικὰ καὶ γλωσσικὰ σημαίνοντα εἶναι οἱ ἀφετηριακές σταθερές, ποὺ ὅμως παραπέμπουν σὲ μιὰ ποιοτικὴ πολυμορφία «συμπεριφορῶν» ἐνδεικτικὰ μόνο διαγνωστῶν — διαγιγνώσκονται μόνο ὡς λογικὲς ποιότητες — ὅπως καὶ ἡ ποιοτικὴ πολυμορφία τοῦ ποιητικοῦ, εἰκαστικοῦ καὶ μουσικοῦ ἐνεργήματος.

Μιὰ ἀπόσταση προσδιορισμένη μὲ μέτρο τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός καὶ διατυπωμένη μὲ ἀριθμητικὴ τιμὴ δισεκατομμυρίων ἐτῶν φωτός· χρονικοὶ προσδιορισμοὶ μὲ μέτρο τὸ μικροδευτερόλεπτο (ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα ἑκατομμυριοστὸ τοῦ δευτερολέπτου)· ὁ μέσος ὅρος μήκους τῶν «ὑπερχορδῶν» 10³⁰ φορές μικρότερος ἀπὸ τὸ μέγεθος τῶν πρωτονίων· θερμοκρασίες τῆς τάξης τῶν 10³² βαθμῶν Κελσίου· ἡ ἀτοπικὴ ὀλιστικὴ διασύνδεση στοιχειωδῶν σωματιδίων· ἡ κίνησή τους πρὸς τὰ πίσω στὸν χρόνο· ἡ ταυτόχρονη διέλευση ἐνὸς φωτονίου ἀπὸ δύο διαφορετικὲς σχισμές· ὁ «χῶρος» τῶν δέκα διαστάσεων ὅπου κινοῦνται οἱ ἀφετηριακές διεγέρσεις τοῦ κβαντικοῦ πεδίου· ἡ χρονικὴ ἀντιστρεψιμότητα τῶν νόμων τῆς βαρύτητας, τοῦ ἡλεκτρισμοῦ καὶ μαγνητισμοῦ, τῆς πυρηνικῆς ἀλληλεπίδρασης· κλπ., κλπ. — αὐτὰ ὅλα εἶναι παραδείγματα σημαίνοντων ποὺ δὲν παραπέμπουν σὲ νοητὰ μεγέθη ἢ σὲ νοητὲς καταστάσεις, ἀλλὰ οὔτε καὶ σὲ ἀφηρημένα παράγωγα συλλογιστικῶν ἀναγωγῶν. Εἶναι γλωσσικοὶ ἢ ἀριθμητικοὶ

κτῆριο, τὸ βαρυτόνιο, τὸ φωτόνιο, τὸ νεutrino καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα σωματίδια ἀποτελοῦν διαφορετικὲς ἁρμονικὲς μιᾶς θεμελιώδους χορδῆς, ὅπως ἀκριβῶς οἱ διάφοροι ἀνώτεροι ἀπλοὶ ἡχοὶ τῆς χορδῆς ἐνὸς βιολιοῦ ἀντιστοιχοῦν στίς διαφορὲς ἁρμονικὲς τῆς χορδῆς. Εἶναι μιὰ πολὺ ὁμορφὴ ἀναλογία νὰ ποῦμε ὅτι, κατὰ μιὰ ἔννοια, τὰ στοιχειώδη σωματίδια τῆς φύσης ἀναπαριστοῦν τίς μουσικὲς νότες: Edward WITTEN, Ὑπερχορδές, στὸν ὁμώνυμο τόμο (βλ. σημ. 14), σελ. 123. — Βλ. στὸν ἴδιο τόμο, σελ. 185, τὴν ἴδια παραδειγματικὴ εἰκόνα ἐπαναλαμβανόμενη ἀπὸ τὸν John ELLIS, καὶ στὴν σελ. 109 ἀπὸ τὸν John SCHWARZ.

τρόποι ένδεικτικῆς έπισήμανσης σημεινομένων άπρόσιτων στην άναπαραστατική άντιληπτικότητα, ένδειξεις ύπαρκτοῦ έντοπισμοῦ άνυπότακτου στη νοητική σύλληψη. Παραπέμπουν όχι σέ ένα όριστικό νοητό «τί», αλλά σέ ένα τροπικό «πῶς» — στὸν τρόπο τοῦ ύπαρκτοῦ καί όχι στην «όντική» παραστατική έκδοχή του.

Ἡ διαφαινόμενη μέσα άπό τή γλώσσα τῆς σύγχρονης φυσικῆς δυνατότητα έλευθερίας κάποιων εκφάνσεων τοῦ ύπαρκτοῦ άπό τὸν χρόνο καί τὸν χῶρο, έλευθερίας άπό τή συνεκδοχή τῆς υλικότητας στην πιστοποίηση τοῦ ύπαρκτοῦ, παραπομπῆς τῶν «συμπεριφορῶν» τῆς ὕλης-ένέργειας στην ποιοτική έτερότητα ενός δημιουργικοῦ (ποιητικοῦ) τρόπου τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι, τί τελικά «άποδεικνύει» σέ σχέση με τή μεταφυσική;

Μά άπολύτως τίποτα — αν με τή λέξη «άπόδειξη» προσδοκοῦμε άναγκαιότητες πού μᾶς επιβάλλουν νά άποδεχθοῦμε μιά μεταφυσική έρμηνεία καί νοηματοδότηση τοῦ ύπαρκτοῦ. Ἡ μεταφυσική έρμηνεία καί νοηματοδότηση δέν μπορεῖ νά εἶναι άποτέλεσμα τῆς έπιστημονικῆς μελέτης τοῦ κόσμου. Γιατί συνιστᾶ μιά διαφορετική σχέση με τὸν κόσμο.

Γιὰ νά έπισημάνουμε ένδεικτικά αὐτὴ τή διαφορετική σχέση με τὸν κόσμο πού συνιστᾶ τή δυνατότητα μεταφυσικῆς έρμηνείας καί νοηματοδότησης τοῦ κόσμου, πρέπει νά επανέλθουμε στὸ παράδειγμα τῶν δυνατοτήτων πρόσβασης σέ ένα έργο τέχνης:

Ἡ έπιστημονική μελέτη ενός έργου τέχνης μπορεῖ νά μᾶς προσφέρει πολύτιμες καί έξαντλητικές πληροφορίες γιὰ τὰ υλικά, τή μέθοδο, τήν τεχνική τῆς κατασκευῆς του, πληρέστατη ανάλυση τῆς θεματικῆς του, τῶν επιδράσεων πού δέχθηκε, τῶν έρμηνειῶν πού επιδέχεται ἡ σημαντική του. Ὅμως δέν μπορεῖ ποτέ ἡ έπιστημονική μελέτη τοῦ καλλιτεχνήματος νά μᾶς επιβάλλει εκείνο τὸ είδος τῆς σχέσης με τὸ καλλιτέχνημα πού μᾶς επιτρέπει νά άναγνωρίζουμε σέ αὐτὸ τὸν λόγο μιᾶς προσωπικῆς έτερότητας, τή μοναδικότητα ενός δημιουργοῦ προσώπου. Μπορεῖ ένδεχομένως

νά υποδηλώνει ἡ έπιστημονική μελέτη τήν προσωπική έτερότητα τοῦ δημιουργικοῦ λόγου πού εκφράζεται στὸ τέχνημα, νά παραπέμπει σέ αὐτήν. Δέν μπορεῖ ὅμως ποτέ νά τήν καταστήσει γνωστικό γεγονός. Ἡ γνώση τῆς προσωπικῆς έτερότητας εἶναι μόνο έμπειρία σχέσης, προϋποθέτει τή γνωστική έμπειρική άμεσότητα τῆς σχέσης.

Δυὸ συμπεράσματα συνάγονται άπό αὐτὴ τήν παραδειγματική διαπίστωση:

Πρῶτον: "Αν ἡ πρόσβασή μας στὸ καλλιτεχνικό δημιούργημα έξαντλεῖται στην έπιστημονική του μελέτη καί ανάλυση, καμιά νοητική (έπιστημονικά τεχμαιρόμενη) άναγκαιότητα δέν μπορεῖ νά εκβιάσει τή μετατροπή της σέ σχέση προσωπική, παραπεμπτική στην άναγνώριση τῆς ύπαρκτικῆς έτερότητας τοῦ καλλιτέχνη δημιουργοῦ. Πού σημαίνει: "Αν εκδεχόμαστε τή φυσική πραγματικότητα τοῦ κόσμου ὡς αντικείμενο έπιστημονικῆς άποκλειστικά μελέτης καί ανάλυσης, καμιά νοητική (έπιστημονικά τεχμαιρόμενη) πιστοποίηση δέν μπορεῖ νά μᾶς ὕποχρεώσει σέ μιά προσωπική σχέση με τὸν κόσμο, παραπεμπτική στὴ μεταφυσική έρμηνεία καί νοηματοδότηση τοῦ κόσμου — στην άναγνώριση τῆς προσωπικῆς έτερότητας ενός δημιουργικοῦ λόγου πού εκφράζεται στὸ τέχνημα τοῦ κόσμου.

Δεύτερον: Ἰσχύει καί ἡ άντιστροφή τοῦ παραπάνω συμπεράσματος: "Όταν εἶναι προσωπική ἡ σχέση μας με τὸν λόγο τοῦ τεχνήματος (έμπειρική άμεσότητα σχέσης καί όχι νοητικό συμπέρασμα συλλογιστικῶν άναγωγῶν ἢ ιδεολογικῶν προτιμήσεων), καμιά έπιστημονική άντίρρηση δέν μπορεῖ νά άμφισβητήσει τήν έμπειρική πραγματικότητα καί άμεσότητα αὐτῆς τῆς σχέσης.

Τί προσπαθοῦμε νά έπισημάνουμε με τὸν ὅρο προσωπική σχέση — ποιά στοιχεῖα μποροῦν αντικειμενικά νά έπισημανθοῦν ὡς καθοριστικά μιᾶς προσωπικῆς σχέσης με τὸ ὅποιο ανθρώπινο ἢ τὸ κοσμικό δημιουργικό τέχνημα;

Καταρχήν τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀντικειμενικά ἀπροϋπόθετου συντονισμού δύο λόγων (ἀναφορικῶν φανερώσεων) προσωπικῆς (ὑπαρκτικῆς καὶ δημιουργικῆς) ἐτερότητας. Ἡ ἀναφορικότητα τοῦ λόγου τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ δημιουργοῦ συναντάει (μέσω τῆς σημαντικῆς τοῦ τεχνήματος) μιὰ προσωπικά μοναδική ἀναγνώριση καὶ ἀποδοχὴ αὐτοῦ τοῦ λόγου: Ἀναγνωρίζω, π.χ., στὴ μουσικὴ τοῦ Mozart ἐκείνη τὴν ποιότητα ἐκφραστικῆς μοναδικότητας ποὺ μὲ παραπέμπει στὸ μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτο γεγονός τῆς ὑπαρκτικῆς του παρουσίας. Ὁ ὑποκειμενικὸς τρόπος αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης εἶναι λογικὸς, γιατί ἐνῶ μοῦ ἐξασφαλίζει τὴν πρόσβαση στὴν ἐτερότητα τοῦ ἀντι-κείμενου λόγου, ταυτόχρονα συνιστᾷ λόγο-φάνερωση καὶ τῆς δικῆς μου ὑπαρκτικῆς μοναδικότητας, ἀφοῦ ἰδρύει καὶ ἀποκαλύπτει μιὰ μοναδική καὶ ἀνόμοια δική μου σχέση μὲ τὴ μουσικὴ τοῦ Mozart. Ἡ μουσικὴ τοῦ Mozart «μία οὐσα καὶ ἡ αὐτή, πρὸς πολλῶν ἀκοῶν ὡς μία μετέχεται» καὶ «μετέχεται ὀλικῶς», ἐνῶ ταυτόχρονα «μετέχεται πρὸς πάντων ἐνικῶς»⁴¹.

Δεύτερο στοιχεῖο καθοριστικὸ μιᾶς προσωπικῆς σχέσης: ἡ ἐλευθερία γιὰ τὴν πραγματοποίησή της. Ἡ ἐλευθερία δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἐπιλογὴ πραγματοποίησης ἢ μὴ πραγματοποίησης τῆς σχέσης. Προϋποθέτει καὶ τὴν ἐκούσια ἀποδέσμευση ἀπὸ σκοπιμότητες ποὺ ἀναιροῦν τὴ δυναμικὴ τῆς σχέσης, ἀλλοτριώνουν τὴ σχέση σὲ μονομερὴ ὑποταγή, ἐξάρτηση, ὠφελιμιστικὴ χρῆση τοῦ ἀντι-κείμενου δεύτερου ὄρου τῆς σχέσης. Ἡ πραγματοποίησις μιᾶς προσωπικῆς σχέσης εἶναι πάντοτε ἄθλημα αὐθυπέρβασης, ἄθλημα ἐλευθερίας ἀπὸ ἐγωκεντρικὲς σκοπιμότητες, σκοπιμότητες ποὺ οὐδετεροποιοῦν τὸν δεύτερο ὄρο τῆς σχέσης, παραθεωροῦν τὴ μοναδικότητα καὶ ἀνομοιότητά του, τὸν μεταβάλλουν σὲ ἀπρόσωπο χρηστικὸ ἐξάρτημα μονομεροῦς ἀνάγκης, ἀπαίτησης, ἐπιθυ-

41. Τὸ ἐκφραστικὸ δάνειο ἀπὸ τὴν Ἀρεοπαγιτικὴν Συγγραφὴν τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα: *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, 9, MIGNE, P.G., τόμος 3, 825A.

μίας. Δίχως αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δὲν λειτουργεῖ ἡ δυναμικὴ τῆς ἀναγνώρισης, τῆς προσωπικῆς συνάντησης μὲ ἓναν ἀντι-κείμενο λόγο προσωπικῆς ἐτερότητας.

Μιὰ μεταφυσικὴ ἐρμηνεία καὶ νοηματοδότηση τοῦ κόσμου δὲν εἶναι οὔτε ἐπιστημονικὰ ἐφικτή, οὔτε ἐπιστημονικὰ ἀπαγορευμένη. Εἶναι ἄλλος τρόπος γνωστικῆς προσέγγισης τοῦ κόσμου, εἶναι μετάβαση ἀπὸ τὴν (κατὰ τὸ δυνατό) οὐδέτερη παρατήρηση τοῦ κόσμου, στὴν προσωπικὴ σχέση μὲ τὸν κόσμο. Εἶναι παράγωγο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, γι' αὐτὸ καὶ καθορίζει, ἡ ἐρμηνεία καὶ νοηματοδότηση, τὴν ὅλη στάση του ἑναντι τοῦ κόσμου, τὸν τρόπο χρήσεως τοῦ κόσμου.

Ἡ ἀναγνώριση νοήματος τοῦ κόσμου (ἀναγνώριση καὶ ὄχι νοητικὴ ἀποδοχή) εἶναι γνωστικὸ γεγονός, ποὺ ὁμως προκύπτει ἀπὸ μιὰ ποιότητα σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμο ἀνυπότακτη σὲ ἐπιταγὲς νοητικῶν ἀποκλειστικῶν ἀναγκαιοτήτων. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀναγνώριση ὑπαρκτικῆς «ἀρχῆς» αὐτοῦ τοῦ νοήματος, προσωπικῆς ὑπαρκτικῆς αἰτίας, στὴν ὁποία παραπέμπει ἡ ἐτερότητα τοῦ λόγου ἢ δημιουργικοῦ τρόπου τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι.

Μιλώντας γιὰ ποιότητα σχέσεων ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀναγνώριση μιᾶς προσωπικῆς αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ κόσμου, συμπεριλαμβανόμε στη δυναμικὴ αὐτῶν τῶν σχέσεων τὸν παράγοντα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Καμιὰ ἀναγκαιότητα —νοητικὴ, χρηστικὴ, ἀξιολογικὴ— δὲν μπορεῖ νὰ ἐκβιάσει τὴ δυναμικὴ τῆς προσωπικῆς σχέσης, τὴν ἐτοιμότητα ἢ τὴν ἄρνηση ἀναγνώρισης τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ κοσμικοῦ λόγου. Ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου νὰ περιορίζει τὴ σχέση του μὲ τὸν κόσμο στὰ ὅρια τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, τῆς χρηστικῆς ἐκμετάλλευσης, ἀκόμα καὶ τῆς παραδοχῆς μιᾶς ἀ-νόητης τυχαιότητας — ἢ νὰ διευρύνει καὶ μεταλλάζει τὴ σχέση σὲ ἐμπειρικὴ συνάντηση μὲ ἓναν προσωπικὸ δημιουργικὸ λόγο.

Ἡ σημαντικὴ προσφορὰ τῆς σύγχρονης φυσικῆς σὲ αὐτὸ τὸν προβληματισμὸ (ὅ,τι ἐδῶ χαρακτηρίζουμε ὡς μετα-φυσικὴ διεύρυνση τῆς φυσικῆς) εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς δὲν καθιστᾷ προϋποθετικὰ ἀπαγορευτικὴ (δὲν ἀποδεικνύει ὡς αὐθαίρετη ἢ φαντασιώδη — ὅπως θὰ ἤθελαν οἱ θετικιστὲς τῆς νεωτερικότητος) ἐκείνη τὴ σχέ-ση μὲ τὸν κόσμον, πού ἡ δυναμικὴ τῆς φθάνει στὴν ἀναγνώριση μιᾶς προσωπικῆς αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Ἀντίθετα, ἡ γλώσσα τῆς σύγχρονης φυσικῆς, ὑπονομεύοντας καίρια τὴν ὀριστικὴ καὶ ὀρίζουσα «ἀντικειμενικότητα» τῆς ἐπιστημονικῆς πιστοποίησης, ἐλευθερώνει καὶ «νομιμοποιεῖ» ἄλλους τρόπους γνωστικῆς πρόσβασης στὸ κοσμικὸ γεγονὸς· κυρίως σμικρύνει τὴ διαφορὰ μεθόδου καὶ γλώσσας γιὰ τὴ γνωστικὴ πρόσβαση ἢ στὸ ἀνθρώπινο καλλιτέχνημα ἢ στὸ κοσμικὸ τέχνημα.

γ. Ἡ ὄντολογικὴ πρόταση τῆς «ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς»

Ἡ ἀνθρωπικὴ ἀρχή (Anthropic Principle) ἐμφανίζεται στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης φυσικῆς ὡς πρόταση ἀνάλογη μὲ κάθε γενικὴ ἐπιστημονικὴ «ἀρχή» — τῆς σχετικότητος, τῆς ἀπροσδιοριστίας, τὴν ἀπαγορευτικὴ τοῦ Pauli, ἢ ὅποια ἄλλη.

Κάθε τέτοια «ἀρχή» εἶναι ἓνας γενικὸς κανόνας πού συνάγεται ἀπὸ ἐπιμέρους ἐπιστημονικὲς πιστοποιήσεις καὶ ἀφορᾷ σὲ κάποια θεμελιώδη προϋπόθεση γνωστικῆς προσέγγισης δεδομένων τοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι. Ὡς συγκεφαλαιωτικὴ σύνοψη ἐπιμέρους πιστοποιήσεων μιὰ ἐπιστημονικὴ «ἀρχή» ἔχει τὸν χαρακτήρα ἐνοποιητικοῦ κριτηρίου πού ἐπιτρέπει ὀλιστικὲς θεωρήσεις καὶ λειτουργεῖ ὡς μεθοδολογικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ προϋπόθεση κατανόησης τῶν φαινομένων.

Ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχή» εἶναι ἓνας τέτοιος γενικὸς κανόνας πού συνάγεται ἀπὸ ἐπιμέρους ἐπιστημονικὲς πιστοποιήσεις κυρίως τῆς κβαντομηχανικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κοσμολογικῶν δεδομένων, στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης φυσικῆς. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συνοψίσει τὴν ἀνθρωπικὴ ἀρχή στὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κύριους ἐκφραστὲς τῆς, τοῦ John A. Wheeler: «Τὸ σύμπαν δημιουργήθηκε γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν ἄνθρωπον» — ἢ, μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τῆς γλώσσας τοῦ πρωτοτύπου: «The universe has to be such as to admit life. It is not only that man is adapted to the universe. The universe is adapted to the man»⁴².

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση μιᾶς τέτοιας φράσης εἶναι, ὅτι ἡ ἀνθρωπικὴ ἀρχή ἀποδίδει σκοπιμότητα καὶ ἐπομένως «νόημα» στὴν ὕπαρξη τοῦ σύμπαντος. Ἀρα εἶναι μιὰ πρόταση πού ὑπερβαίνει τὴν ἐμβέλεια τῶν ἐπιστημονικῶν πιστοποιήσεων καὶ ἀνάγεται στὴ σφαῖρα τῆς μεταφυσικῆς ἐρμηνείας. Μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀναπτύξεων τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς ἡ πρώτη αὐτὴ ἐντύπωση ἀμβλύνεται, ἀλλὰ δὲν ἀναιρεῖται ἐντελῶς. Σίγουρα ἡ «ἀρχή» ἐμπεριέχει καὶ πρόταση ἐρμηνείας πού ὑπερβαίνει τίς πιστοποιήσεις, ὅμως θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ συναγωγὴ τῆς πρότασης ἐκβιάζεται ἀπὸ τὴν ἐνάργεια τῶν πιστοποιήσεων: Εἶναι τόσο ἄμεσα παραπεμπτικὲς στὴν ἐρμηνεία οἱ ἐπιστημονικὲς πιστοποιήσεις, ὥστε νὰ καθίστανται ἀσαφὴ τὰ ὅρια πιστοποίησης καὶ ἐρμηνείας.

Πάντως, στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης κοσμολογίας, ἡ ἀνθρωπικὴ ἀρχή δὲν καθορίζεται ὡς ἐρμηνευτικοῦ χαρακτήρα πρόταση. Προέχει ὁ χαρακτήρας ἐνοποιητικοῦ κριτηρίου γιὰ τὴν ὀλιστικὴ θεώρηση τοῦ κοσμικοῦ φαινομένου, μεθοδολογικῆς ἀρχῆς γιὰ τὴ συνθετικὴ κριτικὴ κατανόηση τῶν ἐπιστημονικῶν πιστοποιήσεων.

42. «Τὸ σύμπαν πρέπει νὰ εἶναι τέτοιο, ὥστε νὰ ἀποδέχεται τὴ ζωὴ. Δὲν εἶναι μόνο ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στὸ σύμπαν. Τὸ σύμπαν προσαρμόζεται στὸν ἄνθρωπον»: Στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τῶν John D. BARROW-Frank J. TIPLER, *The Anthropic Cosmological Principle*, Oxford (Clarendon Press) 1987, σελ. VII.

«Λίγοι ἐπιστήμονες ἀρνοῦνται σήμερα τὴν ἀξία ἢ χρησιμότητα τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς»⁴³. Διαφοροποιοῦνται ὥστόσο οἱ ἐπιστήμονες προτείνοντας, οἱ περισσότεροι, μιὰν «ἀσθενή» ἐκδοχὴ τῆς ἢ, οἱ λιγότεροι, μιὰν «ἰσχυρή» ἐκδοχὴ.

Ἡ ἀσθενὴς ἐκδοχὴ τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς θὰ μπορούσε νὰ συνοψισθεῖ στὴ διατύπωση ὅτι «τὸ σύμπαν τείνει ἐξ ἀρχῆς ὀργανικά στὴ δημιουργία συνθηκῶν αὐτογνωσίας του, δηλαδὴ λογικῆς ζωῆς». Στὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ἐγγενοῦς καὶ πιστοποιήσιμης «τάσης» τοῦ σύμπαντος, «ἡ ζωὴ εἶναι κυριολεκτικὰ ὀλικὸ φαινόμενο, ποὺ ἡ ὑπαρξὴ του ὀφείλεται στὴ συνεργασία ὅλων τῶν φυσικῶν νόμων καὶ ὅλων τῶν στοιχείων τῆς φυσικῆς πραγματικότητος»⁴⁴.

Εἶναι φανερό ἀπὸ τὴν ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ διατύπωση ὅτι ἡ ἀσθενὴς ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ προϋποθέτει καταρχὴν μιὰ τελεολογία τῶν φυσικῶν νόμων, ποὺ συνάγεται συμπερασματικὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ πιστοποίηση: Ἡ διαμόρφωση τοῦ σύμπαντος διέπεται ἀπὸ σκοπιμότητα — μιὰ προϋποθετικὴ «λειτουργία ἐπιλογῶν» κατευθύνει τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι πρὸς ἐκείνη τὴν τελικὴ μορφή, ὅπου ἡ ὕλη εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς της.

Ὅμως ἡ συμπερασματικὴ τελεολογία μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς ἀφετηριακὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν ἔρευνα: αὐτὴ εἶναι ἡ μεθοδολογικὴ πρόταση τῆς ἀσθενοῦς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει ζωὴ συνιστᾷ κριτήριον ἢ κατευθυντήριο προσανατολισμὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τοῦ συμπαντικοῦ γίγνεσθαι. Εἶναι «πειραματικὸ γεγονὸς» ἡ ὑπαρξὴ ζωῆς μὲ σχεδὸν ἀπεριόριστη πληροφοριακὴ ἀξία γιὰ τὸ σύμπαν καὶ τοὺς νόμους του.

43. St. HAWKING, *Τὸ χρονικὸ τοῦ χρόνου*, σελ. 190.

44. Βασ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Περὶ ἀστέρων καὶ συμπάντων*, σελ. 115. — HAWKING, *δ.π.*, σελ. 189 καὶ 243. — BARROW καὶ TIPLER, *δ.π.*, σελ. 288 κ.έ., 497 κ.έ. 556 κ.έ. — Στεφ. ΤΡΑΧΑΝΑ, *Τύχη ἢ ἀναγκαιότητα; Σκέψεις καὶ εἰκασίες πᾶνω στὴ βιολογικὴ καταλλήλότητα τῶν φυσικῶν νόμων, στὸν τόμο: Ἡ φυσικὴ σήμερα II*, σελ. 386.

Τόσο στὴ γενικὴ μορφή τῶν φυσικῶν νόμων, ὅσο καὶ στὶς τιμὲς τῶν φυσικῶν σταθερῶν ποὺ οἱ νόμοι περιέχουν, ἐπιβάλλει σοβαροὺς περιορισμοὺς ἢ ὑπαρξὴ ζωῆς. Μιὰ ἀσήμαντη παρέκκλιση, εἴτε στὴ μορφή τῶν νόμων εἴτε στὶς τιμὲς τῶν σταθερῶν τους, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἀναιρέσει τὴ δυνατότητα ὑπάρξεως ζωῆς στὸ σύμπαν. Ἡ δυνατότητα δὲν ἀναιρεῖται, ἡ ζωὴ ὑπάρχει, ἐπομένως τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς της εἶναι μιὰ γνωσιοθεωρητικὴ σταθερὰ ποὺ συνιστᾷ κατευθυντήρια ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα⁴⁵.

Ἐρευνοῦμε καὶ σπουδάζουμε τὴ μορφή τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι μὲ βάση τὸ «πειραματικὸ» δεδομένο τῆς ὑπάρξεως ζωῆς. Εἶναι κριτήριο καὶ ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ πιστοποίηση ἢ ἐπικέντρωσή της στὴ «λειτουργία ἐπιλογῶν» ποὺ κατευθύνει τὸ φυσικὸ γίγνεσθαι στὴν πραγματοποίηση λογικῆς ζωῆς. «Τὸ σύμπαν εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι, ἐπειδὴ ἐμεῖς (οἱ ἄνθρωποι) εἴμαστε αὐτοὶ ποὺ εἴμαστε. Ἄν ἦταν διαφορετικό, δὲν θὰ ὑπῆρχαμε»⁴⁶.

Ἡ ἰσχυρὴ ἐκδοχὴ τῆς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς θὰ μπορούσε νὰ συνοψισθεῖ στὴ διατύπωση: Ἡ ἐπιστημονικὴ παρατήρηση δὲν πιστοποιεῖ ἀπλῶς τὴν κοσμικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ τὴν συγκροτεῖ σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς.

«Ἡ κβαντικὴ θεωρία λέει ὅτι ἡ πραγματικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἔξωτερικοῦ σύμπαντος, ἢ τουλάχιστον μιὰ ὀρισμένη κατάστασή του, προσδιορίζεται αὐστηρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κάποιος νοῦς μὲ συνείδηση εἶναι σὲ θέση νὰ τὸ παρατηρεῖ»⁴⁷. Ἀλλὰ τί ἀκριβῶς σημαίνει ἓνας τέτοιος ἀφορισμός;

Ἡ κβαντικὴ φυσικὴ εἶναι ἡ πληρέστερη καὶ συνεπέστερη σήμε-

45. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, *δ.π.*, σελ. 415-416. — BARROW · TIPLER, *δ.π.*, σελ. 4-6.

46. HAWKING, *δ.π.*, σελ. 189, 190.

47. RAE, *δ.π.*, σελ. 124. — BARROW · TIPLER, *δ.π.*, σελ. 503. — ΤΡΑΧΑΝΑΣ, *δ.π.*, σελ. 415.

ρα ἐρμηνεία τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀτομικῶν καὶ ὑποατομικῶν συστημάτων, δηλαδή τῆς ἴδιας τῆς συγκρότησης τοῦ ὑπαρκτοῦ στὴ μικροσκοπικὴ του διάσταση, καὶ τῆς ἐμφάνισης τοῦ ὑπαρκτοῦ στὴ μακροσκοπικὴ του διάσταση. Κάθε ἐμφάνιση τῆς πραγματικότητος γίνεται δυνατὴ χάρις στὴν κυματικὴ συμπεριφορὰ ἢ κυματικὴ λειτουργία (wave function) τῆς ὕλης στὴ μικροσκοπικὴ της διάσταση. Σὲ αὐτὴ τὴ συμπεριφορὰ ὀφείλεται καὶ ἡ μετάδοση τοῦ φωτός: προϋπόθεση κάθε ἐμφάνισης, κάθε ὑπαρκτικῆς πιστοποίησης στὸν μακρόκοσμο.

Ὅμως ἡ σύνδεση τῆς κυματικῆς συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης μὲ τὶς μακροσκοπικὲς μας πιστοποιήσεις σημαίνει μιὰ προέκταση τῆς κβαντομηχανικῆς στὸν μακρόκοσμο καὶ ἐπαναθέτει τὸ λεγόμενο «μετρητικὸ πρόβλημα» τῆς κβαντομηχανικῆς: Τὴ στιγμή πού ἡ ὅποια συσκευὴ μας καταγράφει τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μέτρησης, ἡ κυματικὴ λειτουργία («κυματοσυνάρτηση») πού καταγράφεται παίρνει μιὰ συγκεκριμένη τιμὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴ μετρητικὴ μας μέθοδο⁴⁸. Ὅλες οἱ ἄλλες πιθανότητες μηδενίζονται — «καταρρέει» ὁ πιθανοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς κβαντικῆς πραγματικότητας. Δηλαδή ἡ μέτρηση μετατρέπει μιὰ δυνάμει κατάσταση σὲ πραγματικότητα. Ἀλλά, ἂν ἡ κβαντικὴ θεωρία εἶναι καθολικῆς ἐφαρμογῆς, τότε καὶ οἱ μετρητικὲς μας συσκευὲς περιλαμβάνονται στὸ κβαντικὸ σύστημα. Ἐπομένως, ἡ πραγματικότητα τὴν ὁποία καταγράφει μιὰ συσκευὴ θὰ εἶναι ἐπίσης πιθανοκρατικὴ καὶ χωρὶς συγκεκριμένο νόημα, ὥσπου νὰ καταγραφεῖ ἀπὸ μιὰ δεύτερη συσκευὴ πού μετράει τὴν πρώτη καὶ πού ὑπόκειται μὲ τὴ σειρά της στὴ μέτρηση μιᾶς τρίτης, κ.ο.κ. — στὸ διηγετικόν. «Ἵπάρχει ἐν τούτοις κάποιο σημεῖο, ὅπου αὐτὴ ἡ φαινομενικὰ ἀπειρὴ ἀκολουθία μετρήσεων σίγουρα σταματάει: Εἶναι ἡ στιγμή πού ἡ πληροφορία φθάνει σὲ μᾶς — κόβεται ἡ ἀλυσίδα τῶν μετρήσεων ὅταν ἡ πληροφορία

48. Βλ. FEYNMAN, QED - Κβαντικὴ Ἡλεκτροδυναμικὴ, σελ. 169-173.

φθάνει στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση — καὶ τότε τὸ κβαντικὸ σύστημα βρίσκεται σὲ μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς δυνατὲς καταστάσεις»⁴⁹.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι γιὰ τὴν κβαντικὴ φυσικὴ ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση εἶναι ἀπλῶς ἡ τελικὴ μετρητικὴ συσκευὴ — ἀναγκαστικά, ἀλλὰ συμβατικὰ τελικὴ σὲ μιὰν ἀπειρὴ θεωρητικὰ ἀκολουθία μετρήσεων. Ὁχι. Γιὰ τὴν κβαντικὴ φυσικὴ ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση εἶναι ἡ μόνη δυνατότητα μέτρησης πού δὲν ὑπόκειται ἡ ἴδια στὴν «κυματικὴ λειτουργία» τῆς ὕλης, καὶ γι' αὐτὸ συνιστᾷ τὴ λύση τοῦ μετρητικοῦ προβλήματος. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση καὶ ὄχι ὁ ἀνθρώπινος ἐγκέφαλος, γιὰ αὐτὸς ὑπόκειται στὴν κυματομηχανικὴ συμπεριφορὰ τῆς ὕλης.

(Ἐδῶ νὰ προσθέσουμε σὲ παρένθεση ὅτι «τὸ κβαντικὸ κύμα δὲν μοιάζει μὲ κανενὸς εἶδους κύμα τῆς κλασικῆς φυσικῆς. Δὲν εἶναι κύμα μιᾶς κάποιας οὐσίας ἢ φυσικοῦ ὕλικου, ἀλλὰ ἓνα κύμα γνώσης ἢ πληροφορίας. Εἶναι κύμα πού μᾶς λέει τί μπορούμε νὰ μάθουμε γιὰ κάποιο σωματίδιο — τὴν ταχύτητα, τὴ θέση του, κλπ. — καὶ ὄχι ἓνα κύμα τοῦ ἴδιου τοῦ σωματιδίου. Κανένας δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι ἓνα σωματίδιο μπορεῖ συνεχῶς νὰ ἀπλώνεται γύρω, ὅπως μιὰ διακύμανση. Ὅμως ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μεταφέρει στὸ περιβάλλον του τὴ γνώση πού μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει γιὰ τὸ ἴδιο ὁ παρατηρητής. Εἶναι κύμα πιθανότητας τὸ κβαντικὸ κύμα. Μᾶς λέει πού μπορούμε νὰ περιμένουμε ὅτι θὰ βροῦμε ἓνα σωματίδιο, τί πιθανότητα ὑπάρχει νὰ ἔχει μιὰ συγκεκριμένη τιμὴ στροφορμῆς, ἐνέργειας, κλπ. Τὸ κύμα ἐμπεριέχει τὴν ἐγγενὴ ἀβεβαιότητα καὶ τὸ ἀπρόβλεπτο τοῦ κβαντικοῦ παράγοντα»⁵⁰.)

Ἡ ἀνθρώπινη λοιπὸν συνείδηση εἶναι ὁ μόνος δέκτης πού μπορεῖ νὰ προσλάβει τὴν πληροφορία τοῦ κβαντικοῦ κύματος, δίχως ἡ ἴδια ἡ συνείδηση ὡς δέκτης νὰ ἔχει κβαντικὴ συμπεριφορὰ πού ἐπηρεάζει τὴν πρόσληψη τῆς πληροφορίας. Μόνο ἂν ἡ ἀνθρώπινη

49. RAE, ὁ.π., σελ. 109, 115, 122.

50. Paul DAVIES, ὁ.π., σελ. 190.

συνείδηση έχει έντελως διαφορετική συμπεριφορά από κάθε άλλο ύπαρκτο μέσα στο σύμπαν (αν είναι κάτι διαφορετικό και από τη λειτουργία του έγκεφάλου ως όργάνου μέτρησης-πιστοποίησης), τότε μόνο παρουσιάζεται άμέσως μιὰ λύση τοῦ μετρητικοῦ προβλήματος τῆς κβαντικῆς φυσικῆς»⁵¹. Χάρη στὴ συνείδηση ἡ μέτρηση συγκροτεῖ πληροφορία τελικὴ καὶ κοινὴ σὲ κάθε φορέα συνείδησης, συνιστᾷ «ἀντίληψη», ποὺ εἶναι προῖον ἀλληλεπίδρασης συνείδησης καὶ έγκεφάλου, ἀλλὰ δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴ φυσικὴ έγκεφαλικὴ λειτουργία⁵² — καὶ μόνο τότε συγκροτεῖται ἀντι-κείμενη πραγματικότητα.

Ἡ σαφῶς ὀντολογικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν κβαντικὴ φυσικὴ, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ νὰ ταυτιστεῖ τὸ πραγματικὸ καὶ ὑπαρκτὸ μὲ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τῶν ἀνθρώπινων ἀτομικῶν ἐντυπώσεων. Συνιστᾷ ὥστόσο μιὰ ἐρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ νευτώνεια ἀπαίτηση ἀντικειμενικῆς πιστοποίησης. Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὴν κβαντικὴ φυσικὴ συγκροτεῖται μὲ τὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ αὐτὴν. Δίχως ἐνεργητικὴ συνάντηση τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης μὲ τὴν κβαντικὴ πληροφορία — συνάντηση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου μὲ τὸν λόγο τῆς φύσης — δὲν συγκροτεῖται ὑπαρκτικὸ γεγονός. Τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ συνάντηση καὶ ὄχι κάτι ξέχωρο ἀπὸ αὐτὴν.

51. RAE, *δ.π.*, σελ. 117, 121, 122.

52. Ὁ RAE παραπέμπει στὶς μελέτες τοῦ νομπελίστα νευροφυσιολόγου Sir John ECCLES, ποὺ μὲ βάση τὴν πειραματικὴ ἔρευνα ὡδεῖται στὴ διαστολὴ τῶν έγκεφαλικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὸν παράγοντα «ἐαυτὸς» (Self) ἢ «αὐτοσυνείδητο πνεῦμα», ποὺ παρεμβαίνει ἐπηρεάζοντας ἀποφασιστικὰ τὴ λειτουργία τοῦ έγκεφάλου (βλ. RAE, *δ.π.*, σελ. 118-122). Αὐτὸ τὸ Self («πυρήνας» ἢ ἀφετηριακὸς «παράγων» τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτοσυνείδησις) γίνεται ἐπιστημονικὰ ἀντιληπτὸ, ὅπως καὶ τὸ ἡλεκτρόνιο: μόνο ὡς a posteriori προσδιορισμὸς ἐνεργούμενων σχέσεων. Ἀλλὰ ὁ a posteriori προσδιορισμὸς δὲν μειώνει στὸ παραμικρὸ τὴν ἐμπειρικὴ προφάνεια τῆς ὑπαρξῆς του: Βλ. J. C. ECCLES, *Facing Reality*, (Ed. Roche-Springer) 1973. — Karl POPPER - John ECCLES, *The Self and its Brain* (Springer) 1977.

«Κάθε παρατήρηση τῆς φύσης ἰσοδυναμεῖ μὲ κβαντικὴ μέτρηση»⁵³ ποὺ συνιστᾷ πραγματικὴ πιστοποίηση μόνο ὅταν παίρνει συγκεκριμένη τιμὴ, μὲ διακοπὴ τῆς θεωρητικῆς ἀλληλουχίας μιᾶς ἀπειρίας διαδοχικῶν μετρήσεων. Καὶ «δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ καταγραφή τοῦ ἀποτελέσματος τῆς μέτρησης στὴν ὁθόνη μιᾶς μετρητικῆς συσκευῆς, ἀπαιτεῖται ἡ έγγραφὴ τοῦ στὴ συνείδηση ἐνὸς παρατηρητῆ. Ἐνα γεγονός ἐπομένως δὲν ὑπάρχει καθεαυτὸ, παρὰ μόνο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παρατήρησή τοῦ ἀπὸ παρατηρητὴ μὲ συνείδηση. Ὁ παρατηρητὴς δὲν παίζει παθητικὸ ρόλο δέκτη, ἀλλὰ γίνεται μέτοχος τοῦ φαινομένου καὶ μάλιστα ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ»⁵⁴.

Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ συνοψίσουμε τὴν ἰσχυρὴ ἀνθρώπινη ἀρχὴ στὴ διατύπωση: Κάθε ἐμφάνιση τῆς πραγματικότητας γίνεται δυνατὴ μόνο μέσα ἀπὸ τὴν κβαντικὴ συμπεριφορὰ τῆς ὕλης-ἐνέργειας (— «τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦμε στὸν μακρόκοσμο, ὅπως καὶ τὰ παράξενα φαινόμενα τοῦ μικρόκοσμου, δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδραση ἡλεκτρονίων καὶ φωτονίων: ὁ κόσμος ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ ἡλεκτρόνια καὶ φωτόνια ποὺ ἔχουν καὶ τὰ δυὸ κυματοσωματιδιακὸ χαρακτήρα»⁵⁵). Ἡ μόνη πραγματικότητα ποὺ εἶναι «πέραν» τῆς κβαντικῆς συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης καὶ ἐνεργητικὸς δέκτης ἢ μέτοχος τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἡ κυματικὴ λειτουργία κομίζει, εἶναι ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση. Δίχως τὴν ὑπαρξὴ συνείδησης τίποτα δὲν εἶναι ὡς φυσικὸ γεγονός, ἀφοῦ ἡ κυματικὴ λειτουργία (ἡ κβαντικὴ πληροφορία) δίχως συνειδησιακὴ «έγγραφὴ» δὲν ἔχει τιμὴ, ἄρα δὲν συνιστᾷ μέτρηση, δὲν ἐντοπίζει ἐμφάνιση-ὑπαρξὴ — δὲν λειτουργεῖ παραπεμπτικὰ μὴ ὑπάρχοντος λήπτη τῆς παραπομπῆς⁵⁶.

53. RAE, *δ.π.*, σελ. 123.

54. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, *δ.π.*, σελ. 416.

55. FEYNMAN, *QED - Κβαντικὴ Ἠλεκτροδυναμικὴ*, σελ. 122-123., 173, 174.

56. BARROW - TIPLER, *δ.π.*, σελ. 505.

Προτού αναζητήσουμε τις συνέπειες που μπορεί να έχει η «άνθρωπική αρχή» για τον φιλοσοφικό προβληματισμό, πρέπει να επανέλθουμε στην άσθενη έκδοχή της. Να δοῦμε, ἐπιγραμματικά, τὰ ἐπιστημονικά ἐρείσματα τῆς ἀσθενοῦς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς, τὸν συμπληρωματικὸ ἢ ὄχι χαρακτήρα ἀσθενοῦς καὶ ἰσχυρῆς ἐκδοχῆς γιὰ τὴ διαμόρφωση μεθοδολογικοῦ κριτηρίου πρόσβασης σὲ μιὰν ἐνοποιητικὴ ἐρμηνεία τοῦ κοσμικοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος.

Θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε τὰ ἐπιστημονικά ἐρείσματα τῆς ἀσθενοῦς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς στὶς ἐξῆς δύο διατυπώσεις:

α. «Ὅλοι οἱ φυσικοὶ νόμοι, χωρὶς ἐξαίρεση, εἶναι βιολογικὰ ἀναγκαῖοι. Κανένας δὲν εἶναι βιολογικὰ περιττός. Ὅλοι ἐπιτελοῦν μιὰ ζωτικὴ βιολογικὰ λειτουργία»⁵⁷.

β. «Ὅλες οἱ θεμελιώδεις σταθερὲς τῆς φύσης ἔχουν αὐθαίρετες ἀριθμητικὲς τιμές (αὐθαίρετες μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι ἀδυνατοῦν νὰ τὶς προσδιορίσουν), ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὲς ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ ἐμφανισθεῖ ζωὴ»⁵⁸.

Οἱ ἀφοριστικὲς αὐτὲς διατυπώσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀναλυθοῦν, συντομογραφικὰ πάντοτε, στὶς ἀκόλουθες παραδειγματικὲς περιπτώσεις:

α1. Πρώτη παραδειγματικὴ περίπτωση βιολογικῆς ἀναγκαιότητας τῶν φυσικῶν νόμων εἶναι οἱ κβαντικοὶ νόμοι. Εἶναι οἱ μόνοι ποὺ μποροῦν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴ σταθερότητα τῶν ἀτόμων τῆς ὕλης, χάρις στὴν ὁποία ἐξασφαλίζεται ἡ φυσικοχημικὴ συμπεριφορὰ τῆς ὕλης ἢ ἀπαραίτητη γιὰ τὴ δημιουργία ὀργανικῶν ἐνώσεων καὶ τὴν ὑπαρξὴ ζωῆς.

Τὰ ἄτομα, ὡς σύνθετα συστήματα, διαθέτουν μιὰ σχετικὴ σταθερότητα, δηλαδὴ παραμένουν ἀναλλοίωτα ὅσο ἡ ἐνέργεια ποὺ

57. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, ὁ.π., σελ. 383. — BARROW - TIPLER, ὁ.π., σελ. 4-5, 6, 16.

58. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 392. — Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σελ. 118-122.

τοὺς προσδίδεται δὲν ὑπερβαίνει κάποιο συγκεκριμένο ὄριο. Αὐτὴ ἡ σταθερότητα ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὲς ὅλες οἱ δυνατὲς περιστροφικὲς κινήσεις τῶν ἠλεκτρονίων γύρω ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ ἀτόμου — ἄλλες ἐπιτρέπονται καὶ ἄλλες ἀπαγορεύονται. Ἡ ἐπιλογὴ ὑπακούει στὸν νόμο ἐνεργειακῆς κβάντωσης τῆς ὕλης. Εἶναι ὁ νόμος ποὺ ἐπιτρέπει στὰ ἠλεκτρόνια νὰ ὑφίστανται μεταβολὴ τῆς στάθμης ἐνέργειάς τους, δίχως μείωση τῆς ταχύτητάς περιστροφῆς τους.

Ἄν ἡ μείωση τῆς ἐνεργειακῆς στάθμης ἐπέφερε καὶ ἐπιβράδυνση τῆς ταχύτητάς, θὰ ἦταν ἀναπόφευκτη ἡ πτώση τῶν ἠλεκτρονίων στὸν πυρήνα. Ἐτσι ὅλα τὰ ἄτομα θὰ εἶχαν συνθλιβεῖ καὶ συμπυκνωθεῖ σὲ οὐδέτερα σωματίδια μεγέθους παρόμοιου μὲ αὐτὸ τοῦ πυρήνα, ἀνίκανα νὰ δημιουργήσουν χημικοὺς δεσμούς, συνθετότερα σώματα, βιοχημικὲς ἐνώσεις, ζωντανούς ὀργανισμούς⁵⁹.

Ἀπρωταρχικὴ προϋπόθεση τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ὕλης μὲ σταθερὴ φυσικοχημικὴ συμπεριφορὰ. Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ὑπάρξουν σταθερὰ ἄτομα καὶ μόρια, εἶναι νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ βαθμιαῖες καὶ συνεχεῖς ἀλλαγὲς στὴν κατάστασή τους. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ φυσιολογικὰ μόνο μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς ἐνεργειακῆς κβάντωσης, ποὺ ὁδηγεῖ μὲ τὴ σειρά της στὴν ὑπόθεση τοῦ κυματοσωματιδιακοῦ дуϊσμοῦ τῆς ὕλης καὶ στὴν πιθανοκρατικὴ ἐρμηνεία του. Οἱ κβαντικοὶ νόμοι λοιπὸν δὲν εἶναι ἓνα 'καπρίτσιο' τῆς φύσης, ἀλλὰ ἀναγκαῖο συστατικὸ ἐνὸς κόσμου, ὅπου τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς θὰ εἶναι καταρχὴν δυνατό»⁶⁰.

α2. Δεύτερη παραδειγματικὴ περίπτωση βιολογικῆς ἀναγκαιότητας τῶν φυσικῶν νόμων, εἶναι ἡ προϋποθετικὴ ἀρχὴ τοῦ συνθέτου τῶν ἀτομικῶν πυρήνων.

Ἄν οἱ πυρῆνες τῶν ἀτόμων δὲν ἦταν σύνθετοι, ἀλλὰ ἐνικοὶ ἢ

59. Ε. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἡ φυσικὴ σήμερα 1, σελ. 162, 164.

60. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 383.

σημειακοί, μόνη πηγή παραγωγής ενέργειας στο σύμπαν θα ήταν οί χημικές αντιδράσεις που προκαλούνται από τη δράση τών περι-στρεφόμενων γύρω από τον πυρήνα ηλεκτρονίων. Οί χημικές αντι-δράσεις εκλύουν ενέργεια πολύ περιορισμένη. "Αν ο ήλιος του πλα-νητικού μας συστήματος απέδιδε θερμότητα και φώς χάρη σέ χημικές μόνο καύσεις, θα είχε εξαντλήσει τὰ ενεργειακά του αποθέ-ματα σέ διάστημα 5000 ἐτῶν.

"Ομως ὁ ἀπαραίτητος χρόνος γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς ζωῆς στὸν πλανήτη μας ἦταν ἓνα δισεκατομμύριο χρόνια. "Ο ήλιος λοιπὸν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοεῖ μιὰ πηγή ἐνέργειας ἔξῃ ἢ ἐπτά τάξεις μεγέθους πιὸ ἀποδοτικὴ ἀπὸ τὶς συνήθεις χημικὲς ἀντιδράσεις, ὥστε ἡ ἀκτινοβολία του νὰ παρατείνεται κατὰ τὸν ἴδιο παράγοντα — δηλαδὴ ἀπὸ χιλιάδες χρόνια σέ δισεκατομμύρια χρόνια.

"Η διάσπαση τῶν ἀτομικῶν πυρήνων ἀποδίδει ἐνέργεια ἔξι ἢ ἐπτά τάξεις μεγέθους μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς χημικὲς καύσεις, δηλα-δὴ ἀκριβῶς ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ παραταθεῖ ἡ ἔκλυση ἐνέργειας ἀστρικῶν σωμάτων ἀπὸ χιλιάδες σέ δισεκατομμύρια χρόνια καὶ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἐμφάνιση καὶ διατήρηση ζωῆς⁶¹.

α3. Τρίτη παραδειγματικὴ περίπτωση βιολογικῆς ἀναγκαιό-τητας τῶν φυσικῶν νόμων, εἶναι οἱ νόμοι συνδυασμένης δράσης ἰσχυρῶν καὶ ἀσθενῶν πυρηνικῶν δυνάμεων.

Οἱ πυρῆνες τῶν ἀτόμων εἶναι σύνθετοι. Συγκροτοῦνται ἀπὸ πρωτόνια καὶ νετρόνια. Σήμερα ξέρουμε ὅτι καὶ τὰ πρωτόνια καὶ τὰ νετρόνια εἶναι σύνθετα, συγκροτοῦνται ἀπὸ τὰ κουάρκς (quar-ks). Γιὰ νὰ συγκρατοῦνται τὰ κουάρκς σέ ἐνόητες πρωτονίων καὶ νετρονίων καὶ γιὰ νὰ συγκρατοῦνται τὰ πρωτόνια καὶ τὰ νετρόνια σέ ἐνόητες ἀτομικῶν πυρήνων — νὰ συγκρατοῦνται σέ τόσο ἀπει-

61. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 384-385. — Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, 120. — Δ. ΚΩΤΣΑΚΗ - Γ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Κοσμολογία*, Ἀθήνα 1982, σελ. 282. — Μ. ΡΑΠΑΓΙΑΝΝΙΣ, *Origin of Life*, Center of Academic Publications (ed. H. Noda), Japan 1978, σελ. 575.

ροελάχιστες ἀποστάσεις παρὰ τὶς ἠλεκτροστατικές τους ἀπώσεις καὶ παρὰ τὴν τεράστια κινητικὴ τους ἐνέργεια λόγω τῆς ἀρχῆς τῆς ἀβεβαιότητος⁶² — ἀπαιτοῦνται πολὺ ἰσχυρὲς δυνάμεις μιᾶς μεταξὺ τους ἀλληλεπίδρασης. Εἶναι οἱ λεγόμενες ἰσχυρὲς πυρηνικὲς δυνά-μεις — πράγματι οἱ ἰσχυρότερες μέσα στὴ φύση.

"Υπάρχουν ὅμως καὶ ἀσθενεῖς πυρηνικὲς δυνάμεις: εἶναι αὐτὲς ποὺ κάνουν δυνατό τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ πρωτονίου σέ νετρό-νιο καὶ τοῦ νετρονίου σέ πρωτόνιο. "Ο μετασχηματισμὸς αὐτὸς καὶ ἡ διάσπαση ἀσταθῶν πυρήνων ποὺ προκαλεῖ, εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὕπαρξη ραδιενέργειας καὶ γιὰ τὶς ἀλυσιδωτὲς θερμοπυρηνικὲς ἀντιδράσεις ποὺ συντελοῦνται στὴν ὕλη τῶν ἀστρικῶν σωμάτων.

"Η συνδυασμένη δράση ἰσχυρῶν καὶ ἀσθενῶν πυρηνικῶν δυνά-μεων ἐξασφαλίζει τὴν ἐνέργεια ποὺ παράγεται ἀπὸ τὶς πυρηνικὲς διασπάσεις, ἐνέργεια, ὅπως εἶδαμε, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ διατήρηση τῆς ζωῆς.

Τὰ μεγέθη αὐτῶν τῶν δυνάμεων καὶ ὁ συνδυασμὸς τους ἐμφα-νίζουν ἐκεῖνες ἀκριβῶς τὶς τιμὲς ποὺ καθορίζουν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὕπαρξη ζωῆς: "Αν οἱ ἰσχυρὲς πυρηνικὲς δυνάμεις ἦσαν κατὰ τι ἀσθενέστερες, δὲν θὰ γινόταν δυνατός ὁ σχηματισμὸς σύνθετων πυρήνων. Στὸ σύμπαν θὰ ὑπῆρχε μόνο ὕδρογόνο, ἴσως καὶ ἥλιον — θὰ ἔλειπαν τὰ στοιχεῖα τὰ βαρύτερα τοῦ ἡλίου, ἐπομένως καὶ ὁ ἄνθρακας ποὺ εἶναι θεμελιακὸ συστατικὸ τῆς ἔμβιας ὕλης· θὰ ἔλειπε ἡ ποικιλία τῶν χημικῶν ἐνώσεων ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ ζωὴ.

"Αν, ἀντίθετα, οἱ ἰσχυρὲς πυρηνικὲς δυνάμεις ἦσαν κατὰ τι ἰσχυ-ρότερες, τότε ὅλο τὸ ὕδρογόνο θὰ εἶχε μετατραπεῖ σέ βαρεῖα στοι-χεῖα, στὰ πρῶτα κιόλας λεπτὰ μετὰ τὴ Μεγάλῃ Ἐκρηξῇ. Μὲ ἀπο-τέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει ἡ πυρηνικὴ ἐνέργεια ποὺ ἐκλύεται ἀπὸ τὴν «καύση» τοῦ ὕδρογόνου (τὴ μετατροπὴ του σέ ἥλιον) καὶ διατηρεῖ

62. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 385. — Paul DAVIES, 248.

άστρικά σώματα, όπως ο ήλιος του πλανητικού μας συστήματος, επί δισεκατομμύρια χρόνια, ως πηγές φωτός και θερμότητας⁶³.

Αντίστοιχα, αν οι ασθενείς πυρηνικές δυνάμεις ήταν ακόμα ασθενέστερες, ή «καύση» του υδρογόνου θα ήταν και πάλι αδύνατη. Διότι το ενδιάμεσο στάδιο μετατροπής του υδρογόνου σε ήλιον είναι η παραγωγή δευτερίου, που οφείλεται στη βραδεία επένεργεια της ασθενούς πυρηνικής δύναμης (στη διάσπαση των νετρονίων σε πρωτόνια, ηλεκτρόνια και νετρίνα). "Αν αυτή η επένεργεια ήταν ασθενέστερη, ή διάσπαση των νετρονίων δεν θα μπορούσε να συντελεστεί, ή παραγωγή δευτερίου θα ήταν αδύνατη, επομένως θα αποκλειόταν η «καύση» του υδρογόνου, δηλαδή η πιο σημαντική πηγή πυρηνικής ενέργειας ή απαραίτητη στη μακρά συμπαντική διαδικασία προετοιμασίας για την εμφάνιση και διατήρηση της ζωής.

"Αν, αντίθετα, οι ασθενείς πυρηνικές δυνάμεις ήταν κατά τι ισχυρότερες, τότε η επένεργειά τους για τη διάσπαση των νετρονίων θα ήταν ταχύτερη και ο ήλιος του πλανητικού μας συστήματος θα είχε εκραγεί σαν μια πελώρια βόμβα υδρογόνου, λίγα λεπτά μετά τη Μεγάλη Έκρηξη. "Ετσι δεν θα υπήρχε και πάλι υδρογόνο που η «καύση» του να δημιουργεί συνθήκες απαραίτητες για τη ζωή⁶⁴.

Ός προς τις θεμελιώδεις σταθερές της φύσης και τις αυθαίρετες αριθμητικές τους τιμές, που είναι όμως αυτές ακριβώς που χρειάζονται για να εμφανισθεί ζωή, θα μπορούσαν να προσαχθούν, πάντοτε συντομογραφικά, οι ακόλουθες παραδειγματικές περιπτώσεις:

β1. Πρώτη παραδειγματική περίπτωση, οι τιμές των σωματιδιακών σταθερών.

63. Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, 120. — Paul DAVIES, 291. — Δ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ - Γ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, 281-282.

64. Β. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, 120. — ΚΩΤΣΑΚΗΣ - ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, 282-283.

Οι μάζες των στοιχειωδών σωματιδίων είναι θεμελιώδεις σταθερές ποσότητες που οι τιμές τους βρίσκονται σε σαφή αλληλεξάρτηση. Οι τιμές καθεαυτές αυτών των μαζών δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν με βάση τη γνώση των φυσικών νόμων ή άλλων φυσικών παραμέτρων. Εμφανίζονται ως ανεξάρτητες και ελεύθερες από κάθε φυσικό μετρητικό πλαίσιο. Είναι φυσικά «αυθαίρετες», αλλά δεν παύουν να είναι σταθερές. "Αν δεν ήταν αυτές που είναι αν μεταβάλλονταν έστω και ελάχιστα, ή σύνολη δομή του μικρόκοσμου και του μακρόκοσμου θα ήταν πολύ διαφορετική.

Προσδιορίζουμε τις τιμές των σωματιδιακών μαζών με βάση μια συμβατική μονάδα ατομικής μάζας, που ορίζεται ως το ένα δωδέκατο του ατόμου του άνθρακα. "Ετσι πιστοποιούμε με ακριβείς πειραματικές μεθόδους, ότι το νετρόνιο, π.χ., είναι κάπως βαρύτερο από το πρωτόνιο. Και ότι η διαφορά της μάζας του πρωτονίου από τη μάζα του νετρονίου είναι μεγαλύτερη από τη μάζα του ηλεκτρονίου. Οι δεδομένες αυτές διαφορές διαπιστώνουμε ότι συνιστούν αποφασιστικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη και διατήρηση του φαινομένου της ζωής. Συγκεκριμένα:

"Αν η μάζα του νετρονίου δεν ήταν μεγαλύτερη από τη μάζα του πρωτονίου, οι αλληλεπιδράσεις των ασθενών πυρηνικών δυνάμεων δεν θα ήταν αυτές που είναι. Θα ήταν διαφορετικές, με αποτέλεσμα να μεταβληθεί και το πρωτόνιο (αυτός ο βασικός δομικός λίθος της πυρηνικής ύλης) σε άσταθες σωματίδιο με πολύ μικρότερο «χρόνο ζωής». Γνωρίζουμε πειραματικά ότι ο «χρόνος ζωής» των πρωτονίων εξαρτάται από τη διαφορά μάζας νετρονίου-μάζας πρωτονίου, καθώς και από τη σταθερά σύζευξης των ασθενών αλληλεπιδράσεων⁶⁵. "Όμως συντομότερος «χρόνος ζωής» των πρωτονίων θα καθιστούσε αδύνατη την ύπαρξη σταθερών ατόμων υδρογόνου, επομένως αδύνατη και την παραγωγή της πυρηνικής

65. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 388.

ένέργεια (φωτός και θερμότητας) που εξασφαλίζει ή σύντηξη του υδρογόνου.

Με τις γνώσεις που έχουμε ως σήμερα, «τίποτε δεν αναγκάζει τη μάζα του νετρονίου να είναι μεγαλύτερη από τη μάζα του πρωτονίου. Η τιμή της είναι μια ανεξάρτητη ελεύθερη παράμετρος. Όμως από την έκλογή της εξαρτάται αν θα υπήρχε ζωή στο σύμπαν ή όχι»⁶⁶.

Το ίδιο ισχύει και για την τιμή της μάζας του ηλεκτρονίου: «Αν η μάζα του ηλεκτρονίου ήταν μεγαλύτερη από τη διαφορά μάζας νετρονίου-μάζας πρωτονίου, θα μεταβάλλονταν και πάλι οι αλληλεπιδράσεις των ασθενών πυρηνικών δυνάμεων. Με αποτέλεσμα στην περίπτωση αυτή να είναι ενεργειακά αδύνατη η διάσπαση του νετρονίου που ελέγχεται από αυτές τις δυνάμεις. Το ελεύθερο νετρόνιο δεν θα ήταν πια άσταθες σωματίδιο, αλλά ευσταθές, όπως το πρωτόνιο. Τότε η βραδεία επένεργεια της ασθενούς πυρηνικής δύναμης δεν θα άρκοῦσε για τη διάσπαση του νετρονίου, επομένως δεν θα είχαμε παραγωγή δευτερίου, που όπως είδαμε είναι το ενδιαμέσο στάδιο για τη μετετροπή του υδρογόνου σε ήλιον, δηλαδή για την «καύση» του υδρογόνου.

«Αν μελετήσει κανείς διεξοδικά το πρόβλημα της 'πυρηνοσύνθεσης' (κοσμικής και αστρικής), θα δει ότι η ανισότητα της διαφοράς μάζας νετρονίου-μάζας πρωτονίου από τη μάζα του ηλεκτρονίου είναι καίριας σημασίας για τη δομή του κόσμου μας και τη βιολογική καταλληλότητα του σύμπαντος»⁶⁷.

β2. Δεύτερη παραδειγματική περίπτωση, οι σταθερές σύζευξης των θεμελιωδών πεδίων.

Όνομάζαμε πεδίο στην κλασική φυσική τον χώρο εμφάνισης

66. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 388. — Βλ. και Eyvind WICHMANN, *Κβαντική φυσική - Μαθήματα Πανεπιστημίου Berkeley*, έλλην. έκδ. από τον Α. Φίλιππα, Αθήνα 1979, σελ. 407.

67. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 389.

των δυνάμεων που άσκει ένα σωματίδιο — δυνάμεων ηλεκτρομαγνητικών, βαρυτικών, πυρηνικών. Η κβαντική φυσική εισάγει μιάν ένοποιημένη θεώρηση σωματιδίου, δυνάμεων και πεδίου. Η έννοια του κυματοσωματιδίου στην κβαντική φυσική ένοποιεί τη φύση (μάζα) και την ενέργεια (κύμα-δύναμη) στην ένικη πραγματικότητα του κβαντικού πεδίου. Η κβαντική θεωρία πεδίου, συνάρτηση διαζευκτικού έντοπισμού της θέσης-χώρου (σωματίδιο) και της ταχύτητας-χρόνου (κύματος), περιγράφει την αλληλεπίδραση μεταξύ κυμάτων, δηλαδή των ενεργών δυνάμεων που άσκούν οι μάζες των σωματιδίων.

Μιλᾶμε για σταθερές συζεύξεις των θεμελιωδών πεδίων άναφερόμενοι στις σταθερές τιμές που έμφανίζει ο συνδυασμός των τριών βασικών δυνάμεων: ηλεκτρομαγνητικών, βαρύτητας, πυρηνικών. Οι δυνάμεις βαρύτητας, για παράδειγμα, αύξάνουν άναλογικά με τη μάζα. Πρέπει λοιπόν να είναι έξαιρετικά άσθενείς, γιατί διαφορετικά η ισχύς τους στο μακροσκοπικό επίπεδο θα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε η ύλη θα κατέρρεε υπό την επίδραση της συσσωρευμένης βαρυτικής της έλξης. Αλλά δεν άρκει που είναι καθεαυτές άσθενέστερες — δεν άρκει στην προοπτική εμφάνισης και διατήρησης της ζωής. Για να είναι δυνατή η ύπαρξη ζωής, η σταθερά της βαρύτητας βρίσκεται στην άναγκαία άκριβώς άναλογία με τη σταθερά των ηλεκτρομαγνητικών δυνάμεων:

Η σχέση τους είναι: ένα προς 10^{40} . «Αν η τιμή της βαρυτικής σταθεράς, ως προς την σταθερά των τιμών της ηλεκτρομαγνητικής ενέργειας, άλλαζε από 10^{40} σε 10^{39} (μια άσήμαντη άλλαγή θα έλεγε κανείς), τότε η φωτεινότητα των άστρων, δηλαδή ο ρυθμός με τον όποιο εκπέμπουν ενέργεια στο διάστημα, θα αύξανόταν κατά ένα έκατομμύριο φορές — τα πυρηνικά τους καύσιμα θα καίγονταν με ρυθμό κατά ένα έκατομμύριο φορές ταχύτερο. Αλλά τότε θα έξαντλοῦνταν και συντομότερα, δεν θα υπήρχαν τα άπαραίτητα χρονικά περιθώρια για την εμφάνιση και διατήρηση της ζωής.

Ἡ ἴδια αὐτὴ σχέσηη μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ καὶ μὲ ἀφετηρία τὴ σταθερὰ τῶν τιμῶν τῆς ἡλεκτρομαγνητικῆς ἐνέργειας: Ἄν ἡ ἀναλογία τῶν ἡλεκτρομαγνητικῶν πρὸς τὶς βαρυτικὰς δυνάμεις μεταβαλλόταν ἔστω καὶ ἐλάχιστα, ἂν ἦταν 2 πρὸς 10^{-40} ἢ -1 πρὸς 10^{-40} , ἡ ἔνταση τῆς ἡλιακῆς ἀκτινοβολίας θὰ ἦταν ἢ τόσο μεγάλη πού θὰ ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία ὀργανικῶν ἐνώσεων, ἢ τόσο περιορισμένη πού τὰ ὀργανικὰ μόρια δὲν θὰ εἶχαν τὴν ἀπαραίτητη εὐκίνησιν γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ διατήρηση πολύπλοκων ἔμβιων ὀργανισμῶν.

«Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νὰ ἐξετάσει κανεὶς τὴ σημασία πού ἔχουν γιὰ τὴ δομὴ τοῦ κόσμου μας οἱ ἀριθμητικὲς τιμὲς τῶν σταθερῶν σύζευξης καὶ τῶν ἄλλων θεμελιωδῶν πεδίων. Καὶ τὸ συμπέρασμα μπορεῖ νὰ προεξοφληθεῖ: Οἱ τιμὲς τοὺς βρίσκονται μέσα στὰ πολὺ στενὰ ἐκεῖνα ὅρια πού κάνουν δυνατὴ τὴν ὑπαρξὴ μας»⁶⁸

Τὰ ἐπιστημονικὰ ἐρείσματα τῆς ἀσθενοῦς ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς δὲν ἐξαντλοῦνται στὰ παραδείγματα βιολογικῆς καταλληλότητος τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῶν φυσικῶν θεμελιωδῶν σταθερῶν. Ἀναφέρονται καὶ σὲ ἀρκετὰς ἄλλες πιστοποιήσεις τῆς σύγχρονης φυσικῆς, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐνδεικτικὰ θὰ παραθέσουμε ἀκόμα δύο:

Α. Ἡ συμπαντικὴ πραγματικότης συγκροτεῖται ἀπὸ σωματίδια καὶ ἀντι-σωματίδια, ἀπὸ ὕλη καὶ ἀντι-ύλη. Οἱ συνολικὲς ποσότητες τῶν δύο αὐτῶν δεδομένων δὲν ἐξισώνονται ποτέ, γιὰτὶ ἀπλούστατα θὰ ἀλληλοεκμηδενίζονταν σὲ μιὰ ἔκρηξη ὑπέρλαμπρου φωτός δίχως κανένα κατάλοιπο.

Ἐπάρχει λοιπὸν μιὰ δεδομένη ποσοτικὴ διαφορὰ σωματιδίων καὶ ἀντισωματιδίων κάθε εἶδους, μὲ σαφῶς ὑπέρτερη τὴν ποσότη-

68. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, σελ. 391, βλ. 389-391. — ΚΩΤΣΑΚΗΣ - ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, σελ. 283-284. — WICHMANN, δ.π., σελ. 424-425. — ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, σελ. 118-119. — FEYNMAN, QED, σελ. 209-210.

τα τῆς ὕλης ἐναντι τῆς ἀντι-ύλης — πλεονάζει ἓνα καθαρὸ ποσὸ ὕλης ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἰκοδομοῦνται οἱ γαλαξίες, τὰ ἐπιμέρους ἀστρικὰ σώματα καὶ οἱ ἐπίγειοι ζωντανοὶ ὀργανισμοί.

Αὕτῃ ἡ ποσοτικὴ ὑπεροχὴ τῆς ὕλης ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰν ἀκριβέστατη ἰσορροπία στὸν ὑποατομικὸ χῶρο: τὴν ἰσορροπὴ διαφορὰ «βαρυονικοῦ ἀριθμοῦ» καὶ «λεπτονικοῦ ἀριθμοῦ».

Βαρυόνια ὀνομάζονται τὰ βαρεῖα πυρηνικὰ σωματίδια, ὅπως τὸ πρωτόνιο, τὸ νετρόνιο καὶ τὰ λεγόμενα ὑπερόνια — σωματίδια στὰ ὁποῖα ὀφείλεται, σύμφωνα μὲ τὴν κβαντικὴ θεωρία τῆς βαρύτητας, ἡ βαρυτικὴ δύναμη-ἐνέργεια. Λεπτόνια ὀνομάζονται τὰ ἐλαφρὰ ἐξωπυρηνικὰ σωματίδια, ὅπως τὸ ἡλεκτρόνιο, τὸ μιονίον καὶ τὸ νετρίον.

Ἄν δώσουμε βαρυονικὸ ἀριθμὸ μηδὲν στὸ φωτόνιο καὶ στὰ λεπτόνια (πού ἔχουν μηδενικὴ μάζα καὶ ἐπομένως δὲν ἀσκοῦν βαρύτητα) καὶ βαρυονικὸ ἀριθμὸ +1 στὰ βαρυόνια, θὰ πρέπει ἀντίστοιχα νὰ δώσουμε λεπτονικὸ ἀριθμὸ μηδὲν στὰ βαρυόνια καὶ λεπτονικὸ ἀριθμὸ +1 στὰ λεπτόνια. Τὰ ἀντι-σωματίδιά τους θὰ ἔχουν τὶς ἴδιες, ἀλλὰ ἀρνητικὲς τιμὲς: τὰ ἀντι-βαρυόνια θὰ ἔχουν βαρυονικὸ ἀριθμὸ -1 καὶ τὰ ἀντι-λεπτόνια λεπτονικὸ ἀριθμὸ -1.

Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι διατηροῦνται μὲ ἀκριβέστατη ἰσορροπία στὶς ἀλληλεπιδράσεις τῶν στοιχειωδῶν σωματιδίων. Δηλαδή ὁ ὀλικὸς βαρυονικὸς ἢ λεπτονικὸς ἀριθμὸς εἶναι ὁ ἴδιος καὶ στὰ δύο μέρη μιᾶς σωματιδιακῆς ἀλληλεπίδρασης. Πού σημαίνει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὰ βαρυόνια καὶ τὰ ἀντι-βαρυόνια, τὰ λεπτόνια καὶ τὰ ἀντι-λεπτόνια μποροῦν νὰ δημιουργοῦνται ἢ νὰ καταστρέφονται μόνο κατὰ ζεύγη.

Αὕτῃ ἡ ἀκριβέστατη διατήρηση ὀλικοῦ βαρυονικοῦ καὶ λεπτονικοῦ ἀριθμοῦ σὲ κάθε σωματιδιακὴ ἀλληλεπίδραση διατηρεῖ τὶς τιμὲς αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν, συνολικὰ μέσα στὸ σύμπαν σταθερές, χωρὶς ποτέ νὰ μηδενίζονται. Ἄν μηδενίζονταν, αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ὑπάρχει τὸ ἴδιο πλῆθος σωματιδίων καὶ ἀντι-σωματιδίων κάθε εἶδους, ὅποτε καὶ θὰ εἶχε ἐπέλθει πλήρης

ἀλληλοεκμηδένισή τους ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας στιγμὲς τῆς Μεγάλης Ἐκρηξης⁶⁹.

Β. Ἡ νεωτερικὴ ψευδαίσθηση μιᾶς «ἀντικειμενικῆς» θεώρησης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο συνοδευόταν πάντοτε ἀπὸ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ παράλογο τῆς ὑπαρξης ἑνὸς ἀπέραντου σύμπαντος «γιὰ χάρη καὶ μόνο ἀσήμαντων πλασμάτων, ὅπως ἐμεῖς»⁷⁰. Αὐτὸ τὸ «σκάνδαλο» μεταστρέφεται ἀπὸ τὴ σύγχρονη φυσικὴ σὲ ἐρμηνευτικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας: Ἐχομε σαφεῖς ἐπιστημονικὲς ἐνδείξεις ὅτι ἀκόμα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ σύμπαντος εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ὑπάρξει πάνω στὸν ἐλάχιστο πλανήτη Γῆ ζωὴ, νὰ ὑπάρξουν νοήμονα ὄντα μὲ συνείδηση.

Συγκεκριμένα: γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἄβια ὕλη ἀπαιτοῦνται διεργασίες σὲ χρονικὴ διάρκεια ἑνὸς περίπου δισεκατομμυρίου ἐτῶν. Προϋποτίθεται ἐπομένως ἓνα σύμπαν πὺ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ διατηρηθεῖ τουλάχιστον γιὰ ἰσόχρονο διάστημα. Οἱ παράμετροι αὐτῆς τῆς χρονικῆς δυνατότητας εἶναι τρεῖς: ἡ ὀλικὴ μάζα τοῦ σύμπαντος, ἡ ταχύτητα τοῦ φωτός (ἀφοῦ ἐπεμβαίνει στὰ δρώμενα ἡ γενικὴ θεωρία τῆς σχετικότητας) καὶ ἡ σταθερὰ τῆς παγκόσμιας ἑλξης. Στὴν ἐξίσωση τῆς ἀπαιτούμενης γιὰ τὴ ζωὴ χρονικῆς διάρκειας τοῦ σύμπαντος μὲ τὶς προϋποθετικές τῆς παραμέτρους, ἡ ἀριθμητικὴ τιμὴ πὺ πρέπει νὰ πάρει ἡ ὀλικὴ μάζα τοῦ σύμπαντος ἰσοδυναμεῖ ἀκριβῶς μὲ αὐτὴν πὺ ἐπιστημονικὰ πιστοποιοῦμε ὡς πράγματι δεδομένη: 10^{54} gr.

Ξέρουμε ὅτι ὁ γαλαξίας μας ἔχει ἑκατὸ δισεκατομμύρια ἥλιους σὰν τὸν δικό μας καὶ ὅτι στὸ ὁρατὸ σύμπαν ὑπάρχουν περίπου ἄλλα δέκα δισεκατομμύρια παρόμοιοι γαλαξίες. Ὑπολογίζουμε

69. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 401-403. — WICHMANN, 414. — Steven WEINBERG, *The First Three Minutes*, ἑλλην. μτφρ.: *Τὰ πρῶτα τρία λεπτά*, Ἀθήνα (Εἰρμός) 1991, σελ. 139 κ.ε.

70. HAWKING, δ.π., σελ. 192 καὶ 213.

ὅτι συνολικὰ στὸ σύμπαν ὑπάρχουν 10^{21} ἥλιοι. Ἄν τὸ σύμπαν περιεῖχε μόνο 10^{18} ἥλιους, ἡ ἐμφάνιση ζωῆς πάνω στὸν ἐλάχιστο πλανήτη μας θὰ ἦταν ἀδύνατη. Ἐνα σύμπαν μὲ κάπως ἔστω μειωμένη τὴν ὀλικὴ του μάζα, ἓνα σύμπαν μὲ «μόνο» 10^{18} ἥλιους, θὰ ἦταν πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ «χωρέσει» τὸ φαινόμενο τῆς ζωῆς⁷¹.

Τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα ὑποχρεωτικὰ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» τῆς σύγχρονης φυσικῆς, διανοίγουν ἓναν πολὺπτυχο προβληματισμὸ γιὰ τὴ φιλοσοφία. Ἀλλὰ ἡ διασάφηση — ἡ καὶ μόνο ἡ καταγραφή — τῆς θεματικῆς αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ δὲν εἶναι εὐκόλο ἐγχείρημα. Καταρχὴν ἀπαιτεῖται ἡ εὐρύτερη ἀφομοίωση τῆς ἐξειδικευμένης γλώσσας καὶ τῶν μεθοδολογικῶν προαπαιτουμένων τῆς κβαντικῆς φυσικῆς. Ὅμως ἡ κυρίως δυσκολία μοιάζει νὰ ἐντοπίζεται σὲ ἄλλο ἐπίπεδο: Ὁ φιλοσοφικὸς προβληματισμὸς πὺ κομίζει ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» εἶναι ριζικὰ ἀσυμβίβαστος μὲ τὴ νοο-τροπία καὶ τοὺς παγιωμένους ἐθισμοὺς τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου.

Κάθε ἐπιστημονικὴ πιστοποίηση, ὁσοδήποτε τεκμηριωμένη, πὺ ἐνδέχεται νὰ παραπέμπει — ἔστω ἑμμεσα ἢ ὑποθετικὰ — σὲ μιὰ μὴ-φυσιοκρατικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ εἰδικότερα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης καὶ συνείδησης, φαίνεται νὰ προκαλεῖ τὴν αὐτόματη ψυχολογικὴ ἀντίδραση τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου: ἀντίδραση λαυθάνοντος ἄγχους γιὰ τὸ παραμικρὸ ἐνδεχόμενο ἀναφορᾶς σὲ μεταφυσικὰ ὑποτιθέμενα. Εἶναι θέμα πὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας. Ἐστω κι ἂν τὸ μεταφυσικὸ ἐνδεχόμενο διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὴν πιὸ αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, τείνει ἡ καταλήγει νὰ παραβλεφθεῖ, νὰ ἀπο-

71. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, 404-405: «Ἡ μάζα τοῦ ἡλίου μας εἶναι γύρω στὰ $2 \cdot 10^{31}$ gr. Ὅσο γιὰ τὸ σύμπαν, ὑποθέτουμε ὅτι τὸ ὁρατὸ του τμήμα εἶναι ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ τοῦ συνόλου του, ὥστε, γιὰ ἐκτιμήσεις τάξεως μεγέθους ἡ παρατηρούμενη μάζα νὰ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν ὀλική».

σιωπηθεῖ, ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρεθεῖ — δημιουργεῖ ψυχολογικὴ ἀνασφάλεια, ἀπειλεῖ τὴ σύνολη λογικὴ ὀργάνωση τοῦ ἀνθρώπινου βίου στὴ νεωτερικότητα. Δὲν εἶναι νοητὸ γιὰ τὴ νοο-τροπία καὶ τοὺς παγιωμένους ἐθισμοὺς τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀφήνεται περιθώρια φιλοσοφικῆς ἐπεξεργασίας μεταφυσικῶν ἐνδεχομένων.

Ἔτσι καὶ ὁ προβληματισμὸς ποὺ κομίζει ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» εἶναι δύσκολο νὰ ἀξιοποιηθεῖ γόνιμα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Μόνο μὲ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῶν στόχων καὶ προτεραιοτήτων τῆς νεωτερικότητας μπορεῖ νὰ γίνεи δυνατὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἀξιοποίηση τῶν συμπερασμάτων στὰ ὁποῖα ὑποχρεώνει ἡ σύγχρονη φυσικὴ. Οἱ προτεραιότητες τῆς νεωτερικότητας εἶναι κυρίως γνωσιοθεωρητικὲς, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ριζοσπαστικὴ ἐπανάσταση στὸν χῶρο τῆς σύγχρονης φυσικῆς παρακολουθεῖται, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀπὸ τὸν ἐπιστημολογικὸ κλάδο τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ ὁποιαδήποτε διεύρυνση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ σὲ συμπερασματικὰ ἐνδεχόμενα ὄντολογικῶν ἐρμηνειῶν ποὺ παραπέμπουν σὲ μὴ-φυσιοκρατικὰ ὑποτιθέμενα, συναντᾷ τὴν a priori ἀπόρριψη φιλοσοφούντων καὶ μὴ.

Ἡ νεωτερικότητα λειτουργεῖ μὲ τοὺς συνειρμούς τοῦ παρελθόντος. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε μὴ-φυσιοκρατικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπαρκτοῦ παραπέμπει αὐτονόητα στὴ νοησιαρχικὴ μεταφυσικὴ ποὺ σημάδεψε τὸ δυτικοευρωπαϊκὸ παρελθόν. Ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ λειτουργοῦσε μὲ ἀπολυτοποιημένες νοητικὰ κατηγορίες τῆς εὐκλείδειας καὶ νευτώνειας ἐκδοχῆς τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ. Ἀντίστοιχα καὶ ἡ ἀντιμεταφυσικὴ μαχητικότητα τοῦ νεωτερικοῦ ἀνθρώπου ἀντιπαρέθετε πάντοτε στὴ μεταφυσικὴ νοησιαρχία τὸν ἀφελὴ θετικισμό τοῦ εὐκλείδειου καὶ νευτώνειου ἐμπειρισμοῦ. Ἔτσι καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις, ὁ προβληματισμὸς ποὺ κομίζει ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἀπαιτεῖ τὴν ὑπερβάση τῶν εὐκλείδειων καὶ νευτώνειων συνειρμῶν, τὴν ἔξοδο ἀπὸ τίς κοσμοθεωρητικὲς προϋποθέσεις καὶ τὰ γνωσιολογικὰ αὐτονόητα τῆς εὐρωπαϊκῆς μεταφυσικῆς καὶ ἀντι-μεταφυσικῆς.

Γι' αὐτὸ καὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, ὅχι αὐθαίρετα, ὅτι ἡ διεύρυνση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ τῆς «ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς» σηματοδοτεῖ τὴν εἴσοδο σὲ μιὰ μετα-νεωτερικὴ φιλοσοφία.

Ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» καὶ κυρίως ἡ κβαντικὴ φυσικὴ ἀπαιτοῦν νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν αὐτονόητη καὶ παγιωμένη στὴ νεωτερικότητα στάση τοῦ «ἀντικειμενικοῦ» παρατηρητῆ τῆς φύσης. Ἡ «ἔξωθεν» θεώρηση μιᾶς ἀντι-κείμενης κοσμικῆς αὐτοτέλειας εἶναι συνυφασμένη γιὰ τὸν νεωτερικὸ ἄνθρωπο μὲ τὴν ἴδια τὴν ἐννοια τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης. Μὲ τὴν αὐτονόητη αὐτὴ καὶ προϋποθετικὴ στάση μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ καὶ ἡ συμπερασματικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας, ὅτι τὸ γεγονὸς τῆς παρατήρησης ἐπηρεάζει ἢ καὶ διαμορφώνει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης. Ὁ συμβιβασμὸς εἶναι δυνατός, γιὰτὶ δὲν αἶρει τὴ διαστολὴ τῆς ὑποκειμενικότητας τοῦ παρατηρητῆ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν παρατηρουμένων. Ἀλλὰ ἡ ἀπαίτηση τῆς κβαντικῆς φυσικῆς νὰ θεωρήσουμε τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ὡς ὄρο καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη κοσμικῆς πραγματικότητας, μεταθέτει τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ πέρα ἀπὸ τὴ φαινομενολογία δεδομένων ὄντοτήτων: Ταυτίζει τὴν πιστοποίηση τοῦ ὑπαρκτοῦ μὲ τὴ δυναμικὴ μιᾶς ἐνεργούμενης σχέσης, ποὺ δὲν εἶναι ἡ σχέση ὑποκειμένου-ἀντικειμένου, ἀλλὰ ἡ δυναμικὴ κατάφαση τῆς ἀναφορικότητας ὡς πρωτογενοῦς στοιχείου γιὰ τὴ συγκρότηση τόσο τοῦ ὑποκειμένου ὅσο καὶ τοῦ κοσμικοῦ σημαίνοντος.

Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση στὰ πλαίσια τῆς κβαντικῆς φυσικῆς (καὶ τοῦ «μετρητικοῦ προβλήματος» εἰδικότερα) ἀποδείχεται ἀφетηριακὸς «τόπος» ὅπου τὸ κοσμικὸ σημαῖνον συγκροτεῖται σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς. Ἡ ἴδια ἡ συνείδηση δὲν καθορίζεται ἀπὸ τοὺς ὄρους λειτουργίας τοῦ κοσμικοῦ γεγονότος, τοὺς ὄρους τῆς κβαντομηχανικῆς, γι' αὐτὸ καὶ διαστέλλεται ἡ συνείδηση ἀπὸ τὸν ἐγκέ-

φαλο και τή λειτουργία του, ἔστω κι ἂν ἀλληλεπιδροῦν ἐγκέφαλος καί συνείδηση, ἀμοιβαῖα.

Μιά τέτοια ἐκδοχή τῆς συνείδησης, μέ ὑποχρεωτικό γιὰ τὴν ἐπιστήμη τὸν μετα-φυσικό χαρακτήρα της, εἶναι εὐνόητο νὰ παραπέμπει τὸν νεωτερικό ἄνθρωπο σὲ ὅ,τι ἡ μεταφυσική τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος ὀνόμαζε *ψυχὴ* (— ἔννοια ποὺ στὴν ἀπόρριψή της ἡ στή φυσιοκρατικὴ ἐκδοχή της βασίστηκε τὸ σύνολο σχεδὸν οἰκοδόμημα τῆς νεωτερικότητας). «Τώρα, ἐντελῶς ξαφνικά», παρατηρεῖ στὴν *Κβαντομηχανικὴ* τοῦ ὁ Alastair Rae, «διαπιστώνουμε ὅτι ἡ φυσική, ποὺ ὡς πρὶν θεωρεῖτο ἡ πιὸ ἀντικειμενικὴ ἐπιστήμη, ἀνακαλύπτει ἐκ νέου τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ὕπαρξη ψυχῆς, τὴν ὁποία μάλιστα τοποθετεῖ στὸ κέντρο τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ σύμπαντος»⁷². Ὅμως, τὸ κατὰ πόσο συμβιβάζεται ἡ ἔννοια τῆς «ψυχῆς», ὅπως κατανοήθηκε στὰ πλαίσια τῆς ὑπερβατολογικῆς νοησιαρχίας, μέ τὴν ἐκδοχή τῆς συνείδησης ποὺ προϋποθέτει ἡ κβαντικὴ φυσική, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ προβλήματα-προκλήσεις εἰσόδου σὲ μιὰ μετα-νεωτερικὴ φιλοσοφία.

Νὰ ἐπαναλάβουμε, ὅτι γιὰ νὰ συναχθοῦν φιλοσοφικά συμπεράσματα ἀπὸ τὴ σύγχρονη διαπλοκὴ φυσικῆς καὶ ὀντολογίας, φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, ἀπαιτεῖται μιὰ καταρχὴν θαρραλέα ἀλλαγὴ τοῦ γλωσσικοῦ κώδικα: Νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἡ φιλοσοφικὴ γλώσσα ἀπὸ συνειρμούς παραπεμπτικούς σὲ προηγούμενα μεταφυσικῆς νοησιαρχίας ἢ μυστικιστικῶν αὐθαιρεσιῶν ἢ θετικιστικῆς ἀφέλειας.

Ἄν ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη προσφέρει πραγματολογικὴ βάση στὴν ἀδυναμία διαστολῆς τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴ γνωστικὴ του πιστοποίηση, ἂν ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση-ἐπίγνωση εἶναι ὅρος-προϋπόθεση γιὰ νὰ συσταθεῖ σὲ ὑπαρκτικό δεδομένο τὸ κβαντικό καὶ ἄρα τὸ σύνολο κοσμικὸ γεγονός, τότε τὰ καταρχὴν γλωσσικὰ σημαίνοντα τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ θὰ πρέπει νὰ προκύ-

πτουν ἀπὸ τὸν ἐπανακαθορισμὸ ἐννοιῶν, ὅπως: ἡ *σχέση*, ὁ *λόγος*, καὶ ἡ ὑποστατικὴ τους προϋπόθεση, τὸ *πρόσωπο*.

Σχέση, στὴν προοπτικὴ αὐτῇ, δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ «ἔξωθεν» νοητικὸς συσχετισμὸς ἀντι-κειμένων. Δὲν εἶναι ἡ φαινομενολογικὴ ἀλληλουχία, τάξη καὶ λειτουργικὴ διαπλοκὴ, ἡ συναγόμενη ἀπὸ τὴν παρατήρηση, σύγκλιση, συνάντηση, ἀνταλλαγὴ ἢ παραλληλία ἐνεργημάτων. Οὐτε ἀπλῶς ἡ συντακτικὴ δομὴ, ἡ ἀποτελεσματικὴ συνάρτηση ἢ ἡ συμπληρωματικὴ ἀμοιβαιότητα. Σχέση εἶναι καταρχὴν ἡ ἀναφορικότητα ὡς ἀποκλειστικὸς τρόπος συγκρότησης τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος — ἀπὸ τὴν κβαντικὴ σύσταση συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης, ὡς τὴν ἐνεργητικὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου μέσω τοῦ λόγου «στὸ πεδίο τοῦ Ἄλλου»⁷³ — μέ δεδομένο τὸν «ὀρίζοντα» ἢ ἀποδέκτη τῆς ἀναφορᾶς.

Τὸ κβαντικὸ γεγονὸς εἶναι γεγονὸς σχέσης, συγκροτεῖται σὲ ὑπαρκτικό δεδομένο μόνο ἀναφερόμενο στὴ συνείδηση-ἐπίγνωση τοῦ ὑποκειμένου. Τὸ ὑποκείμενο «προηγείται» τῆς σχέσης ὡς ὅρος γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἡ κβαντικὴ ἀναφορικότητα σὲ γεγονὸς σχέσης, σὲ ὑπαρκτικό γεγονὸς. Ὅμως αὐτὸ ποὺ «προηγείται» ὡς ὅρος γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς σχέσης, ἔχει κιόλας τὴν ἀναφορικότητα τοῦ ὅρου τῆς σχέσης, ὑπάρχει καὶ τὸ ἴδιο μέ τὸν τρόπο τῆς ἀναφορᾶς.

Στὴν ἴδια αὐτῇ ἐρμηνευτικὴ προοπτικὴ ὀνομάζουμε *λόγο* τὴ σημαντικὴ τῆς ἀναφορᾶς: σημαντικὴ τοῦ *τρόπου*, τοῦ *στόχου*, τῆς *αἰτίας*, τῆς ἐνεργητικῆς ἀνταπόκρισης — σημαντικὴ τῆς ἀνάδυσης τοῦ ὑπαρκτοῦ στὴ *σχέση* μέ τὸ ὑποκείμενο. Ἡ ἐτερότητα κάθε ἀναφορικῆς φανέρωσης εἶναι καὶ ἐτερότητα λόγου: Ὁ *λόγος* «εἰδοποιεῖ» («ποιεῖ εἶδος») τὴ γνωστικὴ *σχέση*, ὀριοθετεῖ καὶ ἐνοποιεῖ τὴ συγκριτικὴ τῶν σχέσεων ποὺ προϋποτίθενται γιὰ τὴν

73. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Jacques LACAN, *Le séminaire XI*, Paris (Seuil) 1973, σελ. 172, 180-181. — Βλ. καὶ Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ*, σελ. 154-155.

ανάδειξη τῆς ἐτερότητας — συγκροτεῖ ὁ ἴδιος μιὰν ἐτερότητα σχέσης σημαντικῆ τῶν εἰδητικῶν-τροπικῶν διαφοροποιήσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ.

Τέλος, ἡ λέξη *πρόσωπο* εἶναι ὁ γλωσσικός ὅρος ποὺ διαθέτουμε γιὰ νὰ σηµάνουμε τὸ ὑποκείμενο ὅχι ὡς ὑπαρκτικὸ δεδομένο καθεαυτό, ἀλλὰ ὡς ἐνεργούμενο γεγονός ἀναφορᾶς καὶ σχέσης, μαζὶ καὶ ὡς «ὀρίζοντα» φανέρωσης τῆς ἀναφορικότητος τῶν ὑπαρκτῶν. Σύνθετη λέξη, ἀπὸ τὴν πρόθεση *πρὸς* καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *ὦψ* (γενική: *ὠπός*), τὸ πρόσωπο σηµαίνει ἓνα ἀναφορικὸ ἐνέργημα: ἔχω τὴν *ὄψη-πρὸς* κάποιον ἢ πρὸς κάτι, εἶμαι-ἐναντι. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ λέξη *ἄτομο*, ποὺ δηλώνει μιὰ στατικὴ ὑπαρκτικὴ μονάδα ὁμογενοῦς συνόλου καθεαυτήν, τὸ πρόσωπο δὲν εἶναι παρὰ μόνο *ὡς-πρὸς* ἓναν δεῦτερο ὅρο τῶν σχέσεων ποὺ πραγματοποιεῖ.

Ἡ ἐνεργούμενη ἀναφορικότητα κάθε προσώπου ἀναδύεται στὴ σχέση ὡς ὑπαρκτικὸ γεγονός μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτο — γνωρίζεται τὸ πρόσωπο ὡς ὑπαρκτικὴ ἐτερότητα μέσω τῆς «λογικῆς» ἐτερότητας τῶν σχέσεων ποὺ πραγματοποιεῖ. Ταυτόχρονα εἶναι ἡ μόνη ὑπαρξὴ ποὺ αὐτοπροσδιορίζεται ὡς ὑποκειμενικὴ αὐτοσυνειδησία. Αὐτὸ ποὺ αὐτοπροσδιορίζεται, διαστέλλεται ἀπὸ τὴν ἰκανότητά του νὰ προσδιορίζει, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ αὐτοσυνειδησία παραπέμπει σὲ ἓναν μὴ-προσδιορίσιμο «πυρήνα»⁷⁴ τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας, πυρήνα ποὺ ὑπερβαίνει τὸν λόγο ὄντας ἡ ὑποστατικὴ δυνατότητα τοῦ λόγου, ἡ ὑπαρκτικὴ προϋπόθεση ἢ ὁ ὅρος τῆς σχέσης. Ἡ μόνη ὑπαρκτικὴ πραγματικότητα μέσα στὸν κόσμο ποὺ δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἀναφορικότητα

74. Ὁ FREUD χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο «πυρήνας» (Kern) τῆς ὑποκειμενικότητος καὶ τὸν παραλαμβάνει ὁ LACAN γιὰ νὰ βεβαιώσει τὸν χαρακτήρα «μὴ-νόηματος» ποὺ ἔχει αὐτός ὁ «πυρήνας» (βλ., σελ. 226). Χαρακτηρίζεται ὡς μὴ-νόημα, γιὰ νὰ μὴ ἐκληφθεῖ τὸ σηµαῖνον «πυρήνας» ὡς ὀντικός προσδιορισμὸς τοῦ σηµαινομένου. Ὁ πυρήνας τοῦ ὑποκειμένου (ἡ ὑπόστασή του) ἐπισηµαίνεται ὡς μὴ-νόημα (non-sens), ὅχι γιὰτὶ εἶναι πραγματικὰ ἀνύπαρκτος, ἀλλὰ γιὰτὶ πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ κάθε ὀντικὴ ἐκδοχή, ἀφοῦ δὲν προσεγγίζεται παρὰ μόνο ἐνεργούμενος καὶ ἀναφερόμενος ὡς λόγος.

τῆς σχέσης, στὴν κβαντικὴ ἀναφορικότητα, ἐνῶ γνωρίζεται καὶ προσδιορίζεται μόνο μέσω τῆς σχέσης, εἶναι ἡ ἄρρητη (μὴ ὑποκείμενη σὲ καθοριστικὸ νόημα) ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

Μὲ βάση τὸν παραπάνω ἐπιγραμματικὸ ἐπανακαθορισμὸ τῶν γλωσσικῶν σηµαινόντων σχέση, λόγος, πρόσωπο, ὑπόσταση, μποροῦμε καταληκτικὰ στὸ κεφάλαιο αὐτὸ νὰ συμπεράνουμε:

Ἄν ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» καὶ ἡ κβαντικὴ φυσικὴ προσφέρουν πραγματολογικὴ βάση στὴν ἀδυναμία διαστολῆς τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴ γνωστικὴ του πιστοποίηση, ἂν ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση-ἐπίγνωση εἶναι ὅρος-προϋπόθεση γιὰ νὰ συσταθεῖ σὲ ὑπαρκτικὸ δεδομένο τὸ κβαντικὸ καὶ ἄρα τὸ σύνολο κοσμικὸ γεγονός, τότε κάθε πραγματικότητα συγκεφαλαιώνεται στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἓναν ἐνεργούμενο ὡς κλήση-σὲ-σχέση λόγο, ποὺ ἀπευθύνεται μόνο στὸν ἄνθρωπο.

Τότε τὸ κοσμικὸ γεγονός συνιστᾷ πραγματικότητα, μόνο ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος-ἀποδέκτης τοῦ κοσμικοῦ κλητικοῦ λόγου — ἡ πραγματικότητα τοῦ κόσμου συγκροτεῖται μόνο ὡς κλήση σὲ σχέση, δίχως ὑπαρκτικὸ ἔρεισμα ἂν ἡ κλήση δὲν ἀναφέρεται σὲ ὑπαρξὴ καλούμενου.

Ἄν ἡ πραγματικότητα — ὅχι ὡς ὑποκειμενικὴ ἐντύπωση, ἀλλὰ ὡς πιστοποιημένη ἐπιστημονικὰ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δυναμικὴ σύστασή της — εἶναι ἐνεργούμενη κλήση σὲ σχέση, τότε ἡ σημαντικὴ τῶν διατυπώσεων τῆς «ἀνθρωπικῆς ἀρχῆς» καὶ γενικότερα τῆς κβαντικῆς φυσικῆς ἔρχεται νὰ διασαφηνίσει ὅ,τι πάντοτε στὴν ἐμπειρικὴ γλῶσσα ἀποκαλούσαμε κοσμικὸ *κάλλος*. Καὶ ἀποκαλούσαμε *κάλλος* τὴν ἐμπειρία ὑποδοχῆς μιᾶς προσωπικῆς στὸν ἄνθρωπο ἀναφορᾶς τῶν λόγων-φανερώσεων τοῦ κοσμικὰ ὑπαρκτοῦ, ἀναφορᾶς ποὺ εἶναι κλητικὴ σὲ σχέση καὶ συστατικὴ προσωπικῆς σχέσης (— «ὡς πάντα πρὸς ἑαυτὸ καλοῦν, ὅθεν καὶ *κάλλος λέγεται*»⁷⁵).

75. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΙΚΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΣ, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, IV, Migne P.G. 3. 701C.

“Αν τὸ ὑπαρκτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωσθεῖ ὡς ἀντι-κείμενο τί, ἀλλὰ μόνο ὡς ἐνεργούμενο πῶς, ἂν στὴ σχέση μας μὲ τὸν κόσμο σπουδάζουμε τὴν προϋποθετικὴ τῆς σχέσης ἀναφορικότητα τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι — τὸν ἐνεργούμενο κλητικὸ χαρακτήρα τοῦ κοσμικοῦ λόγου —, τότε καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῶν ἀρθρωτικῶν τοῦ σύμπαντος σκοπιμοτήτων, πού ἐπισημαίνει ἡ «ἀσθενὴς ἀνθρωπικὴ ἀρχή», ἀπεμπλέκεται ἀπὸ τὸ νοησιαρχικὸ δίλημμα ἀναγκαιότητας ἢ τυχαιότητας. Ἡ βιολογικὴ καταλληλότητα φυσικῶν νόμων καὶ φυσικῶν σταθερῶν ἐντάσσεται στὴν κλητικὴ λειτουργικότητα τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι, πού συνιστᾷ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς μόνο μὲ ἀναφορὰ στὸν προϋποθετικὸ ἀποδέκτη τῆς κοσμοποιοῦ κλήσης, τὸν ἄνθρωπο.

Τότε καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ σύμπαντος «πρὶν» ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀνθρώπινης ἐπίγνωσής του δὲν ἀναιρεῖ τὸν κλητικὸ σὲ σχέση χαρακτήρα τῆς συμπαντικῆς ἀναφορικότητας. Γιατὶ τὸ «πρὶν» καὶ τὸ «μετὰ» εἶναι παράγωγα τῆς σχέσης ἀνθρώπου καὶ κόσμου, τῆς μόνης σχέσης πού καθιστᾷ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς καὶ τὴν ὅποια «προ»-απαιτούμενη ἐξελικτικὴ διαδικασία γιὰ τὴν πραγματοποίησή της⁷⁶.

“Αν τὸ κοσμικὸ γεγονὸς συνιστᾷ μιὰ κλητικὴ-σὲ-σχέση πραγματικότητα, τότε φυσικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀλληλοπεριχωροῦνται στὸ ἐνιαῖο γεγονὸς ἐνὸς δια-λόγου: Τὸν διά-λογο συγκροτοῦν ὁ

76. Βλ. Paul DAVIES, *δ.π.*, σελ. 89 καὶ 194-195: Ἡ κβαντικὴ θεωρία ἀπαιτεῖ ἓνα εἶδος ἀντεστραμμένης χρονικῆς αἰτιότητας, γιατί μιὰ παρατήρηση πού γίνεται σήμερα, θὰ μποροῦσε νὰ συμβάλει στὴν πραγματοποίηση γεγονότων στὸ μακρινὸ παρελθόν... Ὁ φυσικὸς J. A. Wheeler ἰσχυρίζεται, πὼς ἡ ἀκριβὴς φύση τῆς πραγματικότητας ἀναμένει τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ἐνὸς συνειδητοῦ παρατηρητῆ. Ἔστι ὁ νοῦς γίνεται ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀναδρομικὴ δημιουργία τῆς πραγματικότητας — ἀκόμα κι ἂν αὐτὴ ἢ πραγματικότητα ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου: «Ἡ κβαντικὴ ἀρχὴ δείχνει ὅτι εἶναι νοητό, αὐτὸ πού θὰ κάνει στὸ μέλλον ὁ παρατηρητής, νὰ καθορίζει ὅ,τι συμβαίνει στὸ παρελθόν — ἀκόμα καὶ σὲ τόσο μακρινὸ παρελθόν, ὅταν δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ ζωή» (: J. A. WHEELER, *Genesis and Observership*, στὸ βιβλίο: *Foundational Problems in the Special Sciences*, ed. R. E. Butts and J. Hintikka, Reidel-Dordrecht, 1977, σελ. 17).

λογικὸς ἀποδέκτης τοῦ κοσμικοῦ λόγου καὶ ἡ αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ κλητικοῦ λόγου. Ὁ διάλογος εἶναι ὑπαρκτὸ γεγονὸς — ἡ δεδομένη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου — καὶ ἀπαιτεῖ ὡς ὑπαρκτοὺς καὶ τοὺς δύο ὅρους τῆς δια-λογικῆς σχέσης. “Αν ἡ πραγματικότητα ὑπάρχει μόνο ὡς κλήση-σὲ-σχέση, δὲν μπορεῖ ἡ κλήση, ἡ παραπεμπτικὴ σὲ σχέση, νὰ παραπέμπει σὲ μόνο τὸν κλητικὸ χαρακτήρα τῆς μηδενίζοντας τὴν σχέση στὴν ὁποία καλεῖ. Πού σημαίνει, ὅτι ὁ κλητικὸς χαρακτήρας τοῦ κοσμικοῦ λόγου δὲν καλεῖ σὲ σχέση μὲ τὸν ἴδιο τὸν κόσμο.

Ἡ κβαντικὴ σύσταση τοῦ κόσμου συνιστᾷ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς μόνο ἀναφερόμενη στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση-ἐπίγνωση. Δὲν συγκροτεῖ ἀντι-κείμενο τί, ὑποστατικὸ ὅρο μιᾶς σχέσης. Τὸ κβαντικὸ κύμα παίρνει τιμὴ καὶ συνιστᾷ ὑπαρκτικὴ ἐπισήμανση μόνο στὴ συνάντησή του μὲ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, «ἐξω» ἀπὸ αὐτὴ τὴ συνάντηση δὲν ἐπισημαίνεται ὑπαρκτικὸ γεγονὸς. Γι’ αὐτὸ καὶ λέμε ὅτι τὸ κβαντικὸ κύμα εἶναι λόγος κλητικὸς σὲ σχέση, ἀλλὰ ὄχι ὁρος ὑποστατικὸς τῆς σχέσης. Ὑποστατικὸς ὁρος (μὲ δεδομένη ὡς ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τὴν σχέση) εἶναι ἡ αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ κλητικοῦ λόγου, ὄχι ὡς συλλογιστικὴ συνέπεια, ἀλλὰ ὡς «τιμὴ» (ὑπαρκτικὴ πιστοποίηση) τοῦ πρώτου ὁρου τῆς ὑπαρκτικῆς σχέσης.

Ὅμως ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τοῦ κλητικοῦ κοσμικοῦ λόγου, ἂν καὶ συγκροτεῖ τὴν ὑπαρκτικὴ πραγματικότητα τοῦ κόσμου, δὲν συνεπάγεται τὴν ὑποχρεωτικὴν κατάφαση τῆς σχέσης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὑποχρεωτικὴ ἢ ἀναπόφευκτη εἶναι ἡ συνάντηση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κοσμικὸν λόγο, (ἡ συνείδηση-ἐπίγνωση τῆς κβαντικῆς ἀναφορικότητας). Ἀλλὰ ἡ ἀναγνώριση κλητικοῦ χαρακτήρα στὸν κοσμικὸν λόγο — ἡ ἀναγνώριση τοῦ κοσμικοῦ λόγου ὡς κλήσης-σὲ-σχέση — εἶναι προσωπικὸ γεγονὸς (ὅπως κάθε κατάφαση σὲ μιὰ κλήση-σὲ-σχέση). Ἀνήκει στὴν ἐλευθερίαν τοῦ προσώπου νὰ αὐτοκαθορισθεῖ ὡς δεῦτερος ὁρος μιᾶς σχέσης, νὰ ἀναγνωρίσει ἢ νὰ ἀρνηθεῖ καὶ ἀπορρίψει τὴν κλήση-σὲ-σχέση.

Ἡ ἄγνοια τῆς κλήσης, ἡ ἄρνηση ἢ ἀπόρριψη τῆς σχέσης, δὲν ἀναιρεῖ τὸν κλητικὸν χαρακτήρα τοῦ κοσμικοῦ λόγου, ἀφήνει ὅμως τὴ λογικὴ κλήση στὴν ἐκκρεμότητα τῆς μὴ-παραπομπῆς στὸν πρῶτο ὅρο τῆς σχέσης (στὴν αἰτιώδη ἀρχὴ τῆς κλήσης). Ὁ διάλογος (συνάντηση) ἀνθρώπινου καὶ κοσμικοῦ λόγου συγκροτεῖ ὁπωσδήποτε τὸν κόσμον σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονός, ἀλλὰ ἡ ἀπόρριψη ἢ ἄρνηση τῆς κοσμικῆς κλήσης-σὲ-σχέση ἐμφανίζει ἀνόητη καὶ ἄσκοπη τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου. Προβάλλεται στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση ὁ κόσμος σὰν αὐτόνομο, ἀναίτιο καὶ ἄσκοπο γεγονός, ὁ κοσμικὸς λόγος παραπέμπει στὸ ὀντολογικὰ ἀνεμῆνευτο, στὸ ἀνόητο τοῦ μηδενὸς ἢ τῆς τυχειότητος.

Τότε καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἀποδέκτης τοῦ κοσμικοῦ λόγου, δὲν αὐτοσυνειδητοποιεῖται καὶ δὲν λειτουργεῖ ὡς ὅρος ὑποστατικὸς μιᾶς σχέσης. Ἐκδέχεται τὴν ὑπαρξὴ του σὰν σύμπτωμα περιθωριακὸ τῆς συμπαντικῆς τυχειότητος, προῖον συγκυριακῶν διαμορφώσεων τοῦ ὕλικου γίνεσθαι, ἀναίτιο ἐπίσης καὶ ἄσκοπο προϊόν. Μπορεῖ ἡ συνειδησιακὴ του ἐπίγνωση νὰ ἀποδείχεται ὅρος-προϋπόθεση γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ τὸ κοσμικὸ γεγονός σὲ ὑπαρκτικὸ δεδομένο, ἀλλὰ αὕτῃ ἡ πιστοποίηση παραπέμπει ἀπλῶς στὴ σχετικοποίηση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ἢ, ριζικότερα, σὲ ἕναν ἀγνωστικιστικὸ ὑποκειμενισμό καὶ σκεπτικισμό.

Καμιὰ μεταφυσικὴ ἀποδεικτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκβιάσει τὴν εἴσοδο τοῦ ἀνθρώπου σὲ προσωπικὴ σχέση μὲ τὴν προσωπικὴ ὑπαρξὴ αἰτιώδους ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Ἡ ἐλευθερία τοῦ προσώπου —ἐλευθερία ὑπαρκτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ ὀριστικῆ τῆς προσωπικῆς ὑπόστασης— προηγεῖται καὶ καθορίζει τὰ γνωστικὰ συναγόμενα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης ἢ τῆς ἀπόρριψης τῆς σχέσης. Γι' αὐτό, οὔτε καὶ ἡ «ἀνθρωπικὴ ἀρχὴ» τῆς σύγχρονης φυσικῆς, παρὰ τὴ μεταφυσικὴ τῆς «φόρτιση» καὶ τὴν ἐναργὴ ὀντολογικὴ πρόταση ποὺ κομίζει, δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς μεταφυσικὴ ἀποδεικτικὴ.

ΘΕΣΗ 2.

Η ΤΡΟΠΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΠΕΙΡΟΥ ΚΑΙ ΑΠΟΛΥΤΟΥ

α. Ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπείρου

Ἡ λέξη ἄπειρο παραπέμπει στὴ νοητικὴ σύλληψη ἑνὸς μεγέθους δίχως πέρατα. Ἡ σύλληψη εἶναι καταρχὴν νοητικὴ, γιατί προκύπτει μόνο ἀναγωγικὰ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία. Καὶ εἶναι ὁπωσδήποτε μετα-φυσικὴ, ἀφοῦ ἡ φύσις φεύγει τὸ ἄπειρον· τὸ μὲν γὰρ ἄπειρον ἀτελές, ἡ δὲ φύσις αἰεὶ ζητεῖ τέλος¹. Τὸ «τελειωμένο» καὶ πεπερασμένο, ὁ ὀρισμὸς καὶ ἡ περατότητα, εἶναι προϋποθετικὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ φύση.

Ὅμως στὴ νοητικὴ σύλληψη τοῦ ἀπείρου δὲν παύει νὰ παραπέμπει ἀναγωγικὰ ἢ αἰσθητὴ ἐμπειρία. Καὶ ἡ ἐμπειρικὴ ἀφετηρία τῆς νοητικῆς ἀναγωγῆς ἐπιτρέπει μιὰ βιωματικὴ «αἴσθησις» τοῦ ἀπείρου, κυρίως σὲ τρεῖς περιπτώσεις: Ὅταν αἰσθησιν λάβωμεν τοῦ ἀπεριόριστου χρόνου (ὅτι χρόνου πλῆθος ἄπειρον² — ἐν τε τῷ χρόνῳ τὸ ἄπειρον³), τῆς ἀπειρίας τῶν ἀριθμῶν (πεπερασμένον καὶ ἄπειρον πλήθει⁴ — τὸ ἄπειρον ἐν τῷ ἀριθμῷ κατὰ πρόθεσιν⁵), τῆς ἀπειρίας τοῦ χώρου ἢ μήκους (τὸ ἄπειρον ἐν τῷ μήκει⁶).

1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Περὶ ζῶων γενέσεως* Α, 715b 14-16.

2. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Ἐπινομίς* 987a 6, *Νόμοι* 3, 676a 8 - b 4.

3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Φυσικά* Θ, 263a 14-15.

4. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Παρμενίδης* 145a 3.

5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετὰ τὰ φυσικά* Ε, 994b 30. — *Φυσικά* Γ, 207a 33-34.

6. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Φυσικά* Θ, 263a 14.

Σίγουρα και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για την ίδια και μία «αίσθηση» της δυνατότητας να άπειρίζεται ή μέτρηση — των αριθμών, του χρόνου ή του μήκους. Συλλαμβάνουμε το άπειρο μέγεθος της προοδευτικής αρίθμησης, της χρονικής συνέχειας και της χωρικής απόστασης μόνο «κατ' αίσθησιν» της δυνατότητας, όχι ως παραστατική πραγματικότητα. Και συλλαμβάνουμε το άπειρο, στις περιπτώσεις αυτές, ως ποσοτική κατηγορία. 'Η έννοια του άπειρου μᾶς παραπέμπει στην «αίσθηση» του άπεριόριστου μεγέθους, του «άτελου» (δίχως τέλος) έκτατου.

Ποιοτική σημασία παίρνει η λέξη *ἄπειρο* στη μεταφορική της χρήση και για την υποδήλωση υποκειμενικών εμπειριών — όμως πάντοτε ως ποσοτική κατηγορία, ως προσδιορισμός άπεριόριστου μεγέθους: *Ἄπειρος ἡ τῆς ἐπιθυμίας φύσις*, διαβάζουμε στὸν Ἀριστοτέλη, *εἰς ἄπειρον τὴν ἀδικίαν αὐξάνειν*, σημειώνει ὁ Πλάτων⁷, *γὰρ σκότος ἄπειρον μιλάει* ὁ Πίνδαρος.

Θὰ μπορούσαμε νὰ προσδιορίσουμε και μιὰ τρίτη έκδοχή τοῦ άπειρου με άφετηρία τὴν άμετρη ποικιλία τῶν τρόπων με τοὺς ὁποίους ἕνα φυσικὸ γεγονός προσφέρεται στὴν ἀνθρώπινη εμπειρία — τὴν άπεριόριστη κλίμακα διαφοροποιήσεων τῆς σχέσης τοῦ υποκειμένου με κάθε συγκεκριμένο ὑπαρκτό. Θὰ ἦταν πρόσφορο στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ μιλήσουμε γιὰ τροπικὴ έκδοχή τοῦ άπειρου, έκδοχή πὸ μᾶλλον παρέχει τὴν άμεσότερη εμπειρικὴ «αίσθηση» τῶν σημαινομένων τῆς λέξης:

Ἔχουμε άμεση εμπειρικὴ γνώση τῆς άπεριόριστης κλίμακας διαφοροποιήσεων τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως: τοῦ άμετρου πλήθους τῶν ἀνόμοιων ἀτομικῶν μονάδων κάθε ὁμοειδοῦς συνόλου, τῆς άπεριόριστης ποικιλίας τῶν τρόπων με τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖται τὸ ἴδιο φυσικὸ γεγονός. Ἔχουμε —κυρίως— ἐπίγνωση

7. Πολιτικά B7, 1267b 3-4.

8. Νόμοι I, 910b 3-4.

9. Ἀποσπ. 130, 8.

τῆς άπειρίας τῶν ἐνδεχομένων πὸ ἐμφανίζει ἡ σχέση κάθε ἀνθρώπινου υποκειμένου με κάθε συγκεκριμένη ἔκφανση τοῦ πραγματικοῦ και ὑπαρκτοῦ. Ἔχουμε εμπειρία τῆς άπροϋπόθετης ἀνομοιότητας και τῆς δυναμικῆς καινοφάνειας τοῦ τρόπου κάθε ὑπαρκτικοῦ γεγονότος, εμπειρία τῆς συγκριτικῆς ἀπόλυτης ἐτερότητας κάθε συνισταμένης συνθηκῶν πὸ καθορίζουν τὴ σχέση μας με τὸ ὑπαρκτό.

Θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ εμπειρικὴ «αίσθηση» τοῦ άπειρου και άπεριόριστου δὲν εἶναι ποσοτικὰ θετικὴ, εἶναι μᾶλλον εμπειρικὰ ἀφαιρετικὴ: Ἡ άπειρία τῶν ἐνδεχομένων συνοψίζεται στὴν εμπειρία πιστοποίησης τῆς ἐνικῆς ἐτερότητας — τὰ συγκριτικὰ προϋποτιθέμενα τῆς ἐτερότητας συγκλίνουν ἀφαιρετικὰ στὴν καταληκτικὴ ἐπίγνωση τῆς ἀτομικῆς ἀνομοιότητας. Ἡ «αίσθηση» τοῦ άπειρου δὲν ἐντοπίζεται στὴ συνειδητὴ δυνατότητα νὰ άπειρίζεται ἡ μέτρηση, ἀλλὰ εἶναι αίσθηση ἀφαιρετικῆς συγκεκριαλαίωσης τῆς μετρικῆς προόδου στὸ ἰδιό-τροπον (δηλαδὴ στὴ δυναμικὴ τῆς μοναδικότητας) τῆς κάθε σχέσης.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ τροπικὴ έκδοχή τοῦ άπειρου προϋποθέτει τὴ φύση, ἀλλὰ και ὑπερβαίνει τὴ φύση — ὑπερβαίνει τὴ φαινομενολογία τοῦ πεπερασμένου μέσω τῆς εμπειρίας τῶν άπεριόριστων τρόπων ἔκφανσης τοῦ πεπερασμένου. Εἶναι εμπειρία τοῦ λόγου-τρόπου ὑπάρξεως τῆς φύσης και κατὰ τοῦτο «αίσθηση» εἰσόδου στὴ μετα-φυσικὴ τῆς άπροσδιοριστίας και άπειρίας τῶν σχέσεων πὸ συγκροτεῖ ἡ «λογικότητα» τοῦ κοσμικοῦ τρόπου. Ἡ τροπικὴ έκδοχή τοῦ άπειρου παραπέμπει στὸ μετα-φυσικὸ άπεριόριστο τῶν δυνατοτήτων «λογικῆς» ἔκφανσης τοῦ ὑπαρκτοῦ — στὴν άπειρία τῶν πάντοτε μοναδικῶν, ἀνόμοιων και ἀνεπανάληπτων ἔκφάνσεων λογικῆς ἀμοιβαιότητος πὸ ἔχει ἡ σχέση ἀνθρώπου και κόσμου.

Στή θεματική και στή γλώσσα τῆς μετα-νευτώνειας φυσικῆς συχνά διαφαίνεται ἡ ἐκδοχή τοῦ ἀπείρου ἢ περισσότερο τροπικὴ καὶ λιγότερο ποσοτικὴ.

Νὰ ἐπαναλάβουμε ὡς παραδειγματικὴ ὑπενθύμιση τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ σύμπαν στὸ σύνολό του εἶναι πεπερασμένο (δὲν εἶναι ἄπειρο), ἀλλὰ καὶ δίχως καταληκτικὰ ὅρια (ἐπομένως ἀπεριόριστο): Διατύπωση ποὺ ἐμφανίζει τὸ ἄπειρο ὄχι ὡς μέγεθος ἀπεριόριστων τιμῶν, ἀλλὰ ὡς τρόπο ἐκδοχῆς τοῦ πεπερασμένου ποὺ ἐπitrέπει τὴν ὑπέρβαση συνεκδοχῆς τῆς περατότητάς του.

Ἀνάλογη καὶ ἡ παραδειγματικὴ διατύπωση γιὰ τὴν ἄπειρη καμπυλότητα τοῦ χωρόχρονου ἢ τὴν ἄπειρη πυκνότητα τῆς ὕλης στὴν περίπτωση τῶν «μαύρων ὀπῶν» στὸ διάστημα — ὅπως καὶ κατὰ τὴ στιγμή τῆς ἐναρκτήριας τοῦ σύμπαντος Μεγάλης Ἐκρηξῆς. Διατύπωση ποὺ ἐμφανίζει τὸ ἄπειρο ὄχι ὡς ἄληκτη ἀκολουθία τῆς μετρικῆς προόδου, ἀλλὰ ὡς ἀφαιρετικὴ κατιούσα τῆς μέτρησης καταληκτικὰ συγκεφαλαιωμένη σὲ μιὰν ἐκφάνση τοῦ πεπερασμένου μὲ διευρυμένες ἀπεριόριστα τὶς τιμὲς τῆς περατότητάς του.

Παραδειγματικὰ ἀνάλογη καὶ ἡ ἄπειρη (πάντοτε ἀνυπερβλήτη) διαφορότητα τῆς θέσης καὶ τῆς ταχύτητας δυὸ ὁμοίων σωματιδίων τοῦ ὑποατομικοῦ χώρου, ὁ ἀπόλυτος ἀποκλεισμός τῆς σύμπτωσής τους, ὅπως τὸν προβλέπει ἡ ἀπαγορευτικὴ ἀρχὴ τοῦ Pauli. Ἡ, ἀκόμα, ἡ κατάσταση κενοῦ (τοῦ ἀπόλυτου τίποτα) στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ κβαντικὴ θεωρία πεδίου, κατάσταση μηδενικὴ καὶ ὡστόσο «γενεσιουργός» ὅλων τῶν πραγματικῶν διεγέρσεων τοῦ πεδίου. Διατυπώσεις ποὺ ἐμφανίζουν τὸ ἄπειρο ὡς ἀπροκαθόριστο ἀποκλεισμό ἀπεριόριστων δυνατῶν ἐνδεχομένων, ἢ ὡς ἐνεργητικὴ ὑπέρβαση ὅλων τῶν δυνατῶν τιμῶν ἐντοπισμοῦ ἐνὸς ὅπωςδήποτε ὑπαρκτοῦ γεγονότος.

Μὲ πολλὰς ἀνάλογες ἐκφράσεις καὶ διατυπώσεις, ἡ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιτρέπει στή φιλοσοφικὴ σκέψη μιὰ σύλληψη τοῦ ἀπείρου, ὄχι ὡς νοητικῆς ἀναγωγῆς σὲ ἄμετρο ποσοτικὸ μέγεθος, ἀλλὰ

σύλληψη «ἐμπειρικὴ», στὸ ποσοστὸ ποὺ μᾶς παραπέμπει στή συνειδητοποίηση ἐνὸς τρόπου ὑπάρξεως μὲ ἀπεριόριστη δυναμικὴ ἐνδεχομένων ἐκφάνσεων ἢ συστολῆς κάθε ἐκφάνσεως. Τρόπου ποὺ καταργεῖ ἢ ὑπερβαίνει τὴ μέτρηση ἀποκλείοντας κάθε μετρητικὴ τιμὴ ἐντοπισμοῦ τῆς δυναμικῆς του ἢ ἐπιτρέποντας ἀπεριόριστες τιμὲς.

Βέβαια, μιὰ τέτοια ἐκδοχή τοῦ ἀπείρου παραμένει ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς νεωτερικὲς ἀπαιτήσεις «ἀντικειμενικότητας». Γιατὶ συμπεριλαμβάνει τὸν ἐκδεχόμενο τὴν ἐκδοχὴ ὡς καθοριστικὸν τῆς ἐκδοχῆς παράγοντα. Ἄν ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας μᾶς ὑποχρεώνει νὰ συμπεριλάβουμε τὴν παρουσία τοῦ παρατηρητῆ ὡς παράγοντα ποὺ διαμορφώνει τὸ γεγονός καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης, οἱ πραγματικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς συμπερίληψης εἶναι ὑποχρεωτικὰ παραπεμπτικὲς καὶ στή συνεκδοχὴ τοῦ ἀπείρου, ὡς τροπικοῦ καθορισμοῦ τῶν ἐνδεχομένων τῆς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων.

Καὶ μπορεῖ ἀσφαλῶς σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ συνυπολογισθεῖ ὡς μετρούμενος παράγων ἢ παρουσία (θέση καὶ κίνηση) τοῦ παρατηρητῆ στὸ ἀποτέλεσμα τῆς παρατήρησης. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑποταχθεῖ σὲ ὅποιαδήποτε μέτρηση ἢ τροπικὴ ἀπειρία τῶν δυνατοτήτων «λογικῆς» σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων. Αὐτὴ ἡ τροπικὴ ἀπειρία ἔχει σαφὲς ὄντολογικὸ περιεχόμενο: παραπέμπει στὸ μετα-φυσικὸ ἀπεριόριστο τῶν «λογικῶν» ἐκφάνσεων τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς ἐτερότητας τοῦ ἀνθρώπου-παρατηρητῆ.

Ἄν ἡ γνώση τῆς πραγματικότητας συγκροτεῖται ὡς γεγονός σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων, τότε ἡ συνεκδοχὴ τῆς παρουσίας τοῦ παρατηρητῆ στὸ γεγονός τῆς παρατήρησης σχετικοποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιμέρους παρατήρησης καταδείχνοντας τὸ ἀπεριόριστο τῶν δυνατῶν σχέσεων παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων. Δὲν εἶναι ὁ παρατηρητὴς μονάδα ἀποσπασματικῆς παρατήρησης, ἐπιμέρους «πρίσμα» θεώρησης τῶν παρατηρουμέ-

νων, αλλά ενεργητικά γινώσκον υποκείμενο, δηλαδή καθοριστικός ὅρος τοῦ τροπικὰ ἀπείρου τῶν δυνατῶν σχέσεων μετὰ τὰ παρατηρούμενα. Γι' αὐτὸ καὶ κάθε παρατήρηση εἶναι ἐμπειρία αὐτεπίγνωσης τοῦ προσωπικοῦ τρόπου ὑπάρξεως τοῦ υποκειμένου, τρόπου ποὺ ἐπιτρέπει τὸν γνωστικὸ συντονισμό τοῦ παρατηρητῆ μετὰ τὴν τροπικὴ ἀπειρία τοῦ σύμπαντος — ἀποδείχνει τὴν ἀνθρώπινη προσωπικὴ ἐλευθερία τῆς σχέσης ὡς πραγματικὴ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπολύτου.

Ἡ συμπερίληψη τοῦ προσωπικοῦ τρόπου τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης στὴν ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης (ἡ ἐκδοχὴ τῆς σχέσης παρατηρητῆ καὶ παρατηρουμένων ὡς ὑπαρκτικῆς καταρχὴν δυνατότητας ποὺ ἀπειρίζεται τροπικὰ) μεταβάλλει τοὺς ὅρους ἐμπειρικῆς ἐκδοχῆς τοῦ πραγματικοῦ καὶ ὑπαρκτοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ μετα-φυσικοῦ: Τὸ πραγματικὸ καὶ φυσικὸ δὲν ἐξαντλεῖται στὸ μετρητὰ πιστοποιούμενο, ἀλλὰ διευρύνεται ὡς ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπολύτου — ἐμπειρία τρόπου ἐνεργητικῆς φανέρωσης προσιτῆ μόνο στὴν ἀπεριόριστη δυναμικὴ τῆς σχέσης. Πραγματικὸ καὶ φυσικὸ δεδομένο ἡ ἀνθρώπινη παρουσία αὐτοβεβαιώνεται, μέσω τῆς ἐμπειρίας τῆς σχέσης, ὡς τροπικὰ ἀπεριόριστη δυναμικὴ ἀναφορικῆς λογικότητας. Ἀλλὰ καὶ τὸ σύμπαν, πραγματικὸ καὶ φυσικὸ δεδομένο στὶς ἐλάχιστες καὶ μέγιστες διαστάσεις του, μᾶς γίνεται γνωστὸ μόνο ὡς ἐνεργούμενος λόγος, δηλαδή μετὰ ἓναν τρόπο ἐνεργητικῆς φανέρωσης ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη προσωπικὴ δυνατότητα τῆς τροπικὰ ἀπεριόριστης λογικῆς ἀναφορᾶς. Ἔτσι ὅ,τι ὀνομάζουμε «πραγματικότητα» εἶναι γεγονὸς μετα-φυσικῆς σχέσης δυὸ τροπικὰ ἄπειρων λογικῶν παραγόντων: τῆς ἔλλογης (προσωπικῆς) ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λογικὰ (μετὰ τὸν τρόπο τοῦ προσωπικοῦ λόγου) ἐνεργούμενου σύμπαντος.

Ὁ γνωστικὸς συντονισμὸς τοῦ παρατηρητῆ μετὰ τὴν τροπικὴ ἀπειρία τοῦ σύμπαντος καταδείχνει, γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, τὴ συμ-

περίληψη τῆς δυναμικῆς τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως στὸ γεγονὸς καὶ στὸ ἀποτελεσματὶ τῆς ἐπιστημονικῆς παρατήρησης. Ὑποδηλώνει ἡ συμπερίληψη τὴ δυναμικὴ τῆς γνώσης ὡς ὑπαρκτικὴ δυνατότητα σχέσης — τὴ δυνατότητα τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπου νὰ βιώνει στὴ σχέση του μετὰ τὸν κόσμον τὴν ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπείρου.

Ὅμως ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπείρου βεβαιώνεται κατεξοχῆν ὄχι στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν κόσμον, ἀλλὰ στὴν ἐλευθερία ἀπὸ αὐτὴ τὴ σχέση. Δηλαδή στὴ δυνατότητα νὰ δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος τὸν δικό του ἀνυπότακτον στὶς ἀναγκαιότητες τῆς φύσης κόσμον, νὰ συγκροτεῖ σχέσεις ἀναφορικῆς ὄχι στὰ δεδομένα τῆς φύσης, ἀλλὰ στὴ δική του ὑπαρκτικὴ ἑτερότητα. Νὰ δημιουργεῖ τέχνη, πολιτισμὸ, ἱστορία.

Ἡ νεωτερικότητα ἀπέδιδε τὴ δημιουργία τέχνης-πολιτισμοῦ-ἱστορίας στὴ διαφορὰ λογικότητας (ἔδω μετὰ τὴ σημασία τῆς διανοητικῆς ἀνάπτυξης) ποὺ ἐμφανίζει ὁ ἄνθρωπος σὲ σύγκριση μετὰ τὰ ὑπόλοιπα ζῶα. Ἡ διαφορὰ εἶναι ποσοτικὴ — γι' αὐτὸ καὶ δὲν δυσκολεύει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας —, ἀφοῦ καὶ τὰ ζῶα διαθέτουν κάποιες δυνατότητες λογικῆς καὶ συνείδησης. Οἱ λογικὲς ικανότητες τῶν ζώων ἐνεργοποιοῦνται κυρίως ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ ἐκδηλώνονται στὶς σχέσεις τοῦ ζώου μετὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον: σχέσεις προσαρμογῆς στὶς συνθηκὲς καὶ ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων ἐπιβίωσης ποὺ τὸ περιβάλλον δημιουργεῖ. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὶς ἐμφανῶς ὑπέρτερες ποσοτικὰ (περισσότερο ἐξελιγμένες) διανοητικὲς ικανότητες τοῦ ἀνθρώπου: ἐκδηλώνονται κυρίως ὡς σχέσεις κυριαρχίας καὶ χρηστικῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος — σὲ ὅλη τὴν κλίμακα ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης τεχνολογίας.

Σίγουρα, ἡ διαφοροποίηση τῆς λογικότητας τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ λογικότητα τῶν ζώων θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς φυσικὴ καὶ ὄχι ὡς ὄντολογικὴ-τροπικὴ διαφορὰ. Ἡ ριζικὴ καὶ ἀγεφύρωτη διαφορὰ ἀνθρώπου καὶ ζώου (τὸ ἐξελικτικὰ ἀνερμήνευτο *ἀλμα*)

μπορεί να έντοπισθεί όχι στη φυσική λογικότητα, αλλά στη λογικότητα της *έλευθερίας* από τους όρους της φυσικής προσαρμογής: στην αποκλειστικά ανθρώπινη δυνατότητα υπαρκτικού αυτοκαθορισμού, *έλευθερίας* από τη φύση, δημιουργίας σχέσεων που συγκροτούν έναν κόσμο άλλον από τον φυσικά δεδομένο. Η *ένεργητική* *ετερότητα* της ανθρώπινης προσωπικής δημιουργίας, *ετερότητα* ως προς τη λογική και τις αναγκαιότητες της φύσης, ή *υπαρκτική* *αυτοπραγμάτωση* της *υποκειμενικής* *ετερότητας* μέσω σχέσεων που *υπερβαίνουν*, όταν δεν *αναιρούν*, τη λογικότητα της φυσικής προσαρμογής, είναι *αποκλειστικό γνώρισμα* του ανθρώπου, *γνώρισμα* *άπειρης* *τροπικής* *διαφοράς* από τη λογικότητα του ζώου. Έστω και μόνο ή *συμβολή* της σύγχρονης ψυχολογίας-ψυχανάλυσης στη διασάφηση των λειτουργιών της ανθρώπινης *έπιθυμίας* και *γλώσσας* (λειτουργιών *άνυπότακτων* στη βιολογική *ανάγκαιότητα* και στην *όρμη* της *αυτοσυντήρησης*¹⁰) θα *άρκοῦσε* για να καταδείξει την *όντολογική-τροπική* *διαφορά* της λογικότητας ανθρώπου και ζώου.

Ο νεωτερικός φυσιοκρατικός θετικισμός επέμεινε ότι *ακόμα* και η *αποδέσμευση* από τους όρους της φυσικής προσαρμογής —ή *δημιουργία* *τέχνης*, *πολιτισμού*, *ιστορίας*— είναι *έξελικτική* *συνέπεια* των *γενετικά* *προηγμένων* *διανοητικών* *ικανοτήτων* του ανθρώπου. *Ισχυρίστηκε* ο θετικισμός ότι, στο *επίπεδο* αυτής της *ύψηλης* *διανοητικής* *ανάπτυξης*, ή *τυπικά* *ζωώδης* *όρμη* της *αυτοσυντήρησης* *εκφράζεται* με *«αξιώσεις* *ισχύος»*, που *επενδύονται* στην *ψευδαίσθηση* της *ελεύθερης* *βουλευτικής* *«απόφασης»* και στη *χρηστική* *καθιέρωση* *«κανονιστικών* *άρχων* *συμπεριφοράς»*. Οι *επιφάσεις* των *αυτόβουλων* *«αποφάσεων»* και η *χρηστική* *ανάγκαιότητα* των *κανονιστικών* *άρχων* *νομιμοποιούνται* *ψυχολογικά* με

10. Μερικές καταρχήν ένδεικτικές επισημάνσεις του σχετικού προβληματισμού με παραπομπές στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία δίνονται στο βιβλίο μου *Όρθος λόγος και κοινωνική πρακτική*, IV -2.

την *άναγωγή* τους σε *«αξίες»* και την *αιτιόλογησή* τους με *μυθεύματα* *υπερβατικής* *καταγωγής* — δημιουργώντας το *«έποικοδόμημα»* που *έκδεχόμαστε* ως *«πολιτισμό»*.

Αλλά με τα *κριτήρια* και τη *λογική* του *φυσιοκρατικού* *θετικισμού*, *ένω* *μπορούμε* ως *ένα* *βαθμό* να *έρμηνεύσουμε* τον *ανθρώπινο* *πολιτισμό* σαν *«έποικοδόμημα»* πάνω στη *φυσική* *ανάγκαιότητα*, είναι *μάλλον* *αδύνατο* να *έρμηνεύσουμε* τις *πτυχές* του *πολιτισμού* που *συνιστούν* *έναντίωση* στη *φυσική* *λογικότητα* ή και *άνατροπή* της. *Ενώ* η *λογικότητα* του *ζώου* *τείνει* *πάντοτε* να *αξιοποιήσει* *ό,τι* είναι *δεδομένο* της *φύσης*, ή *έλευθερία* του *ανθρώπου* *έντοπίζεται* *ακριβώς* στην *έμπρακτη* *ρήξη* με τα *φυσικά* *δεδομένα*, στην *ανάγκη* να *συγκροτήσει* ο *άνθρωπος* *«έκ* του *μηδενός»*, *αν* *ήταν* *δυνατό*, τη *δική* του *δημιουργία*.

Ό,τι *ονομάζουμε* *«πολιτισμό»* είναι *αυτή* η *δυναμική* της *ανθρώπινης* *έλευθερίας* που *μεταποιεί* *έμπρακτα* τους *όρους* της *φυσικής* *λογικότητας*: *Ανατρέπει* ή και *άρνείται* την *προσαρμογή* του *ανθρώπου* στη *φύση*, *μπορεί* να *φτάσει* ως *την* *καταστροφή* του *φυσικού* *δεδομένου* για *χάρη* της *ανθρώπινης* *επιδίωξης*. Ο *άνθρωπος* *αποκόβει* τον *εαυτό* του *από* τη *φύση* —σαν να *μην* *άνηκει* ο *ίδιος* σε *αυτήν*— *προκειμένου* να *άνταποκριθεί* στην *ανάγκη* *έλευθερίας* *από* τη *φύση*, *έλευθερίας* που *τον* *συνιστά* ως *υποκείμενο*. Από *αυτή* τη *δυναμική* *άνταρσία* *έναντια* στη *φυσική* *προσαρμογή* *προκύπτουν* *κορυφώματα* της *ανθρώπινης* *τέχνης*, *αλλά* και *έκπληκτικά* *έπιτεύγματα* *τεχνικής* που *αναιρούν* —τά *δεύτερα*— τη *λογική* του *«οίκου* *συστήματος»* και *συνιστούν* *άπειλές* *καθολικής* *οικολογικής* *καταστροφής*, *όπως* *αυτές* που *συνοδεύουν* το *τέλος* της *νεωτερικότητας*.

11. Ως *άντιπροσωπευτικό* *δείγμα* —*ανάμεσα* σε *πάμπολλα* *άλλα*— της *έμμονης* στην *έπιχειρηματολογία* και *λογική* του *νεωτερικού* *φυσιοκρατικού* *θετικισμού*, βλ. το βιβλίο του Παναγιώτη ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ίσχυς και απόφαση* — Η *διαμόρφωση* των *κοσμοεικόνων* και το *πρόβλημα* των *αξιών*, Αθήνα (Έκδ. «Στιγμή») 1991.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆ φύσης εἶναι ὅπωςδήποτε σχετική, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι φυσικὴ πεπερασμένη ὑπαρξή. Ἀλλὰ καὶ τὸ πρωτογενὲς ὕλικό ποὺ τὸ μεταποιεῖ ὁ ἄνθρωπος σὲ ἔκφραση τῆς ὑπαρκτικῆς του ἐτερότητας, εἶναι ἐπίσης δεδομένο τῆς φύσης. Τόσο ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξή καὶ ἡ δημιουργικὴ τῆς ἐνέργεια ὅσο καὶ τὸ ὕλικό τῶν ἀνθρώπινων δημιουργημάτων ὑπόκεινται στοὺς περιορισμοὺς τῆς δεδομένης φύσης — περιορισμούς, τουλάχιστον, χώρου, χρόνου, φθορᾶς καὶ θανάτου.

Ἀπόλυτη ἐλευθερία θὰ συνιστοῦσε γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ δυνατότητα νὰ δημιουργεῖ αὐτὸς καὶ τὸ προϋποθετικὸ ὕλικό τῶν δημιουργημάτων του, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπαρκτικὰ προϋποτιθέμενα τῆς φύσης του. Μόνο μιὰ ἀκτιστὴ ὑπαρξή αὐτοπροικισμένη μὲ τὴ δυνατότητα νὰ αὐτοκαθορίζει ὑπαρκτικὰ τὴ φύση τῆς καὶ νὰ δημιουργεῖ «ἐκ τοῦ μηδενός» ὑπαρκτά, θὰ συνιστοῦσε τὸ ἀπόλυτο καὶ ἄπειρο τῆς ἐλευθερίας.

Παρ' ὅλα αὐτά, μιὰ κάποια ἐμπειρία δημιουργίας «ἐκ τοῦ μηδενός» ἔχει καὶ ὁ κτιστὸς ἄνθρωπος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς τρόπους χρήσης τοῦ δεδομένου φυσικοῦ ὕλικου. Ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς ἐνέργειας ὁ ἄνθρωπος μοιάζει ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὸ μηδέν: νὰ ἰδρύει τρόπους τῆς ὑποκειμενικῆς του ἔκφρασης «ἐκ τοῦ μηδενός». Ἀκόμα καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ του ὑπαρκτικὴ ἐτερότητα μοιάζει νὰ μπορεῖ νὰ αὐτοκαθορίζεται μὲ τρόπους χρήσης τῶν φυσικῶν του ἱκανοτήτων φυσικὰ ἀπροκαθόριστους.

Ἔτσι, στὸ ἐπίπεδο τοῦ τρόπου τῆς ἐνέργειας, ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία συγκροτεῖται ὡς καταρχὴν δυνητικὴ ἐμπειρία τοῦ ἄπειρου καὶ ἀπεριόριστου. Εἶναι τουλάχιστον ἐμπειρία δυνατότητας, βίωση τοῦ ἐνδεχομένου νὰ ὑπερβαίνει ὁ ἄνθρωπος ἢ νὰ ἀναιρεῖ τοὺς τρόπους τῆς φύσης: νὰ ἰδρύει μοναδικούς, ἀνόμοιους καὶ ἀνεπανάληπτους τρόπους ἔκφρασης-φανέρωσης τῆς ὑπαρκτικῆς του ἐτερότητας.

Βέβαια, ὡς δυνητικὴ, ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία τοῦ ἄπειρου καὶ ἀπεριόριστου τῆς τροπικῆς ἐλευθερίας συνιστᾷ δυνατότητα πρά-

ξης ὑποκείμενης σὲ περιορισμούς: Περιορισμοὺς ἀνεπάρκειας τῶν φυσικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ περιορισμοὺς «ἀντίστασης» τοῦ φυσικοῦ ὕλικου νὰ ὑποταχθεῖ πλήρως στὸ ἀνθρώπινο ἐνέργημα τοῦ πρωτογενοῦς τρόπου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἄπειρου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὴ καὶ ὄχι φαντασιώδης, γιὰτὶ εἶναι ἐμπειρία τῆς ἀπεριόριστης δυναμικῆς τῆς σχέσης, μᾶλλον ἀδέσμευτη ἀπὸ τὸν πεπερασμένο χαρακτήρα τῶν ὄρων τῆς σχέσης.

Ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπεριόριστου δὲν ἐξαντλεῖται στὴ νοητικὴ ἐπίγνωση τῆς ἀπειρίας τῶν ἐνδεχόμενων τρόπων. Ἐντοπίζεται κυρίως στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς ὁρους-τρόπους τῆς φύσης.

Ἕνας ζωγράφος χρησιμοποιεῖ φυσικὰ χρωματικὰ ὕλικα γιὰ νὰ παραστήσει ἕνα φυσικὸ ἀντικείμενο. Ὅμως αὕτῃ ἡ παράσταση, ὅσο πιστὴ κι ἂν εἶναι στὸ πρωτότυπο, ἀποτυπώνει μιὰ μοναδική, ἀνόμοια καὶ ἀνεπανάληπτη (δηλαδή: μιὰ προσωπικὴ) σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο. Σίγουρα ἀποτυπώνει ἕναν ἀπὸ τοὺς ἄπειρους ἐνδεχόμενους τρόπους θεώρησης τοῦ ἀντικειμένου. Ὅμως ταυτόχρονα ἀποτυπώνει ἡ ζωγραφικὴ παράσταση καὶ τὴν ἐλευθερία τοῦ καλλιτέχνη ἀπὸ κάθε φυσικὰ ἐνδεχόμενο τρόπο θεώρησης (τὴν ἐλευθερία του ἀπὸ τοὺς ἄπειρους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μποροῦσε νὰ φωτογραφηθεῖ τὸ ἀντικείμενο): Ἀποτυπώνει ἐκείνη τὴ θεώρηση ποὺ παραπέμπει ἄμεσα στὴν ἐκφραστικὴ μοναδικότητα καὶ ἀνομοιότητα τοῦ ἴδιου τοῦ καλλιτέχνη — ἡ ζωγραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἀντικειμένου εἶναι λόγος τοῦ καλλιτέχνη, φανέρωση τῆς προσωπικῆς του ἐτερότητας, τῆς δικῆς του ἐλεύθερης προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸ ἀντικείμενο.

Κατὰ τοῦτο — ὅπως ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ παρατήρησε ὁ Heidegger¹² — κάθε ἔργο τέχνης εἶναι ἀλληγορία: «ἄλλο-ἀγορεύει», λέει-

12. Das Kunstwerk ist wohl ein angefertigtes Ding, aber es sagt noch etwas anderes,

εκφράζει κάτι διαφορετικό από τη φυσική υπόσταση του καλλιτεχνήματος. 'Αποκαλύπτει την υπαρκτική ετερότητα του καλλιτέχνη, την ελευθερία του από την προσαρμογή στους όρους της φύσης. Κάθε έργο τέχνης παραπέμπει στη μετα-φυσική, όχι στη φύση.

Στη σχέση ανθρώπου και κόσμου, οι δύο όροι ή συντελεστές της σχέσης (ο άνθρωπος και το φυσικό υλικό) είναι σαφώς πεπερασμένοι — έχουν πεπερασμένες υπαρκτικές και ενεργητικές δυνατότητες. 'Ομως η δυναμική της σχέσης τους είναι σαφώς (δηλαδή εμπειρικά) άπεριόριστη: 'Ο άνθρωπος ιδρύει προσωπικές σχέσεις με τη φύση (ελεύθερες από τους όρους της φύσης), αλλά και η φύση, όπως τουλάχιστον αποκαλύπτει η κβαντική της συγκρότηση, ενεργείται με λόγο-τρόπο ανυπότακτον στην αναγκαιότητα μηχανιστικών προκαθορισμών, ελεύθερον από τους όρους αντικειμενοποίησης που θέτει η νόηση του ανθρώπου.

Πιστοποιούμε το πεπερασμένο των υπαρκτικών και ενεργητικών δυνατοτήτων της φύσης και του ανθρώπου με μέτρο την εμπειρία της ελευθερίας ή του άπεριόριστου της σχέσης τους, ελευθερίας από τους όρους που θέτουν άμοιβαία οι δυο συντελεστές της σχέσης. Πιστοποιούμε το πεπερασμένο των συντελεστών της σχέσης με βάση το άπεριόριστο της ίδιας της σχέσης. 'Η εμπειρία του άπειρου και άπεριόριστου παραπέμπει στον προσωπικό τρόπο της ύπαρξης και ενέργειας του ανθρώπου, και στον λογικό τρόπο με τον οποίο υπάρχει και ενεργείται ο κόσμος. 'Ενώ η εμπειρία του πεπερασμένου των συντελεστών της σχέσης παραπέμπει στην κτιστότητα της φύσης ανθρώπου και κόσμου, στον δεδομένο υπαρκτικό ετεροκαθορισμό τους.

'Ο ποιητής που συνθέτει ένα ποίημα, ο συνθέτης που μουσουργεί

γει μιὰ μελωδία, ο ζωγράφος που τεχνουργεί μιὰ χρωματική σύνθεση, ο τεχνίτης που έπινοεί μιὰ κατασκευαστική πρωτοτυπία, ο έρευνητής που έφευρίσκει μιάν έρμηνευτική κάποιων φαινομένων άρχή, πιστοποιούν εμπειρικά την έλλειπτικότητα του τελικού έπιτεύγματος ως προς τη δυναμική καθολικότητα της πρωτογενούς «σύλληψης» ή «έμπνευσής» τους. 'Η εμπειρία της σχέσης του καλλιτέχνη, του τεχνίτη, του έρευνητή, με τα κοσμικά δεδομένα είναι βιωματικά άπεριόριστη σε σύγκριση με την πεπερασμένη τελικά σημαντική αυτής της σχέσης. 'Όσο πιό προσωπική είναι η σχέση — όσο πιό ελεύθερη από τους όρους της φύσης — τόσο πιό άρρητη παραμένει.

Με τρόπο εύθεως ανάλογο και η σημαντική της προσωπικής άναφοράς στη μετα-φυσική αίτιώδη άρχή του ύπαρκτου είναι πάντοτε πεπερασμένη και έλλειπτική σε σύγκριση με την ίδια την εμπειρία της άναφοράς. Στο ποσοστό που η άναφορά γίνεται εμπειρία προσωπικής σχέσης, εμπειρία άμοιβαιότητας στη σχέση, παραμένει έξω από τις δυνατότητες της φυσικής έκφραστικής.

Βέβαια, στην περίπτωση αυτή το κυρίως ζητούμενο είναι η εμπειρική πιστοποίηση του πράγματι ύπαρκτου της μεταφυσικής αίτιώδους άρχής και όχι η εμπειρική πιστοποίηση του δυναμικά άπεριόριστου χαρακτήρα της ανθρώπινης άναφοράς. Γιατί τροπικά άπεριόριστη μπορεί να είναι και κάθε ανθρώπινη μυθοπλαστική άναφορά σε φαντασιώδη έπινοήματα. Μόνο η εμπειρία άμοιβαιότητας στη σχέση μπορεί να βεβαιώσει για την ύπαρξη αίτιώδους άρχής του ύπαρκτου — προσωπικής Αίτιώδους 'Αρχής, άφου μόνο η προσωπική σχέση (ή ελεύθερη από τους όρους της φύσης) μπορεί να συστήσει εμπειρία άμοιβαιότητας. 'Αλλά μιὰ τέτοια εμπειρία παραμένει και έξω από τις δυνατότητες της φυσικής-άποδεικτικής έπαλήθευσης και έκφραστικής.

'Όστόσο, παρά το άρρητο της εμπειρίας της άμοιβαιότητας, έχει καίρια σπουδαιότητα και μόνη ή έπίγνωση της όρθής (δηλαδή της μόνης δυνατής) γνωστικής πρόσβασης στην ένδεχόμενη μετα-

φυσική πραγματικότητα: "Αν η λογικότητα του κόσμου παραπέμπει, μέσω της έμπειρίας του τροπικά άπειρου της σχέσης, σε προσωπική Αιτιώδη 'Αρχή του κόσμου, η πιστοποίηση της ύπαρξης τέτοιας 'Αρχής δεν μπορεί να είναι παρά μόνο έμπειρία άμοιβαιότητας στη σχέση.

Γνωρίζουμε την προσωπική Αιτιώδη 'Αρχή του κόσμου μόνο καλλιεργώντας μια σχέση, όχι κατανοώντας νοήματα. Καμιά νοησιαρχική άποδεικτική δεν μπορεί να βεβαιώσει την ύπαρξη μεταφυσικής πραγματικότητας. Μόνο η δυναμική της σχέσης, μόνο η έμπειρία άμοιβαιότητας στη σχέση.

Κριτήρια με τα όποια να τεκμαίρεται η άμοιβαιότητα, δεν υπάρχουν σε κανένα είδος προσωπικής σχέσης. Μόνο έμπειρικά συλλαμβάνεται και πιστοποιείται η άμοιβαιότητα, η ύπαρκτη άνταπόκριση στην ποθούμενη σχέση. Γι' αυτό και είναι έξαιρετικά έπισηφαλής αυτή η έμπειρική βεβαιότητα, δύσκολο να διακριθεί από θεληματικές φαντασιώσεις, προβολές ψυχολογικής άνασφάλειας, έπιθυμητικές ψευδαισθήσεις.

"Όμως το ίδιο άρρητη —και το ίδιο έπισηφαλής— είναι και εκείνη η έμπειρία της άμοιβαιότητας ή του βιωματικού συντονισμού, που μάς έπιτρέπει —μόνη αυτή— να άναγνωρίζουμε όχι στην άμεση παρουσία, αλλά στην έμμεση σημαντική της ένέργειας, μια ύπαρκτη προσωπική έτερότητα: Δεν υπάρχουν κριτήρια που να άντικειμενοποιούν τη διαφορά της ζωγραφικής του Van Gogh από τη ζωγραφική του Goya, της μουσικής του Mozart από τη μουσική του Bach, της ποίησης του Eliot από την ποίηση του Baudelaire. Μόνο η καλλιέργεια της σχέσης με το ένεργημα του καλλιτέχνη μάς οδηγεί προοδευτικά σε εκείνο τόν βιωματικό συντονισμό με την προσωπική έτερότητα του ένεργήματος, που μάς έπιτρέπει να πιστοποιούμε αυτή την προσωπική έτερότητα σε κάθε καινούργιο για μάς συναπάντημα με ένεργημα του καλλιτέχνη. Βλέπουμε έναν

άγνωστό μας ζωγραφικό πίνακα, άκοϋμε μιάν άγνωστη σε μάς μουσική σύνθεση, και πιστοποιούμε με βάση την προγενέστερη έμπειρία μας: αυτός είναι Van Gogh, αυτός είναι Mozart.

Γνωρίζουμε την προσωπική Αιτιώδη 'Αρχή του κόσμου καλλιεργώντας μια σχέση, όχι κατανοώντας νοήματα. 'Η σχέση είναι προσωπική δυνατότητα, δυνατότητα έλευθερίας από τούς όρους της φύσης. 'Η έλευθερία είναι πάντοτε δυνατότητα, ποτέ πάγιο δεδομένο. Παραμονεύει η ύποταγή στους όρους της φύσης, δηλαδή η άλλοτρίωση της σχέσης σε μονομερή επιδίωξη δικής μας φυσικής-άτομικής αϋτάρκειας: σε μονόδρομη φορά άτομικής ψυχολογικής έξασφάλισης, άτομικής ιδεολογικής θωράκισης, άτομικής χρησιμοθηρικής έκμετάλλευσης. Γι' αυτό και τόσο συχνά μέσα στην ανθρώπινη 'Ιστορία η άρρητη άμοιβαιότητα στη σχέση του κτιστού με το άκτιστο μετασκευάζεται σε νοησιαρχικό ιδεολόγημα, σε έξουσιαστικό θεσμό, σε χρησιμοθηρικό ήθικó πρόταγμα.

'Η άλλοτρίωση της μεταφυσικής σχέσης σε μονομερή επιδίωξη άνθρωποκεντρικής αϋτάρκειας περιορίζει την έμπειρία του τροπικά άπειρου στη νοητική απλώς επίγνωση της ποσοτικής άπειρίας. 'Η άτομική διάνοια όρίζει και κατέχει το όριζόμενο ως άφαιρετικό έννόημα άναγωγής στο άπόλυτο του σχετικού και πεπερασμένου: Το παμμέγεθες, το παντοδύναμο, το πάνσοφο, το αιώνιο, είναι κατηγορήματα ποσοτικής άναφοράς, ύποκείμενα στους όρους της φύσης, που μάταια φιλοδοξούν να παραπέμψουν σε μεταφυσικά σημαίνόμενα.

'Η προσωπική έμπειρία του τροπικά άπειρου είναι κυρίως έμπειρία έλευθερίας από τούς όρους-τρόπους της φύσης. Και η σημαντική αϋτής της έμπειρίας, όσο κι αν ύπόκειται στους περιορισμούς της φυσικής έκφραστικής, διακρίνεται σαφώς από τη σημαντική τών νοητικών άναγωγών. Διακρίνεται η σημαντική της προσωπικής έμπειρίας, γιατί δεν παραπέμπει σε όριστικά σημαίνό-

μενα, αλλά στη δυναμική της σχέσης με τα σημαινόμενα, με την ἄρρητη προσωπική ετερότητα τῶν σημαινομένων¹³.

Ἡ καινούργια γλώσσα τῆς μετα-νευτώνειας ἐπιστήμης μοιάζει νὰ μᾶς φέρνει ἐγγύτερα στὴ σημαντική τῆς ἐμπειρίας τοῦ τροπικὰ ἀπείρου, ἐγγύτερα στὴ γλώσσα τῆς τέχνης καὶ τοῦ ἔρωτα. Αὐτὴ ἡ ἐγγύτητα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὰ προαπαιτούμενα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ νεωτερικότητα σὲ ἓνα καινούργιο πολιτισμικὸ «παράδειγμα» — στὴ μετα-νεωτερικὴ ἐποχὴ.

Τὰ προαπαιτούμενα τῆς μετάβασης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαντλοῦνται σὲ καινούργια ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα. Οἱ φυσικοὶ σήμερα ἀναζητοῦν μιὰ πλήρη καὶ συνεπὴ ἐνιαία θεωρία, πού νὰ περιλαμβάνει ὅλες τὶς ἐπιμέρους θεωρίες (ξεκινώντας ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῆς γενικῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας μετὰ τὴν κβαντικὴ θεωρία) καὶ δὲν θὰ περιέχει αὐθαίρετα ἐπιλεγμένες παραμέτρους πού νὰ ρυθμίζουν «ἐκ τῶν ὑστέρων» τὴ συμφωνία τῆς μετὰ τὰ δεδομένα τῶν παρατηρήσεων. Ἄν βρεθεῖ μιὰ τέτοια θεωρία, ἴσως νὰ σῆμαίνει τὸ τέλος τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθόλου σίγουρο ὅτι θὰ σῆμαίνει καὶ τὸ τέλος τῆς νεωτερικότητας, τὴν εἴσοδο σὲ μιὰ μετα-νεωτερικὴ φάση τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ἡ ἀδυναμία τῶν νεωτερικῶν κοινωνιῶν νὰ ἀφομοιώσουν σὲ ἐπίπεδο πολιτισμικῶν συνεπειῶν τὴν ἐπιστημολογικὴ ἐπανάσταση τῆς κβαντικῆς φυσικῆς, εἶναι ἀποτρεπτικὸ προηγούμενο γιὰ τὴν πιθανολόγηση μιᾶς τέτοιας προοπτικῆς.

Τὰ προαπαιτούμενα τῆς μετάβασης σὲ ἓνα μετα-νεωτερικὸ πολιτισμικὸ «παράδειγμα» πρέπει μᾶλλον ἄλλοι νὰ ἀναζητηθοῦν. Ἴσως ὅχι σὲ μιὰ καινούργια θεωρία ἐνοποιητικὴ τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ κοσμικοῦ δεδομένου, ἀλλὰ σὲ μιὰ ἐνοποιητικὴ ἐκδοχὴ τῆς

13. Μιὰ παραδειγματικὴ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς πού παραπέμπει στὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης μετὰ τὰ σημαινόμενα, βλ. στὸ βιβλίο μου *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρως*, § 67: Εἰκονολογικὴ γλώσσα: κώδικας ἀναγνώσεως.

«λογικῆς» τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ — ἐνοποιητικὴ τῆς «λογικῆς» τοῦ κόσμου, τῆς «λογικῆς» τῆς τέχνης, τῆς «λογικῆς» τοῦ ἔρωτα. Μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι θεωρητικὴ: εἶναι ἀνθρώπινη «στάση», τρόπος σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸ ὑπαρκτὸ καὶ πραγματικόν. Καὶ ἄξονας τῆς ἐνοποιητικῆς αὐτῆς σχέσης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἐμπειρία τοῦ τροπικὰ ἀπείρου, δηλαδὴ ἡ ἐμπειρία τοῦ προσωπικοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως.

Ἡ ἀνθρώπινη «στάση» πού ἐνοποιεῖ τὸν τρόπο τῆς σχέσης μετὰ τὴ «λογικὴ» τοῦ κόσμου, τὴ «λογικὴ» τῆς τέχνης, τὴ «λογικὴ» τοῦ ἔρωτα, εἶναι «στάση» προσωπικὴ: Συνιστᾷ μιὰ γνωστικὴ πρόσβαση στὸν κόσμον πού δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ γνωστικὴ πρόσβαση στὴν προσωπικὴ ετερότητα τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐνεργήματος, καὶ μιὰ πρόσβαση στὴν ετερότητα τοῦ καλλιτεχνήματος πού δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῆς γνώσης ἐνὸς ἐρώμενου προσώπου.

Ἡ προσωπικὴ πρόσβαση στὴ «λογικὴ» τοῦ κόσμου, τῆς τέχνης, τοῦ ἔρωτα, προϋποθέτει καταρχὴν τὴ δυναμικὴ συνέπεια στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σχέσης: Νὰ μὴν ἀλλοτριώνεται ἡ σχέση σὲ μονομερὴ ἀτομικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ δεύτερου ὅρου τῆς σχέσης, σὲ ὑποταγὴ καὶ ἐξάρτηση, σὲ χρηστικὴ ἐκζήτηση ὠφελημάτων. Ὁ πολιτισμὸς ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει ὁ τρόπος τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴ φύση καὶ τὸν συνάνθρωπον, ὅταν μεταβάλλεται τὸ ἦθος τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης, τοῦ ἔρωτα.

Ἡ νεωτερικότητα, συνεπῆς στὶς μεσαιωνικὲς προδιαγραφές τῆς, ἐμπέδωσε μιὰν ἀντίληψη τοῦ ἥθους κυρίως νομικῆ, δεοντολογικῆ. Συνέδεσε τὸ ἦθος μετὰ τὴν ὑποταγὴ σὲ κωδικὲς προδιαγραφές, ἀποσύνδεσε τὸ ἦθος ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς ἐλευθερίας, τὴ διακινδύνευση τῆς σχέσης. Ἀγνόησε ἡ νεωτερικότητα τὸ προϋποθετικὸ ἄθλημα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς σχέσης: τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴ ἀπαίτηση, τὴ δυναμικὴ τῆς αὐθυπέρβασης καὶ αὐτοπροσφορᾶς.

Τὰ προαπαιτούμενα τῆς μετάβασης σὲ ἓνα μετα-νεωτερικὸ πολιτισμικὸ «παράδειγμα» εἶναι κυρίως μετα-φυσικά. Κρίνονται ὄχι καταρχὴν ἀπὸ τὴν παραπέρα ἀνθρώπινη ἀξιοποίηση τῶν ὄρων τῆς φύσης, ἀλλὰ καταρχὴν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικὴ δυνατότητα ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης.

β. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀπολύτου

Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρχει ἢ νὰ μὴν ὑπάρχει μετα-φυσικὴ πραγματικότητα δὲν ἐπιδέχεται «ἀντικειμενικὴ» ἐπιστημονικὴ πιστοποίηση. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πιστοποίηση δὲν εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ μοναδικὴ δυνατότητα πρόσβασης στὴ γνώση τοῦ ὑπαρκτοῦ καὶ πραγματικοῦ. Ἀκόμα καὶ στὸ πεδίο τῆς ἐπιστήμης οἱ καίριες ἐρμηνευτικὲς διαισθήσεις καὶ ἐρμηνευτικὲς συλλήψεις δὲν ὑπακούουνε καταρχὴν στὸ «λογικὸ μονοπάτι» τῆς ἐπιστημονικῆς συνέπειας¹⁴. Πολὺ λιγότερο ὑποτάσσονται στὸν τρόπο τῆς ἐπιστήμης οἱ γνωστικὲς πιστοποιήσεις ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς τέχνης, τὸν ἔρωτα, τὴν ἐπικοινωνιακὴ δυναμικὴ τῆς γλώσσας.

Ὁ τρόπος τῆς ἐπιστήμης σήμερα — ἡ γλώσσα τῆς μετα-νεωτερικῆς κοσμολογίας καὶ τῆς κβαντικῆς φυσικῆς — μοιάζει νὰ παραπέμπει εὐθέως σὲ μεταφυσικά προϋποτιθέμενα. Ἄν ὁμως ὑπάρχουν μετα-φυσικά προϋποτιθέμενα, θὰ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀνυπότακτα στοὺς ὄρους τῆς φύσης, ἄρα καὶ στὸν ὀριστικὸ χαρακτήρα ποὺ ἔχει, ἐπίσης ἐξ ὀρισμοῦ, ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση τῆς φύσης. Εἶναι σαφῶς ἀντιφατικὸ νὰ θέτουμε ἐρωτήματα γιὰ τὴ μετα-φυσικὴ μὲ

14. Πρβλ. τίς σχετικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ EINSTEIN, τοῦ POPPER, τοῦ FEYERABEND συγκεντρωμένες στὸ βιβλίο μου Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ, Ἀθήνα («Δόμος») 1984, σελ. 252 κ.έ.

τοὺς ὄρους καὶ τὸν τρόπο τῆς φυσικῆς. Ὁ ἴδιος ὁ ὀριστικὸς χαρακτήρας τῆς ἐπιστήμης δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει μὲ ἀντιφατικὲς μεθοδολογικὲς ἐπιλογές. Δὲν γίνεται νὰ μετρήσουμε τὸ βάρος μὲ τὸ μέτρο τοῦ μήκους, οὔτε τὸ μῆκος μὲ τὸ μέτρο τοῦ βάρους.

Σίγουρα τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημα κομίζει ἀπαιτήσεις ὀριστικῶν πιστοποιήσεων. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαιτήσεις ποὺ μποροῦν νὰ ικανοποιηθοῦν μὲ ἀποδεικτικὸς ὀρισμούς, δὲν ἐξαντλοῦνται στὴν ἐπιστημονικὴ περιέργεια. Ἄν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει Αἰτιώδης Ἀρχὴ τοῦ κόσμου, «νόημα» καὶ σκοπιμότητα τοῦ κόσμου, ἡ πιστοποίηση προϋποθέτει καὶ συνεπάγεται (ἀκόμα καὶ ὡς γνωστικὸ γεγονός) τὴν ὑπαρκτικὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὰ μετα-φυσικά αὐτὰ δεδομένα ἢ μὴ-δεδομένα. Ἀφορᾷ ἡ μεταφυσικὴ πιστοποίηση στὸν ἴδιο τὸν τρόπο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς καὶ γνώσης, σὲ δεδομένες ἢ ἐνδεχόμενες ὑπαρκτικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, στὴν προοπτικὴ μηδενισμοῦ τῆς ὑπαρξὸς του ἢ στὴν ἐλευθερία τῆς ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης. Τὸ μεταφυσικὸ ἐρώτημα εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο, κυριολεκτικὰ, πρόβλημα ζωῆς καὶ θανάτου.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ μόνη ὑπαρξὴ μέσα στὴ φύση ποὺ διερωτᾶται γιὰ τὰ ὅρια τῆς φύσης. Θέτει ἐρωτήματα καὶ ἐρευνᾷ τὸ ἐνδεχόμενο μετα-φυσικῆς πραγματικότητος ἔχοντας, μόνος αὐτός, ἐνδείξεις καὶ ἐμπειρίες, ἢ ἔστω μόνο ἐπιθυμία, ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης. Ἄν ὑπάρχει ἐνδεχόμενο ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης, τὸν ἀφορᾷ ἅμεσα, τὸν ἀφορᾷ ὡς πιθανὴ δική του ὑπαρκτικὴ δυνατότητα. Δυνατότητα, ὄχι μόνο ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος μὲ τοὺς ὄρους τῆς φύσης, ἀλλὰ καὶ δυνατότητα πραγματικῆς ὑπαρξὸς πέραν τῶν ὄρων καὶ τοῦ τρόπου τῆς φύσης, πέρα καὶ μετὰ τὸν βιολογικὸ θάνατο.

Τὸ ἐνδεχόμενο ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς φύσης δὲν ὑπακούει στὸν τρόπο τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποδεικτικῆς. Ἡ ἐκφραστικὴ τοῦ ἐνδεχομένου δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴ σημαντικὴ προσδιορισμοῦ καὶ ἐρμηνείας τῶν ὄρων τῆς φύσης, ἂν πρόκειται νὰ δηλωθεῖ ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ὅποια λογικὴ τῆς

φύσης. Προϋπόθεση για να τεθεί και έρευνηθεί το μεταφυσικό ερώτημα δεν μπορεί να είναι ή λογική της φύσης, αλλά μόνο ή αποκλειστική δυνατότητα του ανθρώπου να θέτει ερώτημα ελευθερίας από τους όρους της φύσης. Η έκφραστική αυτής της αποκλειστικά ανθρώπινης δυνατότητας μπορεί να άντληθεί μόνο από τη γλώσσα σημαντικών υποτυπώσεων της υπαρκτικής ετερότητας του ανθρώπου ως προς την υπόλοιπη φύση. Γλώσσα σημαντικών υποτυπώσεων που παραπέμπουν στην έμπειρία του προσωπικού τρόπου της υπάρξεως, στην έμπειρία της ελευθερίας από κάθε όριστικό προκαθορισμό — στην έμπειρία του έρωτα, της τέχνης, της επικοινωνιακής δυναμικής.

Στις παραπεμπτικές αυτές στην έμπειρία της προσωπικής υπαρκτικής ετερότητας υποτυπώσεις, ή σημαντική της ελευθερίας από τους όρους και τον τρόπο της φύσης υποδηλώνει καταρχήν την υπαρκτική υπέρβαση του χρόνου, του χώρου και του αριθμού. Ένδεχόμενη έμπειρία υπαρκτικής αυτεπίγνωσης ελεύθερης από τον χρόνο, τον χώρο και τον αριθμό σαφώς παραπέμπει στη δυνατότητα γνωστικής προσέγγισης του τρόπου της προσωπικής υπάρξεως: στην ελευθερία από τους όρους και τον τρόπο της φύσης. Τέτοια ένδεχόμενη υποδήλωση των προσωπικών υπαρκτικών δυνατοτήτων μπορεί να είναι και ή έμπειρία του ιδιωτικού απολύτου.

Η έμπειρία του ιδιωτικού απολύτου υποδηλώνει τη δυνατότητα κάθε επιμέρους ανθρώπου να βιώνει, αν και πεπερασμένος, την πληρωματική καθολικότητα του όλου, να βιώνει το μερικό και αποσπασματικό ως μοναδική, άνόμοια και αποκλειστική έμπειρία του καθολικού.

Ως φυσικό δεδομένο ή ανθρώπινη άτομική ύπαρξη είναι μια άπειροελάχιστη μονάδα ανάμεσα σε δισεκατομμύρια ανάλογων υπαρκτικών μονάδων που υπάρχουν, προϋπήρξαν και θα υπάρξουν στο μέλλον. Κάθε τέτοια μονάδα έντοπιζεται υπαρκτικά μέσα σε

ένα επίσης άπειροελάχιστο χρονικό διάστημα άτομικής επιβίωσης: διάστημα κάποιων δεκάδων ετών μέσα στις δεκάδες χιλιάδων χρόνων ανθρώπινης παρουσίας πάνω στη γη και στα δισεκατομμύρια χρόνια ζωής του σύμπαντος. Αλλά και στον διαστατό χώρο, κάθε ανθρώπινη υπαρκτική μονάδα αντιπροσωπεύει ένα άπειροελάχιστο μέγεθος ύλικής παρουσίας· εγκαταβιώνει σε κάποιες δεκάδες τετραγωνικών μέτρων· μετακινείται, σήμερα, σε άκτινα κάποιων χιλιάδων χιλιομέτρων — ζει, δηλαδή, σε χωρικές διαστάσεις άσήμαντες μέσα σε ένα σύμπαν ίσομετρικά κατανεμημένο γύρω από τη γη σε βάθος περίπου δέκα δισεκατομμυρίων ετών φωτός.

Όμως κάθε επιμέρους ανθρώπινη υπαρκτική μονάδα — αριθμητικά, χρονικά και σε μέγεθος άσήμαντη — βιώνει την ύπαρξη ως την πληρωματική καθολικότητα του είναι: Στην αριθμητική της μοναδικότητα βιώνει την υπαρκτική συγκεφαλαίωση της αριθμητικής άπειρίας των όμολογων μονάδων. Βιώνει τον σύνολο φυσικό κόσμο ως αδιάστατο χώρο της δικής της ένικης ύπαρξης. Τον χρόνο, ως συνείδηση συγκεφαλαίωσης του παρελθόντος και του μέλλοντος στην υποκειμενική έμπειρία της ιστορικότητας.

Η αυτεπίγνωση της ύπαρξης είναι για κάθε επιμέρους άνθρωπο έμπειρία του υπαρκτικού γεγονότος καθόλου, επίγνωση των καθολικών δυνατοτήτων του είναι. Ο κόσμος που τον περιβάλλει — τα αναρίθμητα σμήνη των γαλαξιών ή το πλήθος των φωτονίων και ήλεκτρονίων που συγκροτούν το σύμπαν, παρ' όλο που προϋπήρξαν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν άσχετα με την εφήμερη επιβίωση του υποκειμένου — είναι ο ιδιωτικός κόσμος της υποκειμενικής έμπειρίας, ο οικείος χώρος των βιωματικών διαστάσεων της. Ο χρόνος που προηγήθηκε και ο χρόνος που θα ακολουθήσει, είναι το άπεριόριστο παρόν της ιστορικής αυτοσυνειδησίας του ανθρώπινου υποκειμένου. Κάθε επιμέρους βιωματική πτυχή της έμπειρίας του — ο πόνος, ή χαρά, ή επιθυμία, το κάλλος, ο έρωτας, ή όδύνη του θανάτου — είναι οικεία επίγνωση του καθό-

λου: ο κάθε υποκειμενικός έρωτας είναι ή ολόκληρη και πληρωματική πραγματικότητα του έρωτα· ο θάνατος αγαπημένου προσώπου αφήνει αδιάφορους όλους τους άλλους, αλλά για τον ένα, που πάσχει τή στέρηση, είναι έμπειρία και ψηλάφηση τής καθολικής πραγματικότητας του θανάτου.

Ο περιορισμένος ιδιωτικός χώρος του καθημερινού μου βίου είναι ο κόσμος μου. "Οχι ένας επιμέρους και αποσπασματικός μικρόκοσμος, αλλά ο σύμπας κόσμος σε μιάν αδιάστατη και οικεία άμεσότητα έμπειρίας του καθόλου. Αυτή ή ιδιωτική έμπειρία του καθόλου μπορεί να βιώνεται σε χώρο κάποιων ελάχιστων τετραγωνικών μέτρων — ακόμα και μέσα σε πολυδαίδαλο συγκρότημα όμοιομορφα κατανεμημένων χώρων — ανάμεσα σε πλήθος άλλα ιδιωτικά ένδιαίτηματα. "Ομως και μέσα εκεί, στην πληθωρική αυτή όμοιομορφία και άριθμητική ουδετεροποίηση των συνθηκών έγκαταβίωσης, μιὰ πόρτα είναι ή δική μου, εισάγει στον κόσμο μου. Κλείνοντάς την πίσω μου, ή ζωή, ή φύση, ή Ιστορία, ο θάνατος, ο έρωτας, ή πολιτική, ή αγορά, ή έπιστήμη, ή τέχνη, είναι όλα συγκεφαλαιωμένα και ολόκληρα στον τοπικά ελάχιστο και χρονικά εφήμερο, αλλά βιωματικά άπεριόριστο χώρο του ιδιωτικού μου άπολύτου.

Και γιατί δεν είναι μιὰ επιπλέον ψυχολογική ψευδαίσθηση ή έμπειρία του ιδιωτικού άπολύτου — δίπλα σε πλήθος άλλες: ιδεολογικές, θρησκευτικές, έρωτικές, έξουσιαστικές ψευδαισθήσεις; "Η ποσοτική μέτρηση και ή άντικειμενική συγκριτική θά μπορούσαν να καταδείξουν άμέσως τή σχετικότητα και αποσπασματικότητα του όποιου υποκειμενικού βιώματος καθολικότητας και πληρότητας.

Σίγουρα, ή επίγνωση του καθολικού και πληρωματικού, ή έμπειρία του ιδιωτικού άπολύτου, είναι γνωστικό γεγονός υποκείμενο, όπως και κάθε άντιληπτική έμπειρία, στην πλάνη και στην ψευδαίσθηση. "Ομως ή πλάνη και ή ψευδαίσθηση στην περί-

πτωση του έμπειρικού γνωστικού γεγονότος δεν μπορεί να κριθεί και να καταδειχθεί με ποσοτικές μετρήσεις και νοητικές συγκρίσεις. "Αν ο υποκειμενικός έρωτας είναι πραγματική έμπειρία τής καθολικής και πληρωματικής πραγματικότητας του έρωτα, αυτό δεν μπορεί να έλεγχθει με τὰ μαθηματικά, τή λογική ή τή φυσική. Τò γνωστικό γεγονός τής έμπειρικής επίγνωσης κρίνεται με μέτρα έμπειρικής έπαλήθευσης· δεν έπαληθεύεται με κώδικες μετρητών άναγωγών — θά ήταν άυθαιρεσία «μετάβασης σε άλλο γένος»¹⁵.

"Αν κάθε έμπειρική επίγνωση δεν είναι όπωσδήποτε και έξ όρισμού πλάνη ή ψευδαίσθηση, τότε ύπάρχει ένδεχόμενο ή βιωματική οικείωση του άπολύτου, ή έμπειρία του καθολικού και πληρωματικού, να συνιστά γνωστική-άντιληπτική δυνατότητα του υποκειμένου. Και τότε, αυτή ή καταρχήν έμπειρική δυνατότητα, έστω με τή διακινδύνευση του ένδεχομένου τής πλάνης ή ψευδαίσθησης, είναι δυνατότητα άποδέσμευσης του υποκειμένου από τους όρους τής βιωματικής αποσπασματικότητας του φυσικού άτόμου, από τον έγκλωβισμό σε μόνη τήν έμπειρία του μερικού και σχετικού, από τήν ύποταγή τής ύπαρκτικής του άυτοσυνειδησίας στην άριθμητική έξομοίωση των ά-διάφορων μονάδων τής φύσης. "Η έμπειρία του ιδιωτικού άπολύτου είναι ένδεχόμενο έλευθερίας από τους όρους τής φύσης, από τήν ύποταγή τής ύπαρκτικής επίγνωσης στην ποσότητα και στον άριθμό, από τή δέσμευση του ύπαρκτικού βιώματος στο περατό και επιμέρους. Είναι δυνατότητα μετα-φυσικής έμπειρίας.

15. Ούκ έστιν έξ άλλου γένους μεταβάнта δείξει, όιον τò γεωμετρικόν άριθμητική... "Η άπόδειξις άει έχει τò γένος περί ο ή άπόδειξις... Διά τούτο ούκ έστι δείξει άλλη έπιστήμη τò έτέρας, άλλ' ή όσα ούτως έχει πρòς άλλαλα ώστ' είναι θάτερον ύπό θάτερον, όιον τὰ όπτικά πρòς γεωμετρίαν, και τὰ άρμονικά πρòς άριθμητικήν: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, "Αναλυτικά ύστερα Α7, 75a 39-75b 20.

Ἡ ἑτερότητα κάθε ἀνθρώπινου ὑποκειμένου — ὁ μοναδικός, ἀνόμοιος καὶ ἀνεπανάληπτος χαρακτήρας τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς του ἰδιοσυστάσις, ἀλλὰ καὶ ἐνέργειας — εἶναι ἓνα ἀπόλυτο ὑπαρκτικό δεδομένο. Ἀπόλυτο θὰ πεῖ: «ἀπολελυμένο» — ἀδέσμευτο ἀπὸ κάθε προκαθοριστικῆς ἑξομοίωσης, ἀπεριόριστο ὡς πρὸς τὴν ὀριστικὴν ὁμοιομορφία τῆς φυσικῆς μονάδας.

Εἰδικὰ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου, ἡ ἑτερότητα τῆς ὑπαρκτικῆς του σύστασης καὶ τῶν ὑπαρκτικῶν του ἐνεργημάτων δὲν συνάγεται μόνο *a posteriori*, μόνο ἀπὸ τὴ φαινομενολογικὴ παρατήρησιν. Βιώνεται καὶ ἐνεργητικὰ ὡς δυνατότητα, ὡς ἄμεση ἐμπειρία ἑτερότητας σχέσεων μὲ τὸν περιβάλλοντα κόσμον. Καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ἑτερότητας τῶν σχέσεων εἶναι βιωματικὴ ἐπίγνωσις ὑποκειμενικῆς ὑπαρκτικῆς ἑτερότητας, ἐμπειρία τοῦ καθολικοῦ καὶ πληρωματικοῦ στὴν ἀμεσότητα τοῦ «αἰδίου» καὶ οἰκείου.

Ἡ ἀναγωγή τοῦ «αἰδίου» καὶ οἰκείου τῆς ὑποκειμενικῆς σχέσεως στὶς διαστάσεις τοῦ καθολικοῦ καὶ πληρωματικοῦ — ἀναγωγή ἐμπειρικὴ σὲ διαστάσεις βιωματικῆς — εἶναι συνάρτησις τοῦ ἀπολύτου τῆς δεδομένης ἑτερότητας τῶν σχέσεων. Κάθε μοναδική, ἀνόμοια καὶ ἀνεπανάληπτη σχέση εἶναι μιὰ πληρωματικὴ ὁλότητα σχέσεως καὶ ὄχι τμῆμα ἢ μέρος τῆς πλήρους σχέσεως. Καὶ χάρις σὲ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία τῆς πληρωματικῆς ὁλότητας μπορεῖ νὰ βιώσῃ τὸ ὑποκείμενον τὴν ὑπαρκτικὴν του ἐλευθερίαν ἀπὸ τὸ μερικὸ καὶ ἀποσπασματικὸ, δηλαδὴ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀποδέσμευσης ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἀριθμητικῆς φυσικῆς μονάδας, τῆς περατῆς χρονικότητος καὶ τῆς διαστατῆς τοπικότητος.

Ἡ ἐνεργητικὴ ἑτερότητα μιᾶς ὑποκειμενικῆς σχέσεως, ὡς ἐμπειρία πληρωματικῆς ὁλότητας τῆς σχέσεως, εἶναι βιωματικὴ ψηλάφησις ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ἀριθμητικούς, χρονικούς καὶ χωρικούς περιορισμούς τῆς φύσεως — εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ ἐμπειρία. Νὰ ἐπαναλάβουμε, πῶς ἂν συνιστᾷ γνωστικὴ ψευδαῖσθησις ἢ πλάνη, αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ κρίνεται ἀπὸ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ σχέση μπορεῖ ἢ δὲν μπορεῖ νὰ μεταγραφεῖ σὲ

«ἐπιστημονικῆς» ἐπισημάνσεις συγκριτικῶν μεγεθῶν καὶ ἀντικειμενικῶν μετρήσεων. Ἡ ἐπιστημονικὴ προσέγγισις καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς καθορισμὸς τῶν δεδομένων μιᾶς σχέσεως δὲν ὑποκαθιστᾷ οὔτε ἐξαντλεῖ τὴν ἐμπειρία ἑτερότητας τῆς σχέσεως καθεαυτήν. Τὸ ἐνδεχόμενο ἢ ἐμπειρία αὐτὴ νὰ συνιστᾷ πλάνη ἢ ψευδαῖσθησις, διαφεύγει ἀπὸ τὶς προσδιοριστικὰς δυνατότητες τῆς ἐπιστημονικῆς πιστοποίησης. Κρίνεται μόνο μὲ μέτρα γνησιότητος ἢ ἀλλοτριώσεως τῆς σχέσεως.

Ἡ σχέση ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴν μονομέρεια. Παύει νὰ λειτουργεῖ ὡς δυναμικὴ ἐμπειρικῆς γνώσεως, ὅταν ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ὅρους τῆς σχέσεως ὑποβάλλει καὶ ἐπιβάλλει μονομερῶς προκαθορισμούς τοῦ γνωστικοῦ ἀποτελέσματος τῆς σχέσεως. Ἄν ἡ μεταφυσικὴ ἐμπειρία ὑπαρκτικῆς ἐλευθερίας τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸν χρόνον, τὸν χώρον καὶ τὸν ἀριθμὸν — ἡ ἐμπειρία τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀπολύτου — εἶναι μόνο ψυχολογικὴ «προβολή» ἐπιθυμίας, ἢ ψυχολογικὴ αὐθυποβολή καὶ ἐγκύστωση τοῦ ὑποκειμένου σὲ νοητικὰς παραδοχὰς καὶ ἰδεολογήματα, τότε ἀναιρεῖται ἡ γνωστικὴ δυναμικὴ τῆς σχέσεως, ἀλλοτριώνεται ἡ σχέση σὲ αὐθαίρετο ἀτομοκεντρικὸν βίωμα. Ἀλλὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἀλλοτριώσεως τῆς σχέσεως δὲν εἶναι ὁρος ἀπαγορευτικὸς τῆς γνησιότητος.

Τὸ κυρίως πρόβλημα εἶναι, ἂν ἡ ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν χρόνον, τὸν χώρον καὶ τὸν ἀριθμὸν — ἡ ἐμπειρία τοῦ καθολικοῦ καὶ πληρωματικοῦ ὡς «αἰδίου» καὶ οἰκείου, ἐμπειρία τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀπολύτου — συνιστᾷ γνωστικὴν μόνον, ἀντιληπτικὴν ἱκανότητα, ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύει καὶ ὑπαρκτικὴν δυνατότητα: Δυνατότητα νὰ ὑπάρχει τὸ ἀνθρώπινον ὑποκείμενον ἐλεύθερον ἀπὸ τοὺς περιορισμούς τῆς ἀριθμητικῆς οὐδετερότητας, τῆς διαστατῆς καὶ χρονικῆς περατότητας — ἐλεύθερον ἀπὸ τὸν θάνατον.

Στὸ πρόβλημα αὐτὸ πραγματικὴ ἀπάντησις δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ μὲ προδιαγραφὰς κατανόησης *a priori* ὑποκείμενες στοὺς ὅρους τῆς φύσεως: προδιαγραφὰς ἐπιστήμης, ἰδεολογίας, ψυχολογίας

ας. Πρόκειται για τὸ ἐνδεχόμενο ἐλευθερίας τῆς ὑπαρξῆς ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς φύσης, ἐπομένως μόνο μὲ τὴν ἐμμονὴ στὴν ἐμπειρία τῆς σχέσης —τὴ μόνη ἐμπειρία ἐνδεχόμενης ἀποδέσμευσης, ἔστω καὶ μόνο γνωστικῆς καὶ ἀντιληπτικῆς, ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς φύσης— μπορεῖ νὰ διαφανεῖ καὶ νὰ υποδηλωθεῖ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα.

γ. Ὁ τρόπος τῆς φύσης καὶ ὁ τρόπος τῆς σχέσης

Εἶναι δυνατό νὰ συγκροτεῖται τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο σὲ ὑπαρκτικό γεγονός μὲ ὑποστατική ἀφετηρία τῇ σχέσῃ καὶ ὄχι τῇ φύσῃ; Μπορεῖ τὸ γεγονός τῆς σχέσης νὰ «ὑποστασιάσει» τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, νὰ τὸ συνιστᾷ ὡς ὑπαρκτική πραγματικότητα;

Σίγουρα, τὸ ἐρώτημα δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ μὲ προδιαγραφὲς κατανόησης ὑποκείμενες στοὺς ὅρους τῆς φύσης: προδιαγραφὲς ἐπιστήμης, ἰδεολογίας, ψυχολογίας. Ὅμως στὴν ἀναζήτηση γλώσσας —λογικοῦ ἐκφραστικοῦ μέσου— γιὰ τὴν διερεύνηση τοῦ ἐρωτήματος, ἡ συμβολὴ τῆς σύγχρονης ψυχολογίας-ψυχανάλυσης θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ἀποφασιστική.

Ἀπὸ δρόμους ἄλλους, μὴ ὀντολογικοῦ προβληματισμοῦ, ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας-ψυχανάλυσης ἐπικεντρώνει στὸ γεγονός τῆς σχέσης τὴν ἀφετηρία γένεσης καὶ τὸν ἄξονα συγκρότησης τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου. Ἡ συμπερασματική πρόταση: «τὸ ὑποκείμενο, *in initio*, ἀρχίζει στὸν τόπο τοῦ Ἄλλου — τὸ ὑποκείμενο γεννιέται ἐφ' ὅσον στὸ πεδίο τοῦ Ἄλλου ἐμφανίζεται τὸ σημαῖνον»¹⁶, εἶναι μιὰ ἀπόφαση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν ρεαλισμὸ τῆς θετικῆς ἔρευνας καὶ δὲν φιλοδοξεῖ φιλοσοφικὲς προεκτάσεις. Ἀλλὰ καὶ μιὰ

16. Le sujet, *in initio*, commence au lieu de l'Autre, en tant que là surgit le premier signifiant: Jacques LACAN, *Le Séminaire XI*, Paris (Seuil) 1973, σελ. 180.

ἀπόφαση ποὺ ἡ θετικιστικὴ τῆς ἀπαίτησης δὲν εἶναι δυνατό νὰ λειτουργήσει ἀπαγορευτικά γιὰ τὸν ὀντολογικὸ προβληματισμό.

Ἄν τὸ ὑποκείμενο γεννιέται στὸν τόπο τοῦ Ἄλλου, τότε μπορούμε νὰ διαστείλουμε καταρχὴν τὴ σημαντικὴ τῶν ὄρων ὑποκείμενο καὶ βιολογικὸ ἄτομο. Τὸ βιολογικὸ ἄτομο ἔχει ὑπαρκτικὴ αὐτονομία, μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ καθεαυτό. Τὸ ὑποκείμενο ὅμως ὄχι. Θὰ ὀριστεῖ μόνο ὡς πρὸς τὸν τόπο τοῦ Ἄλλου, ὡς πρὸς τὴν ἀνάδυση τοῦ σημαίνοντος στὸ πεδίο τοῦ Ἄλλου. Στὸ ἐπίπεδο τῶν σημαντικῶν ὑποτυπώσεων, τὸ ὑποκείμενο συνιστᾷ ὑπαρκτικὸ γεγονός ἑτερο-διάφορο τοῦ βιολογικοῦ ατόμου. Ἡ σημαντικὴ διαστολὴ παραπέμπει σὲ ἐμπειρικὴ πραγματικὴ πιστοποίηση. Ὅ,τι ὀνομάζουμε ἀνθρώπινο ὑποκείμενο εἶναι μιὰ ὑπαρκτικὴ πραγματικότητα ὄχι ἄσχετη, ἀλλὰ πάντως ἄλλη καὶ ὄχι ταυτόσημη μὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ βιολογικοῦ ατόμου.

Γνωρίζουμε τὸ ὑποκείμενο μόνο ὡς ἐνεργούμενη ἀναφορά. Αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀναφορά τῇ συστατικῇ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι μιὰ ριζικὰ πρωτογενὴς ἐπιθυμία. «*Desidero εἶναι τὸ φροῦδικὸ cogito. Εἶναι ὅπως ὅποτε ἐκεῖ (στὴν ἐπιθυμία), ὅπου καθορίζεται τὸ οὐσιῶδες τῆς πρωτογενοῦς διαδικασίας*»¹⁷. Ἡ ἐπιθυμία ἐμφανίζεται ὡς προϋποθετικὴ ἀναφορικὴ δυνατότητα ποὺ συνιστᾷ τὸ ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον στὸ πεδίο τοῦ Ἄλλου ἀναδύεται τὸ σημαῖνον.

Στὴ θετικὴ γλώσσα τοῦ ρεαλισμοῦ τῆς ψυχαναλυτικῆς ἔρευνας, ἡ ἐπιθυμία δὲν εἶναι ἀπροσδιόριστη. Εἶναι ἡ libido, ἐρωτικὴ ἐπιθυμία πληρωματικῆς σχέσης, τῆς μόνης σχέσης ποὺ (εἰδικὰ στὸν ἄνθρωπο) ὑπερβαίνει τὴ βιολογικὴ σκοπιμότητα τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ συνιστᾷ ἀμίγες ἐνστικτο ζωῆς, δηλαδὴ ζωῆς ἀθάνατης, ζωῆς ἀπερίστατης, ζωῆς ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κανένα ὄργανο, ζωῆς ἀπλοποιημένης καὶ ἀκατάλυτης»¹⁸.

17. *Désidero*, c'est le *cogito* freudien. C'est de là, nécessairement, qui s'institue l'essentiel du processus primaire: LACAN, ὁ.π., σελ. 141.

18. C'est la libido, en tant que pur instinct de vie, c'est-à-dire de vie immortelle, de

Ἡ ἐπιθυμία ζωῆς εἶναι ἐπιθυμία πληρωματικῆς σχέσης, καὶ ἡ ἀνταπόκριση στὴν ἐπιθυμία ζωῆς εἶναι μόνον δυνατότητα σχέσης. Ἡ ἀνάδυση τοῦ σημαίνοντος στὸν τόπο τοῦ Ἄλλου συγκεκριμενοποιεῖ τὴν δυνατότητα ἀνταπόκρισης στὴν ἐπιθυμία, τὴν κάνει λόγο — τὸ σημαῖνον εἶναι τὸ ριζικὰ πρωτογενὲς δεδομένο τοῦ λόγου. Ἀλλὰ ταυτόχρονα ὁ λογικὸς χαρακτήρας τοῦ σημαίνοντος συγκεκριμενοποιεῖ καὶ τὴν ἐπιθυμία σὲ λογικὸ αἶτημα σχέσης. Αὐτὸ ποὺ σημαίνει τὸ σημαῖνον, αὐτὸ ποὺ «λέει» ἀναδύμενο, εἶναι μιὰ σημαινόμενη δυνατότητα πληρωματικῆς σχέσης, δηλαδὴ πληρώματος ζωῆς. Καὶ ἡ σημαινόμενη δυνατότητα ἔχει συγκεκριμένη ἀναφορά, εἶναι λόγος ἀνταπόκρισης στὴν πρωτογενὴ ἐπιθυμία τοῦ ὑποκειμένου, ἀμοιβαιότητος ἀναφορᾶς ποὺ συγκροτεῖ σὲ λόγο-λογικὸ αἶτημα τὴν ἐπιθυμία. Αὕτῃ ἡ ἀναφορικὴ ἀμοιβαιότητα ἰδρύει τὸ ὑποκείμενο, τὸ συνιστᾷ ὡς ὑπαρκτικὸ γεγονὸς σχέσης, τὸ συγκροτεῖ δηλαδὴ ὡς λογικὴ ὕπαρξη: Ὑπαρξὴ μὲ λόγο-λογικὴ-γλώσσα καὶ ἱκανὴ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν προϋπάρχουσα τοῦ ὑποκειμένου γλώσσα-λογικὴ τῆς φυσικῆς κοσμιότητος καὶ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Τὸ πρῶτο σημαῖνον μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ στῆθος τῆς μάνας, ἀφοῦ ἡ ζωτικὴ σχέση στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ πρωτογενὴς ἐπιθυμία, δὲν εἶναι ἀφηρημένη, ἀλλὰ σχέση μέθεξης στὴν τροφή, πραγματικὴ σχέση προϋποθετικὴ τῆς ζωῆς. Μόνον ποὺ ἡ λήψη τῆς τροφῆς δὲν ἐξαντλεῖ τὴν ἐπιθυμία, ἀφοῦ τὸ σημαινόμενο τῆς τροφῆς εἶναι ἡ πληρωματικὴ σχέση, δηλαδὴ ἡ πληρότητα τῆς ζωῆς καὶ ὄχι ἡ βιολογικὴ ἐπιβίωση. «Ἄν ἡ παροχὴ τῆς τροφῆς δὲν συνδεθεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία μιᾶς παρουσίας, ποὺ μένει ἢ χάνεται χωρὶς νὰ παύει νὰ σημαίνεται, ἂν ὁ Ἄλλος τῆς ἐπιθυμίας δὲν διαμεσολαβηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐναλλακτικὴν παρουσία καὶ ἀπουσία τοῦ χορηγοῦ τῆς τροφῆς,

vie irrépressible, de vie qui n'a besoin, elle, d'aucun organe, de vie simplifiée et indestructible: LACAN, *δ.π.*, σελ. 180.

τὸ βρέφος δὲν θὰ εἰσαχθεῖ ποτὲ στὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων, τὸν κόσμον τῆς γλώσσας καὶ τῶν συμβόλων»¹⁹.

Ἔτσι τὸ καίριο καὶ ἀποφασιστικὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν ἰδρυση καὶ συγκρότηση τοῦ ὑποκειμένου, δὲν εἶναι γιὰ τὸ πρῶτο σημαῖνον, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἔσχατο σημαινόμενο, πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφεται, πάντοτε ἀνεκπλήρωτη, ἡ πρωτογενὴς ἐπιθυμία τῆς πληρωματικῆς σχέσης, δηλαδὴ τῆς πληρωματικῆς ζωῆς. Τὸ σημαῖνον τῆς ἐπιθυμίας ἀναδύεται πάντοτε στὸν τόπο τοῦ Ἄλλου καὶ αὐτὴ ἡ ἀνάδυση ἰδρύει καὶ συγκροτεῖ τὸ ὑποκείμενο, ὁμῶς ὁ Ἄλλος παραμένει πάντοτε μὲ ἄλφα κεφαλαῖο, πάντοτε ὑπερβατικὸ σκούμενο τῆς πληρωματικῆς σχέσης, δηλαδὴ τῆς ἀθάνατης ζωῆς.

Στὴ διαδρομὴ τοῦ ἐφήμερου ἀτομικοῦ βίου, ὁ Ἄλλος «διαμεσολαβεῖται» ἀπὸ τὸ στῆθος τῆς μάνας, τὴν παρουσία-ἀπουσία τῆς μάνας, τὴν τροφή, τὸ χάδι, τὴ γλώσσα τῆς ἐπικοινωνίας, τὴν παρεμβολὴ τῆς εἰκόνας τοῦ πατέρα — παρεμβολὴ ποὺ «κοινωνικοποιεῖ» τὴ ζωτικὴ σχέση μὲ τὴ μάνα καὶ συγκροτεῖ τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἐγὼ ὡς αὐτόνομου τρίτου. «Διαμεσολαβεῖται» ὁ Ἄλλος, στὴν ἡλικιακὴ πιά ὠρίμανση, ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ποθομένης ἐρωτικῆς συνουσίας, ἀπὸ τὴν ἐκπληξὴ τῆς οἰκείας ἐτερότητας τῶν παιδιῶν-ἀπογόνων — ἐκπληξὴ ποὺ ἀποδεσμεύει τὸ εἶναι τῆς σωματικότητος ἀπὸ τὴ χωροχρονικὴ ἀτομικότητα. «Διαμεσολαβεῖται» ἀκόμα καὶ ποικιλότροπα ὁ Ἄλλος ἀπὸ τὴν αὐθεντία τοῦ Νόμου, τὸ ἐρωτικὸ κάλλος τῆς φύσης, τὴν ἀπεριόριστη δυναμικὴ τῶν σημαινόντων τῆς τέχνης.

Τὸ ὑποκείμενο συγκροτεῖται σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς μόνον μὲ τὴ ζωτικὴ ἀναφορὰ στὴν παρουσία-ἀπουσία τοῦ Ἄλλου. Παρουσία-ἀπουσία ποὺ σημαίνεται ὡς στόχος τῆς ἐπιθυμίας, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐξαντλεῖται τὸ σημαινόμενο ἀπὸ τὰ σημαίνοντα τοῦ πόθου, ἀπὸ τοὺς διαμεσολαβητικοὺς λόγους ἀνταπόκρισης στὴ ριζικὰ πρωτογενὴ καὶ πάντοτε ἀπλήρωτη ἐπιθυμία.

19. Denis VASSE, *Le temps du désir*, Paris (Seuil) 1969, σελ. 23, βλ. καὶ σελ. 34 καὶ 40.

“Αν αυτή είναι η μόνη δυνατή ή, έστω, μιὰ θετική προσέγγιση του ανθρώπινου υποκειμένου ως υπαρκτικού γεγονότος (πέρα από τους καταφανώς έλλειπτικούς φαινομενολογικούς ή νοητικούς - αφαιρετικούς έντοπισμούς του υποκειμένου στη βιολογική ψυχοσωματική άτομικότητα), τότε δέν τίθεται έρώτημα, αν είναι δυνατό να υπάρχει ο άνθρωπος με τόν τρόπο τής σχέσης και όχι με τόν τρόπο τής φύσης. Γιατί ή ίδια ή θετική έμπειρική ανάλυση μετατρέπει τὸ έρώτημα σέ καταφατική ένδειξη.

“Ομως, ταυτόχρονα, μάς είναι αδύνατο να βεβαιώσουμε έμπειρικά τήν ύπαρξη του υποκειμενικού συντελεστή στον τρόπο τής σχέσης, δίχως τήν υπαρκτική προϋπόθεση μιᾶς βιολογικά δεδομένης φύσης και φυσικής ενέργειας που υποστασιάζει τή σχέση. “Ακόμα και ή ριζικά πρωτογενής έπιθυμία του υποκειμένου ενεργείται «διαμεσολαβούμενη» από τή φύση — τίς φυσικές ενέργειες — του υποκειμένου. Και με τόν θάνατο τόν βιολογικό είναι ή φύση που πεθαίνει και κάθε φυσική ενέργεια «άποσβέννυται» ολοκληρωτικά. “Ετσι ο τρόπος τής σχέσης, έστω κι αν είναι ή μόνη δυνατότητα να ιδρυθεῖ και συγκροτηθεῖ τὸ υποκείμενο σέ υπαρκτικό γεγονός, εμφανίζεται απόλυτα έξαρτημένος από τόν τρόπο τής φύσης και τὸ υποκείμενο όριστικά υποταγμένο στον θάνατο. Με άνεκπλήρωτη τήν ιδρυτική τής γένεσής του έπιθυμία για πληρωματική σχέση, δηλαδή για άθάνατη ζωή.

Δυὸ άντιθετικές διαπιστώσεις, έξίσου θετικά βεβαιωμένες από τήν έμπειρία: “Η φύση που υποστασιάζει και σαφώς περιορίζει — χρονικά και τοπικά — τὸ ενεργήμα τής σχέσης. Και ή σχέση που ιδρύει και συγκροτεῖ τὸ υποκείμενο σέ υπαρκτικό γεγονός, πάντοτε — παρά τους περιορισμούς τής φύσης — στο «πεδίο» τής ύπαρξης του υπερβατικού “Αλλου. Στο «πεδίο» σημαινόμενης δυνατότητας για «ζωή άθάνατη, ζωή άπερίσταλτη, ζωή που δέν έχει ανάγκη από κανένα όργανο, ζωή άπλοποιημένη και άκατάλυτη».

“Ο μηδενισμός του ένός από τὰ δυὸ έμπειρικά δεδομένα τής υποκειμενικότητας θα άκρωτηρίαζε αυθαίρετα τήν ίδια τήν έμπει-

ρική γνώση. Θα ήταν ένας γνωστικός αυτοχειριασμός — με υποχρεωτική κατάληξη τήν εύκολη καταφυγή στην ιδεολογία. Γνωρίζουμε θετικά τὸ υποκείμενο μόνο ενεργούμενο μέσω των εφήμερων φυσικών ενεργημάτων και λειτουργιών. “Αλλά τὸ γνωρίζουμε, επίσης θετικά, μόνο συγκροτούμενο ως λογική ανταπόκριση έπιθυμίας στην κλήση του υπερβατικού “Αλλου, κλήση σέ πληρωματική σχέση, δηλαδή σέ ζωή άθάνατη.

Δυνατότητα έξόδου από τήν άδιέξοδη άντιθετική διαπίστωση δέν διαφαίνεται, παρά μόνο μία: “Η σπουδή τής λογικής άναφορικότητας κάθε έκφανσης του υπαρκτού. “Εμπειρική και βιωματική σπουδή τής άμοιβαιότητας που υποδηλώνει ή λογική άναφορά. Τής παραπομπής σέ μιὰ λογική κλήση — αίτιώδη άρχή του υπαρκτικού γεγονότος καθόλου: τόσο τής φύσης όσο και τής σχέσης. “Η ριζικά πρωτογενής άναφορικότητα λογικής συγκρότησης τής ύλης — όπως τήν βλέπουμε να έπισημαίνεται από τήν κβαντική φυσική — και ή ριζικά πρωτογενής άναφορικότητα τής έπιθυμίας που συγκροτεῖ τὸ υποκείμενο σέ λογική ύπαρξη, παραπέμπουν και οἱ δυὸ στο υπερβατικό σημαινόμενο μιᾶς ενιαίας λογικής κλήσης ιδρυτικής του είναι - καθόλου. Παραπέμπουν στο «πεδίο» του υπερβατικού “Αλλου.

“Αν ή «άνθρωπική άρχή» τής σύγχρονης φυσικής λειτουργεί ως κατευθυντήρια μέθοδος για τή φυσική έρευνα, γιατί ή άρχή του υπερβατικού “Αλλου δέν μπορεί να λειτουργήσει ως κατευθυντήρια μέθοδος μιᾶς μη - νοησιαρχικής, κριτικά έμπειρικής όντολογίας; “Η υπερβατική έκδοχή τής άνθρώπινης συνείδησης στην «ίσχυρη άνθρωπική άρχή» λειτουργεί ως ή μόνη λύση στο άλλως άδιέξοδο «μετρητικό πρόβλημα» τής κβαντικής φυσικής — πρόβλημα συγκρότησης τής πληροφορίας του κβαντικού κύματος σέ υπαρκτικό γεγονός φυσικής πραγματικότητας. “Αντίστοιχα, δίχως τήν παραπομπή στη λογική κλήση του υπερβατικού “Αλλου, δίχως τήν άρχή τής λογικής άμοιβαιότητας, παραμένει άνερμήνευτη τόσο ή πρωτογενής άναφορικότητα λογικής συγκρότησης τής ύλης, όσο

και ή πρωτογενής αναφορικότητα ή ιδρυτική του ανθρώπινου υποκειμένου.

Δίχως τὸ ἐνδεχόμενο λογικῆς παραπομπῆς τοῦ τρόπου τῆς φύσης και τοῦ τρόπου τῆς σχέσης στο «πεδίο», δηλαδή στὴν κλήση, τοῦ ὑπερβατικοῦ Ἄλλου, τὸ ὄντολογικὸ πρόβλημα δὲν μπορεῖ νὰ τεθεῖ. Ἡ κοσμικὴ ὕλη-ἐνέργεια και τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο-πρόσωπο, ὡς ὄντολογικὰ δεδομένα, παραμένουν ἀνερμήνευτα. Τὸ πρόβλημα νοήματος τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης και τῆς ἀνθρώπινης πράξης, τοῦ κόσμου και τῆς Ἱστορίας (πρόβλημα νοηματοδότησης τοῦ τρόπου τοῦ βίου, δηλαδή τοῦ πολιτισμοῦ) μένει παγιδευμένο στὴν ἀντίφαση. Ἀντίφαση δυὸ ἐμπειρικὰ πιστοποιημένων και ὑπαρκτικὰ ἀλληλοαναιρούμενων δεδομένων: τῆς περατῆς φύσης και τῆς ἀπεριόριστης σχέσης.

Ἡ ψυχαναλυτικὴ ἐμμονὴ στὴν ἐμπειρία τῆς ἀναφορικῆς συγκρότησης τοῦ ὑποκειμένου, τῆς γένεσης τοῦ ὑποκειμένου στο πεδίο τοῦ Ἄλλου, μαζὶ μὲ τὴν ἐμμονὴ τῆς κβαντικῆς φυσικῆς στὴ ριζικὰ πρωτογενὴ ἀναφορικότητα και λογικὴ συγκρότηση τῆς ὕλης, εἶναι τὰ στοιχεῖα προβληματισμοῦ ποὺ κομίζει ἡ νεωτερικότητα γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς μετα-νεωτερικῆς μετα-φυσικῆς. Ἡ γονιμότητα τοῦ προβληματισμοῦ ἔγκειται καταρχὴν στὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴ νευτώνεια φαινομενολογία τοῦ ὑπαρκτοῦ και τὴ συνακόλουθη νοησιарική μεταφυσικὴ, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν καντιανὴ «ἀπώθηση»²⁰ τῆς μεταφυσικῆς, τὴν ταύτισή της μὲ μόνη τὴν ἀνάλυση τῆς γνωστικῆς λειτουργίας τοῦ νοῦ — τὸν ἐγκλωβισμό τῆς ὄντολογίας στὸν μηδενισμό ἢ στὴν ἀλογία τῆς «τυχαιότητας».

Κυρίως ὅμως ἔγκειται ἡ γονιμότητα τοῦ προβληματισμοῦ στὴν κατάδειξη τοῦ λογικοῦ-παραπεμπτικοῦ χαρακτήρα τῆς ριζικὰ πρωτογενοῦς ἀναφορικότητας τοῦ ὑπαρκτοῦ. Τόσο ἡ ἀναγωγή

20. Ἐδῶ μὲ τὴν ψυχαναλυτικὴ σημασία τοῦ ὅρου. Βλ. J. LAPLANCHE - J.-B. PONTALIS, *Vocabulaire de la psychanalyse*, Paris (P.U.F.) 1981, σελ. 392, κ.έ.

στὰ ἀφετηριακὰ δεδομένα κβαντικῆς συγκρότησης τῆς ὕλης, ὅσο και ἡ ἀνάλυση τῶν συνθηκῶν πρωταρχικῆς ἀνάδυσής τοῦ ὑποκειμένου, μᾶς ὁδηγοῦν στὴ συνεκδοχὴ μιᾶς πρωτογενοῦς λογικῆς ἀναφορικότητας ποὺ ἰδρύει και συγκροτεῖ τὸ ὑπαρκτὸ — λογικῆς ἀναφορικότητας ποὺ μόνον ὡς σημαντικὴ ἀνταπόκριση σὲ σημαινόμενη λογικὴ κλήση μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ.

Αὐτὸ ποὺ κληροδοτεῖ ἡ νεωτερικότητα στὸν μετα-νεωτερικὸ ὄντολογικὸ προβληματισμό, εἶναι ἡ ἐμπειρικὰ βεβαιωμένη ἀποδέσμευση τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν περιορισμὸ σὲ μόνη τὴ λογικότητα τῆς δομῆς τοῦ ὑπαρκτοῦ, και σὲ μόνη τὴν ἐξελιγμένη ἐγκεφαλικὴ λειτουργία κατανόησης αὐτῆς τῆς δομῆς. Ἡ γονιμότερη γιὰ τὴν ὄντολογία συνεισφορὰ τῆς νεωτερικότητας εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἐμφάνισης τοῦ λόγου ὡς συναρτήσεως πάντοτε μιᾶς λογικῆς ἀμοιβαιότητας — εἶναι ἡ προϋποθετικὴ ἀμοιβαιότητα τῆς ἀναφορᾶς ποὺ ἰδρύει και συγκροτεῖ τὴ λογικότητα.

Κατὰ συνέπεια, τὸ κληροδότημα τῆς νεωτερικότητας ὁδηγεῖ τὴ μετα-νεωτερικὴ ὄντολογία στὴν ἐκδοχὴ τοῦ εἶναι ὡς λογικῆς ἀμοιβαιότητας σχέσεων: ἐκδοχὴ ἀποδέσμευσης τοῦ εἶναι ἀπὸ τὴν ὄντοτητα τῆς νευτώνειας φαινομενολογίας και νοησιарχίας, ἀποδέσμευσης τοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὴν ἀτομικότητα τῆς φυσιοκρατικῆς βιολογίας. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, ἡ ἀναφορικότητα τοῦ λόγου-τρόπου τῶν ὑπαρκτῶν παραπέμπει τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀπόπειρα σὲ μιὰν ιδρυτικὴ λογικὴ κλήση σὲ σχέση — ἡ καίρια συνεισφορὰ τῆς νεωτερικότητας στὴν ὄντολογία εἶναι τὸ κεφαλαῖο ἄλφα στὴ γραφὴ τοῦ Ἄλλου. Εἰδικὰ ἡ σπουδὴ τῆς ἰδρύσεως και συγκρότησης τοῦ ὑποκειμένου — σπουδὴ τῆς ἀναφορικῆς ἀμοιβαιότητας ἐπιθυμίας και σημαίνοντος, ἀλλὰ και ἐμπειρικῆς ἀπόστασης σημαίνοντος και σημασινομένου τῆς πληρωματικῆς ἀμοιβαιότητας — παραπέμπει στὴν ὑπαρκτικὴ διαφορὰ τῶν διαμεσολαβούντων ἄλλων ἀπὸ τὸν σκοπούμενο Ἄλλον: Διαφορὰ τῶν ὑπαρκτῶν ἀπὸ τὴν ὄντως ὕπαρξη, τῆς ἐπιβίωσης ἀπὸ τὴ ζωὴ — τελικὰ τοῦ κτιστοῦ ἀπὸ τὸ ἄκτιστο.

Θα πρέπει ίσως ἐδῶ ἐπιπρόσθετα νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ συγκρότηση τῆς πρωτογενοῦς ἀναφορικότητας σὲ σημαίνουσα λογικότητα προϋποθέτει γενετικά ὄχι δεδομένη τὴν παρουσία τοῦ "Αλλου, ἀλλὰ τὴν παρουσία-ἀπουσία του. Ἀκόμα καὶ τὰ διαμεσολαβοῦντα στὴν πρωτογενὴ ἀναφορά συνιστοῦν λογικά σημαίνοντα καὶ λογοποιοῦν τὴν ἀναφορά μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση τῆς παρουσίας-ἀπουσίας τους: "Αν ἦταν δεδομένη, συνεχῆς καὶ κατεχόμενη ἀπὸ τὸ βρέφος ἡ παρουσία τῆς μάνας, δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀνάδυση τοῦ σημαίνοντος τῆς ἐπιθυμίας στὸ πεδίο τῆς μάνας, ἐπομένως οὔτε ἴδρυση καὶ συγκρότηση τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου. "Αν ὁ "Αλλος τῆς προϋποθετικῆς λογικῆς κλήσης σὲ σχέση καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ τέλους τῆς σχέσης ἦταν μιὰ δεδομένη καὶ ὀριστικὴ νευτώνεια παρουσία, θὰ ἦταν ἀδύνατη ἡ ἀνάδυση σημαίνοντων τῆς κλήσης καὶ τῆς σχέσης, ἀνύπαρκτη ἡ λογικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ πραγματικὴ ἀπόσταση φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, τὸ ἀνυπότακτο τοῦ "Αλλου σὲ ὀριστικὰ βεβαιότητες, εἶναι ὑπαρκτικὴ προϋπόθεση τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου.

"Αν εἶναι ἡ κλήση τοῦ ἀκτίστου ποὺ συνιστᾷ τὸ χτιστό, ἂν εἶναι ἡ κλήση τοῦ "Αλλου ποὺ συνιστᾷ τὴ φύση καὶ τὴν ὑποκειμενικότητα μὲ τὸν τρόπο τῆς σχέσης — μὲ διαμεσολαβούμενη ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἐπιθυμητικὴ ἀνταπόκριση τοῦ ὑποκειμένου στὴ ζωτικὴ κλήση — τότε γιατί νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ κλήση ἀδυνατεῖ νὰ ὑπερβεῖ τὴ διαμεσολάβηση τῆς φύσης καὶ (πάντοτε μὲ τὸν τρόπο τῆς σχέσης) νὰ συγκροτεῖ τὴν ὑποκειμενικότητα σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς ἐλεύθερο ἀπὸ τὸν θάνατο;

Τὸ ἐρώτημα μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἐλέγξουμε τουλάχιστον τὴ συνέπεια τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς — δηλαδὴ τὶς προϋποθέσεις λογικῆς κοινωνίας τῆς ἐμπειρίας — στὴν περίπτωσιν τῆς μόνης ὄντο-λογικῆς πρότασης ποὺ ἀποπειρᾶται νὰ ἀρθρώσει κάποια σημαντικὴ τῶν δυνατοτήτων ὑπαρξὸς τοῦ ὑποκειμένου μετὰ τὸν θάνατο.

ΘΕΣΗ 3.

ΜΕΤΑ-ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ ΜΕΤΑ-ΦΥΣΙΚΗΣ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ

Μὲ τὴ λέξη φύση δηλώνουμε τὴν ὑπαρκτικὴ ὁμοειδεῖα. Φύση εἶναι τὸ σύνολο τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας, γιατί ἔχει κοινὸ εἶδος ὑπάρξεως τὴν χτιστότητα. Κτιστὸ λέμε κάθε ὑπαρκτὸ ποὺ δὲν ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ του στὸν ἑαυτό του, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν αἰτιώδη ἀρχή του.

Φύση εἶναι καὶ τὸ κοινὸ εἶδος ὑπάρξεως στὰ ἐπιμέρους ὁμοειδῆ ὑπαρκτά: τὸ σύνολο τῶν γνωρισμάτων-ιδιωμάτων-λειτουργιῶν ποὺ συνιστοῦν κοινὴ μορφολογία τρόπου τῆς ὑπάρξεως. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ταυτίζουμε τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο τῆς λέξης φύση μὲ τὸ σημαίνόμενο τῆς λέξης οὐσία. Παράγωγο τοῦ ρηματικοῦ τύπου τῆς μετοχῆς ἐνεστώτος τοῦ «εἰμί», δηλώνει ἡ οὐσία τὴν κοινὴ μορφολογία μετοχῆς κάποιων ὑπαρκτῶν στὴν ὑπαρξή.

Μὲ τὴ λέξη ὑπόσταση δηλώνουμε τὴν κάθε ἐπιμέρους ὑπαρκτικὴ πραγματοποίηση μιᾶς κοινῆς φύσης: Τὴν κάθε ἀτομικὴ ὑπαρξὴ ποὺ συγκεντρώνει ὅλα τὰ γνωρίσματα μιᾶς φυσικῆς ὁμοειδεῖας, πάντοτε ὅμως μὲ τρόπο μοναδικὸ ὡς πρὸς τὶς ἄλλες ὑποστάσεις τῆς ἴδιας φύσης. Τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς φυσικῆς ὁμοειδεῖας ἐνεργοῦνται σὲ κάθε ὑπόσταση μὲ εἶδος ἐνικὸ καὶ ἀνόμοιο.

Ὅνομάζουμε ἐνέργειες τῆς φύσης τοὺς τρόπους ἢ τὶς λειτουργίες μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφέρεται ἡ ὑπαρκτικὴ ὁμοειδεῖα τῆς φύσης καὶ ἡ ὑπαρκτικὴ μοναδικότητα τῆς ὑπόστασης. Γνωρίζουμε τὴ φύση

μόνο ως ύπαρκτικές ενέργειες, ως σύνολο λειτουργιών που συνιστούν κοινή μορφολογία τρόπου τῆς υπάρξεως. Καί γνωρίζουμε τὴν υπόσταση μόνο ως ἐνεργητική-ύπαρκτική ἐτερότητα ἐκφορᾶς τῶν ὁμοειδῶν λειτουργιών τῆς φύσης.

Δίχως τὴν ἀναφορὰ στὶς ἐνέργειες, τὰ σημαίνοντα φύση καὶ υπόσταση ἐξαντλοῦνται σὲ φαινομενολογικὲς μόνο ἐπισημάνσεις. Χάρη στὴ διάκριση τῆς φύσης ἀπὸ τὶς ὑποστατικὰ ἐκφερόμενες ἐνέργειες τῆς φύσης, ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος διασώζει τὴν ἐνάργεια τῆς ἐμπειρικῆς πιστοποίησης.

Ἡ υπόσταση ἀνθρώπου εἶναι ἡ κάθε ἀτομικὴ ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ὁ κάθε ἐπιμέρους ἄνθρωπος. Ἡ ἀνθρώπινη υπόσταση συγκεφαλαιώνει τὴν καθολικὴ ὑπαρκτικὴ ὁμοείδεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τὸ σύνολο τῶν ἐνεργειῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφέρεται ἡ ἀνθρώπινη φύση καὶ διακρίνεται ἀπὸ κάθε ἄλλη φυσικὴ ὁμοείδεια. Συγκεφαλαιώνει ἡ ἐνικὴ υπόσταση τὰ ὑπαρκτικὰ γνωρίσματα καὶ τὶς ὑπαρκτικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου-καθόλου — τὶς σωματικὲς καὶ ψυχικὲς λειτουργίες ἢ ἱκανότητες ποὺ συγκροτοῦν τὸν ἄνθρωπο σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονός.

Ἡ ὑπαρκτικὴ συγκεφαλαίωση τῆς καθολικῆς ἀνθρώπινης φύσης στὴν ἐνικὴ ἀνθρώπινη υπόσταση εἶναι πάντοτε ἓνα γεγονός υπάρξεως μοναδικό, ἀνόμοιο καὶ ἀνεπανάληπτο. Αὐτὴ ἡ ἐτερότητα τῆς ἀνθρώπινης υπόστασης δὲν ἐξαντλεῖται στὴ μορφολογία τῆς μοναδικότητος. Περιλαμβάνει καὶ τὴ δυναμικὴ τοῦ ἀπροσδόκητου, τῆς ἀπροκαθόριστης ἐκδήλωσης τῶν ἐνεργημάτων, τοῦ ἔμπρακτα καινούργιου καὶ πρωτοφανοῦς. Εἶναι μιὰ ἐνεργητικὴ-δημιουργικὴ ἐτερότητα, ποὺ ὀφείλεται στὴν ὑπαρκτικὴ δυνατότητα —τοῦ ἀνθρώπου καὶ μόνο— νὰ παίρνει ἀπόσταση υπάρξεως ἀπὸ τὴν ὁμοείδεια τῆς φύσης, νὰ ἐνεργεῖ κάποιες κοινὲς φυσικὲς ἐνέργειες μὲ ἀνομοιότητα ὅχι μόνο μορφολογική, ἀλλὰ ὑπαρκτικοῦ τρόπου.

Ὀνομάζουμε ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου τὴ δυνατότητα τροπικῆς ἀνομοιότητος, ὑπαρκτικῆς-δημιουργικῆς ἐτερότητας τῆς ἀνθρώπινης υπόστασης ὡς πρὸς τὴν ὁμοείδεια τῆς κοινῆς φύσης. Δυνατότητα πεπερασμένη, ἀλλὰ ἐμπειρικὰ πιστοποιήσιμη, ὑπαρκτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τῆς υπόστασης, σχετικῆς ἀποδέσμευσης ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα συμμόρφωσης μὲ τοὺς ὑπαρκτικούς προκαθορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ φυσικὴ ὁμοείδεια.

Μὲ ἐμπειρικὰ δεδομένη τὴν (ἔστω καὶ πεπερασμένη ἢ σχετικὴ) ἐλευθερία ὑπαρκτικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τῆς υπόστασης ὡς πρὸς τὴ φύση, ἀποδείχνεται καὶ ἡ φύση «κάτι περισσότερο» ἢ καὶ «κάτι διαφορετικὸ» ἀπὸ μορφολογικὴ ἀπλῶς ὁμοείδεια τοῦ τρόπου τῆς υπάρξεως. Δηλώνεται ἡ ἀνθρώπινη φύση ὡς αὐτόνομο ὑπαρκτικὸ γεγονός μέσα στὰ ὅρια τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος τῆς υπόστασης: ὡς τάση γιὰ αὐτονομία καὶ ὑπαρκτικὴ προτεραιότητα τῶν κοινὰ δεδομένων λειτουργιῶν-ἀναγκῶν τῆς φυσικῆς ὁμοείδειας, ἔναντι τῆς ὑποστατικῆς ἐτερότητας.

Ἡ ἐμπειρία τῆς φύσης ὡς ὑπαρκτικῆς αὐτονομίας μέσα στὰ ὅρια τῆς υπόστασης, εἶναι ἐμπειρία ἀντιθετικῆς ὡς πρὸς τὴν ὑποστατικὴ ἐτερότητα νομοτέλειας, ἐμπειρία ἀδιαφοροποίητης ὁρμῆς, φορᾶς, ἐνστίκτου, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὴν ὑπαρκτικὴ διαφορότητα τῆς υπόστασης. Ἡ υπόσταση τείνει νὰ υπάρξει ὡς ἐτερότητα καὶ ἐλευθερία ἀπὸ τὴ φύση, ἡ φύση τείνει νὰ υποτάξει τὴν υπόσταση στοὺς ὁμοειδεῖς προκαθορισμούς της.

Στὴν ὑπαρκτικὴ αὐτὴ ἀντίθεση ἀνθρώπινης φύσης καὶ υπόστασης ὑπερισχέει ἐφήμερα ἡ υπόσταση, ἀλλὰ τελικὰ καὶ ἀναπότρεπτα ἡ φύση. Ἡ φύση δεσμεύει τὴν υπόσταση, ἀφοῦ αὐτὴ παρέχει τὶς ἐνέργειες μὲ τὶς ὁποῖες ὑποστασιάζει ἡ υπόσταση τὴν ὑπαρκτικὴ της ἐτερότητα. Καὶ οἱ ἐνέργειες τῆς φύσης ὑπόκεινται νομοτελει-

ακά στην προοδευτική φθορά ή στην άπρόοπτη δυσλειτουργία-α-σθένεια και, τελικά, στην «απόσβεση» τους με τὸν θάνατο.

Με τὸν θάνατο ἀφανίζεται ἡ φυσικὴ ἀτομικότητα, ἡ ψυχωσωματικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου. Ἐξαλείφονται οἱ φυσικὲς ἐνέργειες-δυνατότητες ποὺ ὑποστασιάζονται στὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τῆς ἀτομικότητας: ἡ κίνηση, ἡ νόηση, ὁ λόγος, ἡ κρίση, ἡ φαντασία, ἡ μνήμη, οἱ αἰσθήσεις, τὸ πάθος, ἡ δημιουργικότητα — κάθε φυσικὴ ἐνέργεια.

“Ὅσο ὑπάρχει ἡ φυσικὴ ἀτομικότητα, ὑποστασιάζει δυναμικά, με ἐλευθερίᾳ ἐπιλογῆς, καὶ τὸ φυσικὸ ἐνέργημα τῆς διαίωνης τοῦ εἶδους, τῆς δημιουργίας ἀπογόνων. Ἡ ὑπόσταση ἀποδείχεται ἐνεργητικὰ ἰκανὴ νὰ διαιωνίσει τὴ φύση, ἐνῶ ἡ φύση ἀποδείχεται ἐνεργητικὰ ἀνίκανη νὰ διαιωνίσει τὴ συγκεκριμένη —μοναδική, ἀνόμοια καὶ ἀνεπανάληπτη— ὑπόσταση.

Ἡ μόνη ρωγμὴ ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια, εἶναι ἡ ὑπαρκτικὴ ἐτερότητα τῆς ὑπόστασης — ἡ ἔστω καὶ ἐφήμερη ὑπαρκτικὴ ἀπόσταση τῆς ὑπόστασης ἀπὸ τὴ φύση. Σπουδάζοντας, με τὴ βοήθεια τῆς κβαντικῆς φυσικῆς, τὴν ὑπαρκτικὴ ἀπόσταση τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης ἀπὸ κάθε φυσικὸ σύστημα ἢ, με τὴ βοήθεια τῆς ψυχολογίας-ψυχανάλυσης, τὴν ὑπαρκτικὴ ἀπόσταση τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου ἀπὸ τὴ βιολογικὴ ἀτομικότητα, ἐντοπίζουμε τὴ ρωγμὴ ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια σὲ μόνο τὸ γεγονὸς τῆς σχέσης. Συνείδηση καὶ ὑποκείμενο εἶναι δυὸ σημαίνοντα σχέσης, παραπεμπτικὰ στὴν ἐνεργητικὴ ἐτερότητα ὡς ὑπαρκτικὴ ταυτότητα καὶ ἀπροκαθόριστη ἀνταπόκριση σὲ μιὰ κλήση-σὲ-σχέση.

Συνείδηση καὶ ὑποκείμενο εἶναι σημαίνοντα ποὺ μόνο μέσω τῆς ἐμπειρίας τῆς σχέσης ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῆς

παραπομπῆς σὲ νοηματικὰ ἀπλῶς σημαινόμενα. Χαρακτηρίζουμε ὡς λογικὴ τὴ συνειδητὴ καὶ ἐλεύθερη σχέση, γιατί ἐνεργεῖται με τὴ φυσικὴ δυνατότητα τοῦ λόγου. Ὅμως δὲν εἶναι ἡ λογικότητα (οὔτε καν ἡ συνείδηση ἢ τὸ ὑποκείμενο) ποὺ ἰδρύει τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς τῆς σχέσης. Ἡ σχέση συγκροτεῖ τὸν λόγο, δὲν συγκροτεῖ ὁ λόγος τὴ σχέση. Ἡ σχέση συγκροτεῖ καὶ τὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση καὶ τὸ ἀσυνείδητο τοῦ ὑποκειμένου’.

Ἡ σχέση εἶναι τὸ κείμενον-ὑπὸ τὴ λογικὴ καὶ συνειδητὴ ὑπαρξη: εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ προϋπόθεση τῆς ὑπαρκτικῆς καὶ συνειδητῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ φύση, εἶναι τὸ ὑπο-κείμενο τῆς ὑποστατικῆς ἀνταπόκρισης σὲ μιὰ «ὄντοποιὸν»² —γενετικὴ τῆς ὑπαρκτικῆς ταυτότητας— κλήση.

Ἡ σχέση δὲν εἶναι ἐπιφαινόμενο τῆς ὑπαρξης τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ συγκρότηση τοῦ ὑποκειμένου σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς. Αὐτὸ τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς ποὺ ἰδρύεται καὶ συγκροτεῖται μόνο μέσω τῆς σχέσης, μόνο ὡς ἀναφορικὴ ἀνταπόκριση σὲ προϋποτιθέμενη κλήση-σὲ-σχέση, ἐκφέρει τὴν ἀναφορά του με τὸν τρόπο τῆς φύσης: τὴ φυσικὴ ἐνέργεια τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ λόγου. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ ἐκφορά τῆς ἀναφορικότητας παραπέμπει σὲ ἓναν προ-φυσικὸ συντελεστὴ τῆς ἀναφορικότητας — σὲ ἓναν «πυρήνα» (Kern, ἔλεγε ὁ Φρόυντ) ἀπὸ μὴ-νόημα³, δηλαδὴ ἀπὸ κάτι ποὺ ὑπερβαίνει κάθε νόημα ὄντας ἡ ὑποστατικὴ δυνατότητα τοῦ νόηματος, ἡ ἀφετηριακὴ δυνατότητα τῆς

1. Οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις τοῦ LACAN εἶναι κυριολεκτικὰ ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὸν ὀντολογικὸ προβληματισμὸ. Βλ. τὸ βιβλίο μου: *Ὁρθὸς λόγος καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ*, σελ. 143-169, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὴν πρωτεύουσα βιβλιογραφία.

2. ΔΑΜΑΣΚΙΟΣ, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν*, 65 (ἔκδοση J. Kopp, Frankfurt 1826).

3. ... isoler dans le sujet un coeur, un kern, pour s'exprimer comme Freud, de non-sense, que l'interprétation est elle-même un non-sens: LACAN, *Le Séminaire XI*, σελ. 226.

αναφορικότητας του υποκειμένου. Το υποκείμενο ιδρύεται και συγκροτείται ως υπαρκτικὸς συντελεστής αναφορικῆς ἀμοιβαιότητος, ὡς ὅρος μιᾶς σχέσης.

Τὸ μόνο υπαρκτικὸ γεγονός πού διαφαίνεται διαφοροποιούμενο, ὡς ἐμπειρικὸ δεδομένο, ἀπὸ τὸ υπαρκτικὸ γεγονός τῆς φύσης, εἶναι ἡ σχέση. Καὶ ἂν ἡ φύση εἶναι ἡ υπαρκτικὴ ὁμοείδεια τοῦ κτιστοῦ (ὅπως ἀρχικὰ τὴν ὀρίσαμε), τότε ἡ διαφορὰ ἢ «ἀπόσταση» τῆς σχέσης ἀπὸ τὴ φύση μπορεῖ νὰ εἶναι δηλωτικὴ ἢ ἀπλῶς παραπεμπτικὴ στὸν τρόπο υπάρξεως τὸν μὴ υποκείμενο στὴ φύση καὶ μὴ ἐκφερόμενο ἀπὸ τὴ φύση: στὸν τρόπο υπάρξεως τοῦ ἀκτίστου. Τότε τὸ υποκείμενο, ὡς ὑποστατικὴ ἀνταπόκριση σὲ μιὰ προϋποθετικὴ ἀμοιβαιότητα προ-φυσικῆς σχέσης, ὀφείλει τὴν ἰδρυτικὴ του ἀφετηρία στὴν κλητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου. Ἀναδύεται γενετικὰ τὸ υποκείμενο στὸν «τόπο» τοῦ υπερβατικοῦ Ἀλλου.

Ἄν ἡ ἐμπειρία τῆς σχέσης παραπέμπει, ἔστω ἔμμεσα καὶ ἑλλειπτικά, στὸν τρόπο υπάρξεως τοῦ ἀκτίστου, ἂν ἡ μόνη δυνατότητα σημαντικῆς προσπέλασης τοῦ ἀκτίστου εἶναι ἡ ἐμπειρία τῆς σχέσης, τότε καὶ τὰ γλωσσικὰ σημαίνοντα πού μποροῦν νὰ δηλώσουν τὴν ἀκτιστὴ Αἰτιώδη Ἀρχὴ τοῦ κτιστοῦ ὡς υπαρκτικὸ γεγονός σχέσης, εἶναι τὰ σημαίνοντα τῆς *Μιᾶς* καὶ *Τρισυπόστατης* Ἀρχῆς.

Ἡ ἀναφορά τῆς ἀριθμητικῆς ἐνικότητας στὴν Αἰτιώδη Ἀρχὴ δὲν παραπέμπει σὲ προσδιορισμὸ οὐσίας ἢ φύσεως. Γιατὶ ὁ προσδιορισμὸς οὐσίας ἢ φύσεως σημαίνει δεδομένες προδιαγραφές τοῦ υπαρκτικοῦ γεγονότος, πού ἀποκλείονται ὅταν μιλάμε γιὰ Αἰτιώδη Ἀρχὴ — Ἀρχὴ προϋποθετικὴ κάθε υπαρκτικοῦ προσδιορισμοῦ. Ἡ ἐνικότητα τῆς Αἰτιώδους Ἀρχῆς δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει, στίς ἐμπειρικὲς ὑποτυπώσεις τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς, παρὰ μόνο τὴν ἀδέσμευτη ἀπὸ κάθε φυσικὴ-οὐσιαστικὴ προϋπόθεση ἐλευθερία μιᾶς θέλησης-γιὰ-ὑπαρξῆ. Καὶ τὴν υπαρκτικὴ δυνατότητα

αὐτῆς τῆς θέλησης-γιὰ-ὑπαρξῆ νὰ συγκροτεῖται σὲ ὑποστατικὸ γεγονός σχέσης, δηλαδὴ ἀπροϋπόθετης υπαρκτικῆς ἐλευθερίας ὑποστάσεων πού κοινωνοῦν τὸ εἶναι.

Μὲ τίς ἐμπειρικὲς προδιαγραφές τῆς ἀνθρώπινης γλωσσικῆς σημαντικῆς, ἀδέσμευτη ἀπὸ κάθε φυσικὴ-οὐσιαστικὴ προϋπόθεση ἢ σκοπιμότητα μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ θέληση-γιὰ-ὑπαρξῆ ὡς ἀπολύτως ἀνιδιοτελὴς ἀγάπη. Μόνο ἡ ἀγάπη, ὡς ὀντολογικὴ (καὶ ὄχι ἠθικὴ) κατηγορία, μπορεῖ νὰ δηλώσει τὴν αὐθυπέμβαση καὶ τὴν αὐτοπροσφορά — τὴν κοινωνία τοῦ εἶναι — ὡς θελητικὸ τρόπο τῆς υπάρξεως: Νὰ παραπέμπει σὲ μιὰν ὑπαρξῆ πού υπάρχει ὄχι ἀπὸ ἀναγκαιότητα ὑποταγῆς στὸ δεδομένο τῆς ὑπαρξῆς της, ἀλλὰ ὑποστασιάζοντας ἐλεύθερα τὸ εἶναι της (προερχόμενη σὲ διάκριση ὑποστάσεων τοῦ εἶναι της) — «γεννώντας» καὶ «ἐκπορεύοντας» ὑποστάσεις μὲ τίς ὁποῖες συγκροτεῖ τὸ εἶναι ὡς κοινωνία ἀγάπης.

Ἡ θελητικὴ-ἀγαπητικὴ διάκριση ὑποστάσεων εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ σημάνουμε γλωσσικὰ τὴν Αἰτιώδη Ἀρχὴ τοῦ υπαρκτοῦ ὡς υπαρκτικὸ γεγονός σχέσης ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε προϋποθετικὸ προσδιορισμὸ. Στὸ ἐρώτημα, ἂν αἰτιώδης ἀρχὴ τοῦ υπαρκτοῦ εἶναι ἡ τυφλὴ ἀναγκαιότητα ἢ ἡ ἐλευθερία, τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐλευθερίας ἔχει μία καὶ μόνη ὀντολογικὴ ὑποτύπωση: αὐτὴν πού παραπέμπει σὲ θελητικὴ διάκριση Ὑποστάσεων τῆς *Μιᾶς* Αἰτιώδους Ἀρχῆς. Ἡ διάκριση ὑποστάσεων πού συγκροτοῦν τὸ εἶναι ὡς ἀγαπητικὴ κοινωνία, εἶναι ἡ μόνη σημαντικὴ διατύπωση ἱκανὴ νὰ ὑποδηλώσει ἐμπειρικὰ μιὰν ὄχι ἐνικὴ, ἀλλὰ πάντοτε ἐνιαίαν θέληση-γιὰ-ὑπαρξῆ πού αὐτοβεβαιώνεται υπαρκτικὰ ὡς γεγονός ἐλευθερίας.

Μὲ τίς ἐμπειρικὲς προδιαγραφές τῆς ἀνθρώπινης γλωσσικῆς σημαντικῆς, ἡ ἀφετηριακὴ ὑποστατικὴ πραγμάτωση τοῦ εἶναι ὡς ἀγαπητικῆς κοινωνίας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι *τριαδική*: Γνωρί-

ζουμε τη σχέση που συγκροτεί το υποκείμενο σε διακριτή ύποσταση μόνο ως μη-δυναδική σχέση, δηλαδή ως μη-έξάρτηση από την ιδρυτική της αρχή. "Αν στον «τόπο» του "Αλλου δεν αναδυθεί ο τρίτος, ή ριζικά πρωτογενής αναφορικότητα του υποκειμένου δεν θα συγκροτήσει ποτέ σχέση, δεν θα καταστεί ποτέ ελευθερία από τη δυναδική εξάρτηση.

Προσδιορίζουμε με τον όρο *πρόσωπο* την ύπαρξη ως γεγονός σχέσης: Την αὐτεπίγνωση ελευθερίας που κάνει δυνατή τη σχέση, την ετερότητα ύπαρκτικῆς πραγμάτωσης τῆς σχέσης που προκύπτει από την ελευθερία τῆς σχέσης. Αὐτεπίγνωση, σημαίνει αὐτοκαθοριζόμενη ύπαρκτική αναφορικότητα, δηλαδή «αὐτοσυνειδησία» ελευθερίας και λογικότητα αναφορᾶς. Μία ὕπαρξη ικανή νὰ πραγματοποιήσει την ύπαρκτική ελευθερία τῆς σχέσης, νὰ κοινωνήσει τὸ εἶναι, νὰ ἀγαπήσει και νὰ ἀγαπηθεῖ, εἶναι ὕπαρξη «αὐτοσυνειδητή», λογική, ὕπαρξη ποιητική ἀπροκαθόριστων ἐκφάνσεων τοῦ λόγου της.

Προσδιορίζουμε και τὸ ἀνθρώπινο υποκείμενο ὡς ὕπαρξη *προσωπική*, ἂν και ἐκφέρει ὑπαρκτικά τη σχέση με τοὺς τρόπους-ἐνέργειες τῶν περιορισμῶν τῆς φύσης. Ἡ αὐτοσυνειδησία, ἡ λογικότητα, ἡ ποιητική δυνατότητα, ἡ ἐνεργητική ὑπαρκτική ετερότητα, εἶναι γνωρίσματα και τοῦ ἀνθρώπινου υποκειμένου, ἀλλὰ ἐξαρτημένα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς κτιστῆς φύσης. Ὡστόσο, προσδιορίζουμε και τὸ ἀνθρώπινο υποκείμενο ὡς ὕπαρξη *προσωπική*, ἐπειδὴ ἡ φυσική ἐκφορὰ τῆς σχέσης παραπέμπει ἐμπειρικά σὲ ἕναν προ-φυσικό συντελεστή τῆς αναφορικότητας: σὲ ἕναν «πυρήνα» ἢ ὑποστατικό ὄρο τῆς σχέσης, ποὺ τὸν προϋποθέτει ὁ πραγματικός-ὕπαρκτικός χαρακτήρας τῆς αναφορᾶς, και ποὺ αὐτοκαθορίζεται ὑπαρκτικά μόνο με τὸν τρόπο τῆς σχέσης.

"Αν τὸ ἀνθρώπινο υποκείμενο εἶναι ἡ ὑποστατική ἀνταπόκριση σὲ

μια προ-φυσική κλήση-σέ-σχέση, ἂν ὀφείλει την ὑπαρκτική του ἀφετηρία στὴν κλητική ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου, τότε ὁ *προσωπικός* του χαρακτήρας ἔγκειται στὴν ἐλευθερία του νὰ συστήσει ἢ νὰ ἀπορρίψει τὴν ὕπαρξη ὡς ἀμοιβαιότητα σχέσης, ὡς ἀγαπητική κοινωνία τοῦ εἶναι.

Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ἐκφέρει ὑπαρκτικά τη σχέση με τοὺς τρόπους-ἐνέργειες τῆς φύσης. "Αν ἡ ὑπαρκτική αὐτὴ ἐκφορὰ συνιστᾷ ἐλεύθερη ἄρνηση τῆς ἀγαπητικῆς ἀμοιβαιότητας, (τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο τὸ ἄκτιστο συνιστᾷ τὴν ὕπαρξη), τότε ἡ ἀπόσβεση τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν με τὸν θάνατο πρέπει νὰ εἶναι και τὸ ὀριστικό τέλος τῆς ὕπαρξης τοῦ υποκειμένου. "Αν ὅμως ἡ ὑπαρκτική ἐκφορὰ τῆς σχέσης τοῦ υποκειμένου με τὴν ἄκτιστη ιδρυτική του ἀρχὴ συνιστᾷ ἐλεύθερη κατάφαση τῆς ἀγαπητικῆς ἀμοιβαιότητας, τότε με ποιοὺς τρόπους-ἐνέργειες, ποιᾶς φύσης, μπορεῖ νὰ ἐκφέρεται ἡ ἀγαπητική κατάφαση μετὰ τὸν βιολογικό θάνατο; Τί εἶναι δυνατό νὰ ὑποστασιάζει ἡ προσωπική ὑπόσταση τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου, ὅταν οἱ ἐνέργειες τοῦ κτιστοῦ του εἶναι θὰ ἔχουν ἀποσβεσθεῖ;

"Αν ἡ φύση εἶναι κτιστὴ και ὄχι ἀνερμηνεύτως αἰτία ἢ ἀλόγως τυχαία, ἂν ὑπάρχει ἄκτιστη Αἰτιώδης Ἀρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, τότε θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε: Ἐνέργειες ἄκτιστες τῆς Αἰτιώδους Ἀρχῆς, ποὺ ἐκφέρουν ἀχρόνως τὸ τριαδικὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός κοινωνίας ὑποστάσεων. Και κτιστὰ ἀποτελέσματα τῶν ἰδίων αὐτῶν ἄκτιστων ἐνεργειῶν, ποὺ συνιστοῦν τὴν κοσμική πραγματικότητα ἢ φύση.

(Τὸ σημαῖνον τοῦ ἀκτίστου παραπέμπει σὲ ὕπαρξη μὴ υποκείμενη σὲ κτίση και ἐπομένως ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε περιορισμὸ ἀρχῆς ἢ ἐναρξῆς και τέλους. Τὸ σημαῖνον τοῦ κτιστοῦ παραπέμπει σὲ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ιδρυτικὴ αἰτία τοῦ εἶναι της, και ἐπομένως ὑπόκειται σὲ ἀρχὴ ἢ ἐναρξῆς και ἐνδεχόμενο τέλος.)

Οί φυσικές ενέργειες με τις οποίες εκφέρεται ύπαρκτικά ή προσωπική υπόσταση του ανθρώπινου υποκειμένου, είναι σαφώς κτιστές και αποσβεννύμενες με τον θάνατο. 'Αλλά και ο υποστατικός «πυρήνας» που συνιστά το υποκείμενο ως ύπαρκτικόν ὄρο προϋποθετικής αμοιβαιότητας μιᾶς προ-φυσικῆς σχέσης, είναι επίσης κτιστός. 'Η διαφορά ανάμεσα στα δυο αυτά κτιστά δεδομένα ἔγκειται στις προσωπικές δυνατότητες του υποστατικού «πυρήνα» τῆς υποκειμενικότητας: Δυνατότητες να υποδηλώνει ύπαρκτικά (μέσω τῶν κτιστῶν ἐνεργειῶν τις οποίες υποστασιάζει) κατάφαση ἢ ἄρνηση τῆς προ-φυσικῆς κλήσης-σέ-σχέση που τὸν συνιστά. Κατάφαση ἢ ἄρνηση τοῦ ἀγαπητικοῦ τρόπου υπάρξεως τοῦ ἀκτίστου.

Με τις ἐμπειρικές προδιαγραφές τῆς ἀνθρώπινης γλωσσικῆς σημαντικῆς, μοναδική με ὀντολογική συνέπεια ὑποδήλωση τῆς δυνατότητας γὰ ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν θάνατο, εἶναι αὐτή που παραπέμπει τὴ δυνατότητα στις ἐνέργειες τοῦ ἀκτίστου: 'Ενέργειες προσφερόμενες ὡς «χάρη»-χάρισμα, προκειμένου νὰ τις υποστασιάζει τὸ ἀνθρώπινο υποκείμενο σὲ προσωπικὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός. Μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ συνιστᾷ «πρόταση με νόημα»: Δηλαδή «καθορίζει ἕναν τρόπο στὸν λογικὸ χῶρο καὶ ὁλόκληρος ὁ λογικὸς χῶρος εἶναι δοσμένος διαμέσου της»⁴.

'Η παραπάνω πρόταση διέπει ὁλόκληρο τὸν λογικὸ χῶρο τῶν συντεταγμένων που τὴν συνιστοῦν. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι αἰτιολογεῖ τὰ συστατικά της στοιχεῖα με νοητικὴ ἀποδεικτική. Σημαίνει ὅτι δείχνει τὸ νόημά της⁵ συντάσσοντας με καταληπτικὴ συνέπεια τὰ στοιχεῖα που τὸ συγκροτοῦν. Καὶ τὰ ὑπο-σημαινόμενα στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα τρία:

4. WITTGENSTEIN, *Tractatus*, 3.4, 3.42.

5. Βλ. *Tractatus* 4.021, 4.022: Τὴν πρόταση τὴν καταλαβαίνω χωρὶς νὰ μοῦ ἔχουν ἐξηγήσει τὸ νόημά της. 'Η πρόταση δείχνει τὸ νόημά της.

"Αν ὑπάρχει ἄκτιστη Αἰτιώδης 'Αρχὴ τοῦ ὑπαρκτοῦ, ὑπάρχει μόνο με τὸν τρόπο τῆς ἀγαπητικῆς αὐθυπέμβασης καὶ αὐτοπροσφορᾶς.

"Αν ὑπάρχει ἀνθρώπινο υποκείμενο, ὑπάρχει μόνο χάρη στὴν κλητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου, που εἶναι μόνο ἀγαπητικὴ.

"Αν ἡ κλήση-σέ-σχέση εἶναι μόνο ἀγαπητικὴ καὶ ἂν ἡ ὑπαρκτικὴ ἀνταπόκριση στὴν κλήση εἶναι κατάφαση, τότε ἡ ὑποστασιοποίηση τῶν ἄκτιστων κλητικῶν ἐνεργειῶν ἀπὸ τὸν κτιστὸ καλούμενο εἶναι τὸ μόνο δυνατό τέλος (σκοπὸς) τῆς κλητικῆς ἐνέργειας.

Εἶναι ὅμως ἀντιληπτικὰ συνεπές, τὸ κτιστὸ νὰ ὑποστασιάζει τὸ ἄκτιστο; 'Ο λογικὸς τόπος (ἐμπειρικὴ ὑποτύπωση) τῆς ἀπάντησης σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ μόνο στις ὀριστικὲς συντεταγμένες που προϋποθέτει τὸ σημαῖνον ἐνέργειες: Οἱ ἐνέργειες ἐκφέρουν τὸ ὑπαρκτικὸ γεγονός, χωρὶς νὰ ταυτίζονται με τὴν «οὐσιαστικὴ» ἢ τὴν ὑποστατικὴ ἐτερότητα τοῦ ἐκφέροντος.

'Αντλοῦμε σημαντικὲς ὑποδηλώσεις ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ κτιστοῦ, καὶ με τὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας γνωρίζουμε ὅτι ἡ μουσικὴ τοῦ Mozart ἐκφέρει τὴν ὑποστατικὴ ἐτερότητα τοῦ υποκειμένου Mozart, χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἡ μουσικὴ με τὴν οὐσιαστικὴ ἢ τὴν ὑποστατικὴ ἐτερότητα τοῦ υποκειμένου Mozart. 'Η μουσικὴ «ὑπὸ πάντων ὀλικῶς μετέχεται καὶ μετέχεται ὑπὸ πάντων ἐνικῶς», χωρὶς αὐτὴ ἡ μετοχὴ νὰ ἐπιφέρει μερισμὸ στὸ ὑποστατικὸ υποκείμενο που ἐξέφερε τὴ μουσικὴ ἐνέργεια, καὶ χωρὶς οἱ μετέχοντες στὸ ἐνέργημα νὰ καθίστανται μέτοχοι καὶ τῆς ὑποστατικῆς ἐτερότητας τοῦ ἐκφέροντος.

Τὸ υποκείμενο γεννιέται πάντοτε καὶ ὅπωςδήποτε στὸν «τόπο» τοῦ ὑπερβατικοῦ "Αλλου."Αν ἡ ριζικὰ πρωτογενὴς ἀναφορικότητα τοῦ υποκειμένου (ὡς ὑπαρκτικὴ-ὑποστατικὴ ἀνταπόκριση σὲ μιὰ

προ-φυσική κλήση-σέ-σχέση) υποστασιάζει τη φυσική ενέργεια της επιθυμίας, τότε και η δυνατότητα μιᾶς ἀνα-γέννησης τοῦ ὑποκειμένου μετὰ τὸν θάνατο (δυνατότητα νὰ υποστασιάζει ἐνέργειες ἄκτιστες τοῦ καλοῦντος ὑπερβατικοῦ Ἄλλου), δὲν παραβιάζει τὸν λογικὸ τρόπο τῆς ἀρχικῆς πρότασης. Καὶ ὅπως πάντοτε, ἡ λογικὴ μορφή τῆς πρότασης παραπέμπει σὲ ἀντιληπτὰ σημαίνοντα, πού ἢ ἴδια ἢ λογικὴ μορφή ὡς ἐνδειξη ποτὲ δὲν τὰ ἐξάντλει.

Ἄν τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ὑπάρχει χάρις στὴν κλητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου, πού εἶναι μόνο ἀγαπητικὴ, καὶ ἂν ἡ ὑπαρκτικὴ ἀνταπόκριση στὴν κλήση δὲν εἶναι κατάφαση, ἀλλὰ ἄρνηση, τότε μπορούμε νὰ συμπεράνουμε δυὸ ἐνδεχόμενα: Ἡ ὅτι ἡ θελητικὴ ἄρνηση τοῦ κτιστοῦ ἀναιρεῖ καὶ ἀκυρώνει τὴ θελητικὴ ἀγαπητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου, ἢ ὅτι ἡ θελητικὴ ἀγαπητικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀκτίστου, πού εἶναι ἄχρονη, καθιστᾷ ἄχρονη καὶ τὴν ὑπαρκτικὴ ἄρνηση τοῦ κτιστοῦ. Τὸ πρῶτο ἐνδεχόμενο ἀναιρεῖ τὸν λογικὸ τρόπο τῆς σημαντικῆς τοῦ ἀκτίστου. Τὸ δεύτερο, ὄχι.

Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὸν θάνατο, ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ὑπαρκτικὴ του ἀνταπόκριση στὴν κλήση τοῦ ἀκτίστου εἶναι ἄρνηση, σημαίνεται στὴν εἰκονολογία τῆς θρησκευτικῆς γλώσσας μὲ τὴ λέξη «κόλαση». Πρῶτη σημασία τῆς λέξης: ἡ κολόβωση, ἡ περικοπή, ἡ βράχυνση. Δεύτερη σημασία: ἡ σωφρονιστικὴ τιμωρία, ἡ καὶ δευσι.

Ἡ πρόταση-μὲ-νόημα πού μπορεί νὰ συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς σημασίες τῆς «κόλασης», παραπέμπει στὸ ἀπόλυτο τῆς ἀγάπης τῆς σεβόμενης ἀνυποχώρητα τὴν ἐλευθερία, ἀκόμα κι ὅταν ἡ ἐλευθερία ὑποστασιάζει τὴν ἄρνηση τῆς ἀγαπητικῆς ἀμοιβαιότητος. Τότε ἡ περικοπή-κολόβωση-βράχυνση τῶν ὑπαρκτικῶν δυνατοτήτων (δυνατοτήτων τοῦ εἶναι ὡς ἀγαπητικῆς σχέσης) δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐλλειπὴ «χάρις»-χάρισμα προσφορᾶς ζωοποιοῦ

ἐνέργειας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἄρνηση τοῦ δεχόμενου τὴ «χάρις» νὰ τὴν ὑποστασιάζει σὲ ὑπαρκτικὸ γεγονὸς σχέσης. Καὶ τότε ἡ «κόλαση» εἶναι μόνο ἐκούσια αὐτοτιμωρία, βασανισμὸς μιᾶς ὑπαρξῆς πού αὐτοαναιρεῖται ἐνεργητικά, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ μηδενίσει τὴν ὑποστατικὴ τῆς συγκρότηση.

Ἄν οἱ συντεταγμένες τῆς παραπάνω σημαντικῆς συγκροτοῦν τὸν λογικὸ τρόπο τοῦ σημαίνοντος «κόλαση», (ἂν ἡ κλήση τοῦ ἀκτίστου πού συνιστᾷ τὸ ὑποκείμενο, εἶναι μόνο καὶ ἀπολύτως ἀγαπητικὴ, καὶ ἂν ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἐφήμερο καὶ φυσικὸ, ἀλλὰ τὸ ἰδρυτικὸ καὶ ἀμετάπτωτο γινώρισμα τῆς προσωπικῆς ὑπαρξῆς τοῦ ὑποκειμένου), τότε ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἄτρεπτου (τοῦ μὴ-μετατρέπομενου) δὲν ἀνήκει στὸν λογικὸ τρόπο πού καθορίζεται ἀπὸ τὸ σημαῖνον «κόλαση».

Ἡ φιλοσοφικὴ ὄντολογία δὲν μπορεί νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ κριτικὴ τῆς συνέπειας πού ἐμφανίζει ἡ γλωσσικὴ σημαντικὴ στὴν ὑποδήλωση τοῦ ὑπαρκτικοῦ γεγονότος. Ἡ συνέπεια κρίνεται ὄχι μὲ νοητικὸ-μεθοδολογικὸ, ἀλλὰ μὲ νοηματικὸ-ἐμπειρικὸ ἔλεγχο: Ἄν οἱ γλωσσικὲς προτάσεις εἶναι προτάσεις-μὲ-νόημα· ἂν δείχνουν τὴν ἀλήθεια τους παραπέμποντας στὶς ἐμπειρικὲς συντεταγμένες τῆς ἀντιληπτικότητος· μὲ μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ τῆς κριτικῆς συνέπειας, θὰ μπορούσε νὰ δεχθεῖ κανεὶς τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Wittgenstein πῶς: «ὅλη ἡ φιλοσοφία εἶναι κριτικὴ τῆς γλώσσας»⁶.

Ἡ γλωσσικὴ σημαντικὴ τῆς ἀνάλυσης τοῦ μετα-φυσικοῦ ἐνδεχομένου δὲν προέκυψε ἱστορικὰ ἀπὸ τὰ πρωτογενῆ θεωρητικὰ ἐρωτήματα πού ἐδῶ ἐτέθησαν. Ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ σημαντικὴ διαμορφώθηκε ὡς ἔκφραση καὶ διατύπωση συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀνά-

6. *Tractatus* 4.0031.

λυση. Ἐπιβεβαιώνεται ἢ διαψεύδεται μόνο μετὰ τὴν βιωματικὴν μετοχὴν στὴν ἐμπειρία. Ἡ θεωρητικὴ ἀνάλυση ἐλέγχει ἀποκλειστικὰ τὴ σημαντικὴ ἔκφραση καὶ διατύπωση τῆς ἐμπειρίας.

Ἐπομένως, ἡ ἀναλυτικὴ ὁδὸς ποὺ ἐδῶ ἀκολουθήθηκε, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντιστροφή τῶν προδιαγραφῶν γνωστικῆς πρόσβασης στοῦ μετα-φυσικοῦ ἐνδεχόμενου. Δὲν εἶναι περιττὴ ἡ μάταιη αὐτὴ ἡ ἀντιστροφή. Συχνὰ ἡ γνωστικὴ πρόσβαση στοῦ μετα-φυσικοῦ ἐνδεχόμενου δυσχεραίνεται ἢ καὶ ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἀσυνέπεια τῆς γλωσσικῆς σημαντικῆς μετὰ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία τοῦ ὑπερβατικοῦ Ἄλλου. Ἡ ἀτομοκεντρικὴ ψυχολογικὴ ἀπαίτηση νοητικῶν βεβαιότητων καὶ ἡ χρηστικότητα τῆς ἰδεολογικῆς τους ἐκμετάλλευσης ἀκυρώνουν τὶς σημαντικὰς συντεταγμένες παραπομπῆς στὴν ἐμπειρία, φράσσουν τὴ γνωστικὴ πρόσβαση στοῦ μετα-φυσικοῦ ἐνδεχόμενου μετὰ τὴν ὑποψία τῆς ψευδαίσθησης.

Ὁ φραγμὸς στὴ γνωστικὴ πρόσβαση πρὸς τὸ μετα-φυσικὸ ἐνδεχόμενον, φραγμὸς ὑποψίας ψευδαισθήσεων, εἶναι αὐτὸς ποὺ παραλύνει τὴν ὀντολογικὴ ἀναζήτησιν στὴ νεωτερικότητα. Ἡ διάλυση τοῦ φραγμοῦ μοιάζει συνθήκη ἀναγκαία καὶ ἱκανὴ γιὰ τὴν εἴσοδο σὲ μετα-νεωτερικὸ «παράδειγμα».

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- ἀλληγορία 205-206
 Ἀναγέννηση (Renaissance) 9
 ἀπροσδιοριστία 109-110, 130 κ.έ.
 Ἀρεοπαγιτικὲς Συγγραφές 191
 Ἀριστοτέλης 144, 195, 196, 217
 ἀρχὴ τοῦ συνθέτου τῶν ἀτομικῶν πυρῶν 175 κ.έ.
 βαρυονικὸς ἀριθμὸς 183
 Γκουλάγκ 24
 γλώσσα τῶν μαθηματικῶν 156 κ.έ.
 Δαμάσκιος 233
 Δαρβίνος (Darwin) 16, 17, 99, 111
 Δημόκριτος 95
 διαφήμιση 75
 διαψευσιμότητας ἀρχὴ 59, 122
 ἐγκέφαλος καὶ συνείδηση 171 κ.έ., 187-188
 ἐλευθερία (ὀρισμός) 231
 ἐμπειριστὲς-ἐμπειρισμὸς 16, 20, 21, 186
 ἐνέργειες φυσικῆς (ὀρισμός) 229-230
 ἐπικοινωνιακὴ λογικὴ 60, 61, 62, 91, 212
 Ἐπίκουρος-Ἐπικούριοι 95, 96
 Ἡράκλειτος 95, 145
 θρησκευτικὸς ἀποχρωματισμὸς 67, 84
 Καβάφης Κ. 160
 Κάντ (Kant Imm.) 21, 81, 226
 Καρτέσιος (Descartes) 16, 101, 142
 Καστοριάδης Κ. 114, 115, 123, 124, 135
 κβαντικοὶ νόμοι 174 κ.έ.
 κβάντωση ἐνεργειακῆς τῆς ὕλης 175
 κοινοβουλευτισμὸς 27, 38
 «κοινωνικὸ συμβόλαιο» 17, 37, 41, 87
 «κόλαση» 240-241
 Κονδύλης Π. 11, 19, 88, 89, 94, 203
 Κοντόπουλος Γ. 176, 178, 182
 κουάρκ (quarks) 176
 Κριμπᾶς Κ. 17
 κτιστὸ-κτιστότητα (ὀρισμός) 229
 κυματοσωματιδιακὸς δυισμὸς 131 κ.έ., 173, 175, 181
 Κωτσάκης Δ. 176, 178, 182
 λεπτονικὸς ἀριθμὸς 183
 Λεύκιππος 96
 «μαῦρες ὁπές» 142, 198
 Μάρξ (Marx K.) 48
 Μεγάλη Ἐκρηξὴ (Big Bang) 142, 152, 153, 154, 177, 178, 184, 198
 μετάβαση σὲ ἄλλο γένος 217
 Μεταρρύθμιση (Προτεσταντισμὸς) 9
 μετρητικὸ πρόβλημα κβαντομηχανικῆς 170 κ.έ., 187, 193, 225

- Ναζί-Ναζισμός 24, 66
 Νεύτων (Newton) 16, 93
 Νησιώτης Ν. 94
 νόμοι συνδυασμένης δράσης πυρηνικών δυνάμεων 176 κ.έ.
 Ξανθόπουλος Βασ. 149-150, 152, 155, 168, 174, 176, 178, 182
 οικολογικό πρόβλημα-κίνημα 72 κ.έ., 87, 90, 203
 Οικονόμου Ε. 108, 132, 134, 137, 138, 146, 148, 153, 175
 ολοκληρωτισμός 74 κ.έ.
 πεδίου κβαντική θεωρία 181, 198
 Πίνδαρος 196
 Πλάτων 142, 195, 196
 πλουραλισμός 24, 27, 28, 29, 43, 49, 65
 Πολιτική Οικονομία 18, 29
 πυρηνοσύνθεση 180
 Ρωμαιοκαθολικισμός 11, 45
 Σαίξπηρ 106
 Σαρρής Ε. 130, 135
 Σεφέρης Γ. 160
 σταθερές σύζευξης θεμελιωδών πεδίων 180 κ.έ.
 συνείδηση και έγκέφαλος 171 κ.έ., 187-188
 ταχυόνια 142
 τέχνη του παραλόγου 86
 τιμές των σωματιδιακών σταθερών 178 κ.έ.
 Τραχανάς Στ. 153, 154, 155, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185
 υπαρξισμός 91 κ.έ.
 υπερχορδών θεωρία 141, 160-161
 υποκειμένου γένεση-συγκρότηση 220 κ.έ., 226
 υπόσταση (όρισμός) 229
 υπόσταση προσώπου 190-191, 230, 236
 Φίλιππας Α. 180
 Φραγκλίνος Βενιαμίν (Franklin B.) 13
 φύση (όρισμός) 229
 φυσικής επιλογής νόμος 17
 Φυσικό Δίκαιο 36, 87
 φυσιοκρατία-φυσιοκράτες 16, 185, 186, 188
 χωρικός άπεντοπισμός 131, 133-134, 141, 161

- Adorno Th. 43
 Albert H. 43
 Althusser L. 23
 Apel, K.-O. 62
 Atkins P. 132
 Badiou A. 52
 Bach, J.-S. 208
 Bacon F. 81
 Barrow J. 167, 168, 173, 174
 Baudelaire Ch. 208
 Big Bang (Μεγάλη έκρηξη) 142, 152, 154, 177, 184, 198
 Bohr N. 128
 Born M. 128
 Brahms J. 160
 Broglie de, L. 128
 Buffon J.-L. 19
 Butterfield H. 9
 Carnap R. 57
 Chenu M.-D. 80
 Darwin (Δαρβίνος) 16, 17, 99, 111
 Davies P. 131, 145, 146, 171, 177, 178, 192
 Derrida J. 62
 De Sade μαρκήσιος 88
 Descartes (Καρτέσιος) 16, 101, 142
 Destutt de Tracy 31
 Dierse U. 31
 Dirac P. 128
 Dyson F. 160
 Eccles J. 121, 172
 Einstein A. 128, 148, 152, 212
 Eliot, T.S. 208
 Ellis J. 161
 Farrer A. 94
 Feyerabend P. 59, 212
 Feynman R. 128, 129, 130, 132, 134, 143, 156, 170, 173, 182
 fideismus 80
 Franklin B. (Φραγκλίνος Β.) 13
 Freud S. 32, 190, 233
 Gödel K. 142
 Goya 160, 208
 Habermas J. 33, 43, 62
 Hawking S. 107, 130, 131, 138, 140, 145, 146, 149, 156, 168, 169, 184
 Heidegger M. 83, 98, 205
 Heisenberg W. 128, 130
 Hobbes Th. 81
 Horkheimer M. 43
 Hubble E. 151
 Jacobi C. 81
 Kant Imm. (Κάντ) 21, 81, 226
 Kirk 96
 Kuhn Th. 59
 Lacan J. 84, 101, 102, 189, 190, 220, 221, 233
 Lacatos I. 59, 117
 Lalande 9
 La Mettrie 16, 88
 Legendre P. 51
 libido 221
 Lipovetsky G. 33
 Lond A. 96
 Lyotard J.-F. 33, 43, 62

- Marcuse H. 43, 52
 Maritain J. 94
 Marx K. (Μάρξ Κ.) 48
 Mendel G. 33
 Monod J. 108, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121
 Moore W. 115
 Mozart W.-A. 160, 208, 209, 239

 Narlikar J. 145, 146, 148
 Neurath O. 57
 Newton I. (Νεύτων) 16, 93

 Papagiannis M. 176
 Pauli W. 166, 198
 Planck M. 128, 153
 Popper K. 59, 94, 117, 121, 172, 212
 Powers J. 132
 Prigogine I. 115
 Putnam H. 59

 quarks (κουάρκς) 176
 Quine W. 58

 Rae A. 129, 131, 133, 136, 137, 169, 171, 172, 173, 188
 Raven 96
 Robinson J. 13, 14

 Sartre J.-P. 123
 Schöfield 96
 Schrödinger E. 128
 Schwartz J. 143, 161
 Small Chr. 26, 55
 Stengers I. 115

 Tarski A. 58
 Tipler F. 167, 168, 169, 173, 174

 Van Gogh 160, 208, 209
 Vasse D. 223
 virtual particles 141

 Weber M. 43
 Weinberg S. 184
 Wheeler J. 167, 192
 Wichmann E. 180, 182, 184
 Witten E. 160-161
 Wittgenstein L. 22, 56, 57, 81, 82, 105, 107, 111, 118, 238, 241